

श्रीकाशीजीममहत्वाद्युगुनासामाकीगह्वीमारिविश्वकेवासश्रीयुतवावृहस्वचंद्रजीकेवांम
दुर्गाप्रसादकटारेकैमणेशयत्रालयमेसराशिवभट्टीकापीगटलिरवामहेसपाउछापेनेवाला
घुविमजिसेलनाहोयसाचादनीचौकमेकुंजगंलीकेपश्चिमफाटककेपासदुर्गाप्रसादके
दुकानमेमिलैगी सम्बत १८ २२ मी.माघशुक्ल १२ द्वादश्याम् शनिवासरे ॥ ॥

स-भ-

१

श्रीगणेशायनमः ॐ प्राणनाथपदाम्भोजनखचन्द्रमरीचयः व्याकोचयनुसततंमममानसकैरवमा कारकविभक्ते
र्वलवत्वाद्द्वितीयेति। कुक्कुटांडसमासवत्स्वीप्रत्ययान्ते पूर्वनिहिततत्सुनसएकार्थभावात्। शरदः कृतार्थेतिवत्सामान्येनपुंस
कंवा। एतेनतद्विज्ञानत्वेनगुणवचनत्वाभावात्त्वतलोरित्यस्याप्राप्त्यापुंवत्वासङ्गतिरित्यपास्तमा नचस्वस्यादिसाहचर्य
दित्यादिमाध्वेत्तयुक्त्यापिनिर्वाहइतिवाच्यम्-रावणायनमस्क्रुर्यादितिभट्टिप्रयोगेद्वितीयाप्रसंगात्। नचासत्त्वाद्यैक
स्वरदिपदितस्यसप्रयोगः। नमस्युरशोरितिसत्त्वनापत्तेः। तत्रजयमंगलानुरोधेनसविसर्गपाठकल्पनेपिस्वयंभुवेनमस्तु
न्यत्यासैसमासानापत्तिर्दृश्यरिहरा। वस्तुतः कर्मत्वमिहनविवक्ष्यतइतिजयमंगलशयः। अनुकूलं पितृमित्यध्याहारप
रयंथासूपायान्तरपराइतिबोधमा एतेनफलाभावात्साहचर्यमिहनव्यवस्थापकमित्यपास्तमदेवानां नमस्क्रुरोतीत्यस्य
पस्तस्यसत्त्वादितिबोधम्। फलाभावादुपपदविभक्तेरित्येवप्रवर्ततइत्यस्यवक्तुंशक्यत्वाच्च-केचित्तुसाहचर्यनात्रनि
षामकमन्यथाविनिगमनाविरहेणजन्तवेनास्तरसामान्यापिकानत्वेनैवसादृश्यग्रहेदेवेभ्योनमोत्रेत्यादावेवतरा
पत्यादेवेभ्योनमइत्यत्रानापत्याभाव्याद्याकरग्रन्थासंगतिरेवस्यात्। किञ्च-नमोवरिवइति सूत्रेभाष्येनमस्यतिदेवा

राम-
१

नित्यत्रचतुर्थीमाशंकोपपरविभक्तिरिति न्यायेन समाहितम् साहचर्येण द्योतकनमशब्देचतुर्थ्यप्रहृतौ क्वचः पूजा
र्थकत्वेन नमसो द्योतकत्वेन तदप्राप्तोभयमप्यसंगतमित्याहुः। तिरस्कृत्येत्यर्थ इति। फलितार्थप्रदर्शनमिति पाठकाः
एवञ्च तिरस्कारार्थस्य परिभवेनेव विचारार्थकत्वमिति नासंगतिरिति भावः। इदमेव युक्तम्। केचित्तु वैयधिकरण्येना
न्ययेन तत्संबन्धिधानेऽस्ति र्थः। तदर्थं प्रकृतिक एव न धातोरित्यावत्। यद्वा। कोशात्तिरस्कारार्थस्य परिभवने धातोर्वि
चारार्थकत्वे विषयत्वापत्त्यर्थकत्वे ननु तद्विधानाद्द्विषयत्वापादनरूपविचारार्थकत्वमपि रिभावय
तिरित्यर्थः। एतेन यस्य कोशात्तिरस्कारार्थकत्वं परिभवते तेन तस्य विचारार्थकत्वम् यस्य भावयते तत्त्वेन तस्य कोशात्त्वमि
त्युभयमसङ्गतमित्यपास्तमायत्तु परिभवते सिरो भवनं एव न तस्य तिरस्कारणमर्थ इति भूमात्प्रविश्य चौरादिकस्येदं रूपमि
ति वा परिभाषेत्यस्य तिरस्कृत्येति विवरणं सम्यगेवेति तन्नाघन्ननामार्थानुशासकवक्ष्यमाणकोशसंचारस्यासंगति
प्रसंगात्तु मम तु परिभाषेत्यादेरयमर्थः। कोशात्तिरस्कारार्थस्य परिभावशब्दस्य धातोः परिभाषेत्यत्र णिलोपेधा तु वत्
एतदुक्तिस्त्वेकार्थत्वे साधकस्य धातुत्वरूपस्य संपत्ति सूचनायेत्यन्ये। वस्तुनस्तिरस्कारार्थस्य परिभावशब्दस्यावयवयो

स-भ-
२

धातुस्तस्येतिवैयधिकरणेनव्याख्येयम्। अन्यथातुनसंभवः। उपसर्गसमानाकारत्वेनपरे पृथक्काराद्विशिष्टस्यधातुत्वभावात् अ
तएवाधानोरनेकार्थकत्वादेवपरिभवतेस्मिस्कारानिरिक्तार्थकत्वादेववासंगच्छते तन्मान्नार्थकत्वेतुवावर्त्तभावेनावज्ञाने
इतिविफलमेवस्यादिति नसंगच्छतइतिकेचितानिरस्कारार्थस्यधानोर्विचारार्थत्वेपीति। इदञ्चणित्वाद्योतक इतिपद्याभिप्रा
येणेतिपाठकाः हेतुमतीति सूत्रस्थोत्तरग्रन्थविरोधात् योतकत्वपक्षस्य संकुप्तिनपष्टिमवष्टभ्यसमर्थननुमरोचतेस्माकमि
तिमन्यतेभाविनोपीति। अत्रग्रन्थस्यनिशेषः। इयमित्युक्तिः कौमुदीमतलिङ्गरोपाना उपमायालिङ्गभेदत्रदृष्टत्वनिरासायारो
पः यद्वा भाविनोप्यर्थस्यान्यत्रबुद्ध्या विषयीकरणस्यदृष्टत्वाद्वाविसूत्रविद्येतेरियमितमेनपरामर्शः। इतिपरिच्छेदकत्वे
नेति। संज्ञाशब्दनिष्ठइतिच्छेदकत्वेनेत्यर्थः। अतस्त्वपत्वंकर्त्तरि कृदित्यादीनां नसंज्ञासूत्रत्वम् अणदीनां जानित्वात्। ए
तेनतत्रसंज्ञासूत्रत्वात्तव्याप्तिनिरासाय संज्ञास्वरूपावधिर्नत्वादिक्लिश्यन्तोमिश्राः समाहिताः अणुदित्यादिष्वप्येतेषु।
स्वौजसमौडित्यादीनामपीति। अस्यविध्यर्थत्वेवहूनिफलाभूत्यानि। अविवक्षयानतत्कार्यमिति। नन्वेकपदेशस्यस्य
जीयतीत्यादिसिद्धयेषदत्त्वाभाववदुत्तस्वरएउकसमुदायत्वमितिपरिष्कारिष्यमाणत्वेनप्रकृतेचनसञ्ज्ञानत्वेनतस्यानित्य

रामः
२

त्वेनाविवक्षितो न्यसंगतिरिति वाच्यम्। पदत्वे सति तत्त्वमिति तदर्थान्। प्रकृते च समुदायस्या तथात्वात्। वस्तुतस्तु नु कर
 णत्वेन सौत्रत्वाच्चेति मध्यमणिन्यायेन पूर्वोत्तरयोरन्येति। अनुकरणत्वेनेत्यस्य निपातानुकरणेचेत्यर्थः। संहिताया अवि
 वक्ष्यात्तद्वरणन्युक्तम्। एकसूत्रेन दभावात्। तदुक्तमिकोगुणेति सूत्र उद्योते एकयोगत्वञ्च द्वयोः संहिता पाठमात्रे
 णेति। अतएवेको यणचीत्यत्र सौत्रत्वादेव उ-मुड्वारयिष्यते ग्रंथकृता यनुक्रमबोधकत्वेन वर्णबोधकत्वान्नकार
 प्राप्तिरिति तत्र समूहस्य तत्त्वेऽपि प्रत्येकन्नत्वानपायादिति जरत् आहुः। सौत्रेति। औपदेशिक श्रुतित्वस्य स्वयमेव वक्ष्य
 माणत्वेन च्छन्दस्त्वादित्येव वक्तव्ये च्छन्दोवत्सूत्रमित्यतिदेशप्रवर्तकं सौत्रत्वादितिकृत उक्त मिति तदाशयं स एव प्रह
 व्यः। अन्ये तु सूत्राणां मिदं सौत्रम् पाणिनि सूत्रमूलभूतत्तदुपकारकं वाच्यमित्यर्थः। तत्त्वान्तौत्रत्वाच्छन्दस्त्वादिति यवत्
 अतएवाण्यसि फलः अतिदेशप्रवृत्तावभिप्रेता यानुसूत्रत्वस्यैव तद्वृत्तिप्रयोजकत्वेन तत्त्वादित्येव वदेन्नाणमित्यादि कु
 र्वन्ते तदाशयं। इदं पंचम्यं तमवितृतीर्यान्वत्तु गुणेत्वच्चापेति न्यायाच्च प्रातिपदिकत्वप्रतिबंधह्यएव विभक्त्युत्पत्तिप्रतिबं
 धकम्। एतेनातिदेशलुगिति वक्तव्ये शस्त्रवाधोक्तिरसंगतेत्यपासां। जानलुकि अनुत्पत्त्यन्वाख्यानेऽपि वाशस्त्रह्य

स.भ.
३

नुसंधानस्यावश्यकत्वेन प्रत्यु तत वैवगौरवम्। छंदसिसर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेनाभावकल्पनेवाधाभावेनासंगतेरभाव
श्चा एतेन प्रति सूत्रं प्रातिपदिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तद्व्यपवत्वे लुक्-सिद्ध्यासौत्रत्वाद्दोषविफल इत्यपि निरस्तम्। जश्त्वाच्च
भावाय सूत्रप्रकृतिकसुवनुन्यतयेतद्वादेरस्यावश्यकत्वाच्च। किंच लुकिपूर्वभागस्य पदत्वेनियमेव प्रत्येकं सूत्रस्य प्राति
पदिकत्वात्प्राणादेरित्संज्ञानापत्तिरुपायांतरेण परिहरणीयास्यात्। पञ्चप्रातिपदिकान्तसंपत्त्याणादेरित्संज्ञायै प्र
त्येकं सूत्रोपदेशो नान्यथावश्यकत्वेन वर्णोपदेशो आचार्यतान्यर्थकल्पनेन मानां एवं च धनादौ धादिभ्यश्चान्नापिन
तदुत्पत्तिः। तथैव चकारप्रत्ययोपिनेति सौत्रत्ववाहुलकत्वाभ्यणं विफलमिति तन्नावर्णानामुपदेशः लकारोपदेशश्चा
दिभाष्योक्तिस्वास्त्यस्य तत्र मानत्वादिनिमुधियोविभावयंतु रतिकेचित्। यत्त्विति। एवं च पुनः शक्तिग्रहाभावेपिसंधुं पजीभ
व्यानिश्चयेनाविकृतरूपाद्यकारादिषु गृहीताजादिपदशक्तिः संधिकार्ये कृतेः विकृतेषु विकृतेषु चेति संदेहाद्विरुध्येते
निभाव इति व्याचक्षते। केचित्तु उपजीव्यस्य संधिकरणीभूताजादिपदशक्तिग्रहस्य विरोधादिमर्थः विरोधाभावादिनि
प्रविकृतेषु शक्तिग्रहमुपजीव्यजानस्य विकृतेषु शक्तिग्रहकत्वे सस्यादिति भावः। ननु पजीव्यस्याविकृतरूपविशेषणा

कारादिवर्णरूपविशेष्यरूपस्य शक्तिग्रहोपजीव्यस्येत्यर्थः। विरोधान् कृते संघोतत्सन्निपातविघातः स्यष्ट एव। सम्निपातप्र
तियोगिनोरुपादानग्रहस्याप्येवम्यमाणत्वात् एवं च कैयटः सम्पगेवेति चेन्नापूर्वापरीभावांशे भाष्यादितस्या गोपि अन्यत्र
न्यागे मानाभावादिति च भाव इति व्याचक्षते। निर्णयसंभवादिति। यत्वेन प्रतीकमुपादाय अनेन शास्त्रप्रारंभे एव संदेहो
न्यादकशब्दप्रयोगस्या कौशल्येन नायकत्वात् चार्थेण परं कृत इति संहिताया अविज्ञाया बीजप्रदर्शनमिदं कैयटोपा
ध्यायानामिति सूचयति अन्यस्मान् निर्णयादित्येव संदेह इति व्याचक्षते। तत्राचार्यपदेन महेश्वर उत पाणिनिः। नाद्यः।
तस्य चतुर्दशसूत्रीप्रारंभकत्वेऽपि यावत् शास्त्रप्रारंभकत्वाभावेन शास्त्रे न्यादियुंथा सामंजस्यात्। नांत्यः। मूलाभावादि
तिवक्तव्यं। सामर्थ्ययोगादिति। यत्स्वत्रत्यवस्थेषु चमी। सामर्थ्ययोगे विहाय इति भट्टः। तत्कथं संगच्छते किंतस्य
फलं इति त एव प्रष्टव्याः। निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्येति। निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्याभावे सति इत्यर्थः। तद्रूपानर्थ
क्यप्रतिपादकप्रत्याख्या नभाष्येष्वनविरोधोभिधेयपरत्वादित्यर्थः। तृतीयोक्तत्वे त्मयोरप्यानर्थक्यप्रतिपादकत्वेन
संगतौ हेतुत्वात् नापत्तिः। वेदपरंपर्येणेति। परंपरैव परंपर्यं गुरुशिष्यपरंपरेति यावत्। वेदसंबन्धिनीयासातर्थ्यस्मर्यमा

स.भ.
४

णं वेदस्येऽध्यायकथये चाध्येतारः तैरधीयमानत्वाद् ध्यायमानत्वाच्चास्यापिवेदत्वमिति भावः। अंत्यवर्णं चतुर्दशेति अत्रान्त्यवर्णं चतुर्दशयस्मिन्समूहेऽप्येव न एणदित्यंतानुबंधरूपं सरूपं समासांतः सम्यक् यथोचितं उपतत्समीपे कृत्वा आसमंतात्कथितं इत्यंतं भद्रा आहुः। अस्य समास्यायमित्याचक्षते इति। केचिनुतं खल्विममस्य समास्यायं ब्रह्मराशिरिति हेतोर्न भुक्त्वा ननु कं प्रवृत्त्यादिति ऋषयो ब्राह्मणेभ्य आचक्षते इति शकटा यनोप्याहेत्यन्वयः। आहेति त्वन्मतस्था ध्याहीयते। कीर्तयिष्यंतीत्यादेशात्। स्त्री नमः अपर्णानुमतिवाक्यस्यैकदेशस्य शता स्त्रीमपर्णमित्यस्यानुकरणान्नानुपपत्तिः। यथा श्रुते ऋषय इत्यस्य अव्यवहिते प्रोवाचेत्यत्रान्वयेपि दुर्वच इति व्याचक्षते। परेत्विति। केचिनु ननु ज्ञानस्य घवान्त्यवैयर्थ्यमन आह किंचास्येति अत्र हि प्रत्याहारज्ञानस्य तवाप्यावश्यकत्वान्न तस्या घवमिति भावः। यवतेति। पत्वन् इत्यत्र यवतः इको यणित्यत्र य इको चि इणो यणित्यत्र य इणः यणादिपदं यादिपरं इत्यादिय इत्यादिन्यासेऽप्यघवमिति भावः। यत्र त्विम्यणः यणो मयो इत्यादौ यस्येति न्यासेन तत्र तत्रासु णकारेणैवा अतएव बहुष्वित्युक्तं न सर्वेति। एतेन प्रत्युत्तरेव गौरवमित्यप्यास्ताननुजोच्चारणं प्रयोपधात् योचि डेर्यः इत्यादौ दोषाभावायकारेणकारेण प्रत्याहारेण प्रत्याहार इति

रामः
४

ज्ञाप्यार्थम् ययणोः पर्यायत्वाद्वाघवाभावश्चेत्यत आह किंचानुबंधेति हतोरव्यापकत्वादिनि अनुबंधाच्च प्रत्याहारेय
 हेणगृह्यमाणता शून्याः प्रत्याहारसिद्धेः प्राकल्प्यमानत्वात् इत्यनुमितौ हेतोः पक्षतावच्छेदकवच्छिन्नरतित्वरूपव्यापक
 त्वाभावापत्तेरित्यर्थः स्रष्टुपयादयनितवेत्यादिलोपयोर्भावेत्यंतेन मम तु अकारेऽनुबंधत्वस्यैवाभावेन न सति नन्वसुप्र
 त्याहारार्था अनुबंधा इति भाव्यादज्जो धक सूत्रस्यानुबंधत्वं पक्षतावच्छेदकं न तु केवलानुबंधत्वं आकारे च तद्भावात्वा
 पकत्वं हेतोः किंच प्रत्याहारसिद्धेः प्रागित्यस्य कतरोर्थः यावत्प्रत्याहारसिद्धेः प्राकल्प्यमानत्वमर्थः उत यत्प्रत्याहारे परं न
 वंधग्रह आपद्यते तत्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागित्यर्थः नाद्यः हलप्रत्याहारसिद्धेः प्राग्चादेरपि लुप्यमानत्वाभावात् द्वितीयभावे
 जित्युक्त्वा विशिष्येव पक्षतावच्छेदकस्य वाच्यता लक्षणस्य साकारे तद्भावात् न तदापत्तिरतो लक्ष्या सिद्धिमाहा प्रत्याहा
 रेत्यादिनापत्तिश्चेत्यंतेना चकारो व्यापकत्वापत्तेः समुच्चायकः इति वादितृतीयानस्य ग्रंथस्य च मणिन्यायेन पूर्वोक्तापत्तौ उत
 रयोश्चतयोरन्वयः वस्तुतो हेतुद्वयाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थः शेषं पूर्ववत् नन्वनुनासिकत्वसमानाधिकरणजातिनिर्दे
 श उत ह्रस्वत्वसमानाधिकरणजातेः तत्राद्ये आहानुनासिकेति अंत्ये आह सोस्तीत्यादौ वस्तुतो गुणभेदकत्वस्याव्यापक

स-भ
र्ष

जातिनिर्देशस्य च भगवदभिमतत्वेन सर्वत्र दोष इति बोध्यं। एवं च सोऽस्यादिरिति निर्देशरूपाचारेऽत्र संभवति तदपेक्षयेष्टं।
पकत्वं नृतीयस्य भज्येति तत्रायामित्यंजक इति सिद्धं अनित्यत्वं कत्वमेव द्रढयति। अत एवेति। चार्त्तिकार्थं सुप्रसन्नं एभि
स्त्वनियग्रहणानि अचांग्रहणानि ग्राहकास्तीति यावत्। तेषु उणादिसूत्रेषु। अधिकरणे सप्तमी। प्रत्याहारे तु वधानाम्। अजा
दिसंज्ञार्थं मनुवध्यमानानां णादीनामित्यर्थः। निमित्तात्कर्मयोगेति सप्तमी। फलं हित्तनिमित्तं प्रत्याहास्यफलत्वं च
तत्करणस्य तन्निष्ठिविषयेच्छाधीनत्वात्। कर्मयोगस्तु प्रत्याहास्या जादिसंज्ञारूपस्य समूहस्यावयवेनानुवन्धनं कर्मणा
णादिना समवायरूपयोगसत्त्वाद्बोध्यत इति। य एतदन्वयः प्राक् प्रत्याहारे वर्णं समाप्ताये इत्यपवादः। यौ न रुत्सापत्तेः भा
व्यैः भावांश्चानहस्यप्रत्याहार इति त्वन्मते तु सकलप्रत्याहारमूलभूतत्वात्। हलंशे एव तदशंका समाधानौचित्येन तदसङ्गतिस्स्य
ष्टेवानन्विष्मांश्चं हशदिषु टादियग्रहणनापादनादुपलक्षणतया त्वयापि नेयम्। अजित्युक्तिस्त्वापाद्यमानग्रहणकानां प्रा
श्नस्य इतिनास्माकं प्रति कूलमित्याशं कते। न च हशदीति। आ दीति। आदिनेण एव च रामष्टी कते। अहस्वित्यत्रोत्पत्ते
स्यात्प्रतिभावतदघटितेति। हलघटितेत्यर्थः। यद्वा तेनोच्चारणार्थवर्णेन घटितास्सहिता इदघटिता हदिशब्दास्तेषां प्रत्याहारे तच्च
दकेधके इत्यर्थः। उणादेरपि हादिवोधकतया तन्वापन्यातत्रापि तेषां ग्रहणं स्यात्। अजादीनां तु तत्रायं समाधिः एतदर्थमेव इदघ

रामः

दितं क्रम। अन्यथा प्रत्याहारे इत्येव वदेत् न च पुनः पुनरिति भाव्योक्ते स चारिनां र्थम्। यथा पूर्वोक्तं च गृहीत्वा नानुवन्धानां मन्त्रि
 ष्यं स्पष्टोपपत्तिस्तथा ह्येत्याद्युपपन्नौ याद्यकारे चारणवैयर्थ्यात्। अतएव पुनः पुनरिति वीक्षितमननुतदुच्चरणे नो चारणा
 र्थवर्णरहितानां तादृशप्रत्याहारेण ग्रहणमिति ज्ञापने मन्त्रापिन प्रतिकूलमत आहात इत्येति प्रयोगाभाव एव भाव्यादिनात्प
 र्यन्वन्तुपलक्षणत्वे इति भावः। ननु राजाहससिभ्यश्च अतएवित्यादि प्रयोगादुपलक्षणे एव तत्त्वसंख्ये भाव्यस्याजोबाध
 काभावेऽपि साधकाभावान्नानुनासिकत्वमिन्याशयेनोपसंहरति। तस्मादिति वस्तुतस्तु ननु सा ज्ञानेन टस्य मा धाद्गणे स्या
 दित्याशंकोतानच हशेति। अनभिधानाच्चेति। चेनेतएव रुचे लोपवल् वत्वहेत्वत्तरसमुच्चयपूर्वोक्तारूचेराहातस्मादि
 ति इत्यर्थः। यद्य हशादिग्रहणे टादिग्रहणं कथं नेत्यस्य संग्रहाय कौस्तुभोक्तमेव व्याख्या नमुचितं वार्त्तिकस्य भाव्येऽस्यु
 र्त्त्यप्यजादि शब्देऽपि त्वर्थकं सूत्रचतुष्टयोपादानमपि चतुर्दशसूत्र्या उपलक्षणम्। अस्य हलसुचसमां धिवैषम्यं कुंत
 र्तिशंका यस्तवापि दुसामा धेयत्वेनोपलक्षणत्वे चतुष्टये मेव ग्रहणं कुत इत्यादिमां प्रतिमाचोदयोः। अनुवन्धानां गृह
 णा स्थानिष्टत्वे तान् मैवोची चर इति शंकां निरासाय भाव्ये प्रत्याहारार्था इति। एवञ्चानुनासिकत्वं प्रतिज्ञानतो न शं

स. म.
६

कापरभाष्यविरोधस्तृतीयहेतोरव्याकृत्वापत्तिस्तुतवापिदुःपरिहरा ॥ हल्प्रत्याहारसमकालमेववलादिप्रत्याहारसिद्धौ
प्रतिबंधकाभावेनवलादिप्रत्याहारेषुयकारादिप्रवेशस्यद्वारत्वादित्याशयेनशंक्तेनचेतिहशदीत्यादिनावलादि
नांग्रहणमुपलक्षणंयादेः। उभयमपिद्रष्टव्यं। नपुनरित्यादिना। तृतीयहेतोर्व्यापकत्वंसमर्थपतः कौस्तुभकृतोपीदमा
वश्यकमिति इत्याशयेनशंक्तेतदूषणांतरमाह। हकारादिषुपुनःपुनरित्यादिना। वक्तुंशक्यत्वादित्यस्याग्रे लकारस्य।
णादिसंज्ञानापत्तेरनुनासिकत्वप्रतिज्ञानैष्कल्यापत्तेरितिभावः। अप्रामाणिकमिति। अनडादिषुप्रयोगसमवायित्वमि
यानुनासिकत्वांगीकारेपि आवश्यकेनसोस्येत्यादिनिर्देशेनप्रत्याहारबोधत्ववारणेनेहतत्वेमाताभावइति। अमएवा
इत्सूत्रेउद्येनेविधेयविषयेउच्चारणार्थस्यानुनासिकत्वमावश्यकमित्युक्तमितिभावइतिदिगित्यद्बभूवुस्तजातीये
ति। ननुतुल्यजातीयेत्यत्रकिंत्वेनसाजात्यविवक्षितंअचूहस्ताभ्यामितितुनान्येन्याश्रयापत्तेः। साजात्येसन्निहितेसूत्रे
तयोश्चासन्तोःसाजात्यमितिचेच्छृणु। औकारवृत्तिअचूत्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनचि। अच्चाव्याप्येणत्वादिमादा
यासंभववारणाद्यं तददृत्तिप्रक्त्वादिआदायतद्वारणायद्वितीयम्। हकारवृत्तिहलत्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेन।

रामः
६

हलितव। तद्व्याप्यादृत्वादिमादायतद्वृत्तियणत्वादिमादायचतद्वारणयोभयम्। अमहलपदाभ्यांस्वस्वञनयोर्वि।
वक्षणाच्चैत्याहुः। नविभक्तावित्यादाविति। आदिनोपदेशेजित्यस्यसपूर्वस्यसंग्रहः। हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थजिज्ञासायां
उपस्थितपूर्वोत्तरसूत्रयोः सार्थक्यसंपादकेवाक्यार्थनिव्यन्नेपश्चादहलपदार्थः कइतिविशेषजिज्ञासां आदिरित्येनेत्ये
तद्वाक्यार्थादावृत्तिरितिभावः। प्रकृतसूत्रसंभाष्यमपीहानुकूलं। अन्येतुप्रथमं आदिरित्येनेत्येतद्वाक्यार्थं जिज्ञासां
यां अनुपसंज्ञातविरोधन्यायेनक्रित्रिमत्वज्ञानाभावेनक्रित्रिमाक्रित्रिमेत्यस्याप्रवृत्त्याचहलितिसंज्ञेत्यमित्यित्यर्थं
ततो नविभक्तावित्यादिवैयर्थ्यानुसंधाने अहत्याअर्थोत्तरस्ययुक्तत्वादिरमसत्मांषंतुएकदेशुक्तमेवेत्याहुः दशसूत्रां वृत्ता
विति। अन्वयाहकारादेः संज्ञाउतअकारादेरितिदुर्निश्चयेत्यादितिभावः। रुप्रभृताविति। अश्लोकवन्निकान्यायेनेतदु।
क्तिः। ज्ञापकादिनान्यवारणेतुतुरुस्तुशस्यमेत्यादिज्ञापकैर्यमर्थ्यपिव्याचत्येतेत्याहुः। मनोव्यापारगैरवमिद्वि। नन्व
त्रकिंयोस्वो। योमविभागप्रयुक्ततुनः आवृत्तिकुर्वतात्त्वयापिवाक्यार्थद्वयस्वीकारान्। नियमप्रयुक्ततुहलपदक
रणेननिमातव्यं। ज्ञापकंत्वावृत्तिसत्त्वेनविभक्तीत्याद्याश्रयणोयमेवेतिनतकृतमपि। तर्कितन्यासेऽन्योन्याश्रयशं।

स.भ.

७

केवनेपि तांतिचेत्सं। मध्यमोवर्णइति। वृद्धिगुणादिसंज्ञास्त्रिसंज्ञान्वावगतिः सामानाधिकरण्यात्। तथाचमध्यमो
वर्णआदिरित्यादिसंज्ञकोभवतीत्यर्थः। रूपमिदिरस्वाएतइत्यत्रैतिपररूपं कृतौमाडोश्चेतिपररूपकरणेन बोध्या। अ
तएवाउ.त्रारूढेतुनमानमिति। नचावृत्तौयन्मानंतदेवमानंतत्रेतिवाच्यं। शंकापरभाष्यादितस्तदभावानुमितेः। इ।
न्यूह्यमिति। यत्प्रकरणेदिर्वचनेनैवनिर्देष्टव्यमिति। याठकस्तन्ना। नपुंसकमनपुंसकेनेति एकवचनं। तस्याप्येक
शेषस्यन्यायत्वात्। स्पष्टचेदप्रकृतसूत्रेकैयटेएव। नन्वेवमपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गवाक्यस्यलक्ष्यसंस्कारकत्वा
पपतौउदासीनविषयेइवापवादविषयेपिप्रवृत्त्यापतौपश्चाद्भुक्तवंतंप्रतिब्रूयान्माभूकथाइतिनेनकिं कृतंस्पादि
निस्थानंतससूत्रभाष्योत्पान्यायबोधिनापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिमूलकेन प्रातिपदिकार्थसूत्रभाष्यपठितेन
पूर्वमित्यादिन्यायेनोत्सर्गवाक्यार्थबोधात्पूर्वमपवादवाक्यार्थबोधस्यावश्यकत्वसूचनेन प्रागुक्तरीत्यामुपनिर्
निष्यत्यभावेनान्योन्याश्रयस्तदवस्थएवातआहः पूर्वह्यपवादत्वादि। इतिवाक्यसेवापवादशास्त्रस्येति। वा।
क्यसेवापवादशास्त्रस्यवैयर्थ्यापत्त्याचापवादशास्त्रपर्यालोचनेनेत्येवयाठइत्यन्ये। न्यायानंगीकारेपीति।

रामः
७ न्ये

ननु क्लृप्तादिस्थले तथा सुवंतत्वेपितस्य लोप इति विषये नैवं वक्तुं शक्या एवेति दोष एवेत्याशंके दंसु लभमिति । दि ।
गिति । दिगर्थे सुतुस्मिन्नाहल इति प्रथमवाक्यार्थे न पादीनामित्वंततो विभक्तिपदार्थे निश्चये विभक्तिस्थंतुस्स
मिन्नाहल इति द्वितीयवाक्यार्थे न विभक्तिस्थंतुस्मानामित्वमिति । नन्वेवन्नाहलावित्यत्रपि आक्षरसमाप्तापि ।
अचोहलश्चनमित्येनसवर्णा इति प्रथमवाक्यार्थेपि अणुदित्त्वोच्चारणानंतरं अचसद्गृहीताश्चहल्लिर्मित्येनसव
र्णा इति द्वितीयवाक्यार्थः स्यादेव तथा चाकारप्रश्नेषोव्यर्थः वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्यासंगतिश्चेति चेन्न
नविभक्तावित्यादौ विभक्तिग्रहणसामर्थ्याद्वितीयवाक्यार्थांगीकारेपि अन्यत्र नदंगीकारे मानाभावात् । स्पृष्टाचेपंशी
तिः प्रकृतसूत्रेश्चरले यथासंख्यसूत्रसामर्थ्येन तत्रतथांगीकारेपि अत्रतथाकल्पने मानाभावादित्यादिना । नन्वे
वहलं त्यमित्यस्य बोधकाले उपदेशे जिनिना ऋ लावित्यनयोर्बोधाभावेनाणुदित्त्वस्य वाक्यार्थाज्ञानेनोदितः स्व
र्णग्राहकत्वाभावात् न विभक्ता वित्यत्र तु शब्दस्य तवर्गबोधकत्वाभावेन तदजननासंभवाद् विभक्तिस्थनकारस्य व्यापत्तिः
पकारस्य वदुर्बाराणुशब्दस्युति चोरिति वदुच्चारणार्थाकारेण तकास्मात्तवोधक इत्येव स्यादिति चेन्न । परस्मिन्नित्यादि ।

स. म.

८

निर्देशोपि हत्वहलपहस्यनकारभिन्नतरत्ननिश्चयात्। एवंतर्हि वर्गग्रहणं व्यर्थमिति चेदस्तु तथा। नाङ्गलावित्यस्य
प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावाद्नुवाहत्वमिति मते तु शब्दस्योदितं तत्र कायत्वमिति मतेन उदितः सवर्णग्राहकत्वस्य
वैमपिसंभवेनादोषाच्च। मतांतरेपिलौपादिनेवजातनिवृत्तिरंगीकाराच्च। नविभक्तीत्यत्रलुप्रनिर्दिष्टेनकारइत्यस्या
पिवक्तुशक्यत्वाच्च। आदिरंत्येन॥ उभयोपादाने तु एतद्व्येनदोषो लोके इति पाठः। प्रतीतिर्लक्षणावश्यकत्वे हेतुः। ल
क्षणस्यान्यतौ हेतुत्वबोधकः। सोऽत्यइतीति। इतेति किमिति। अस्य चतुर्देशस्त्वैकवाक्यत्वात् नस्तु श्रान्त्यस्य ग्रहणेन
सचेत्त्वस्यैवसत्त्वादिनिप्रश्नः। माभूदिति। तदेकवाक्यत्वेपिसूत्रं तस्यैव ग्रहणे मानाभावेन विवक्षितसमुदायांतत्त्वसा
याद्यवपिसत्वम्। परस्मिन्सतीत्यादिलक्षणा मपि विवक्षानिवंधने। अतएवेगादिप्रत्याहारसिद्धिः। अन्यथा तत्रसूत्रा
देरेवग्रहणेऽसिद्धिः स्येवाएतेनपूर्वस्यदीर्घाणइतिज्ञापकाद्येनप्रत्याहारस्तद्वधिकानामेवग्रहणेसिद्धेत्पदंसामर्थ्ये
नसूत्रान्त्यग्रहणेनसिद्धे इतिसुतज। एवंहिअन्योन्याश्रयश्चनेत्यपरंलाघवमित्यपास्तं। एवंवेगाहस्वेत्यादिज्ञापकात्तयो
बोधकस्तद्वधिकानामेवपूर्वेषामाक्षेपेसिद्धे आदिग्रहणसामर्थ्यास्तुआदेरेवग्रहणापत्याइगाद्यसिद्धिः स्यात्। ज्ञा

रामः
८

पकांस्त्रावयवप्रत्याख्यानेवहूप्रवापतेश्च। सूत्रेषु। वर्णसमाख्यायस्त्रेषु। तदभोवादि। लोपस्यसामर्थ्याद्भा-
 विफलाभावात्संज्ञापिनेत्यर्थः यत्तुशक्तिग्रहात्पूर्वमर्थवत्त्वाभावेनप्रातिपदिकत्वाभावानव्यवसितान्यत्वाभावेनसंज्ञ-
 प्राप्तिरिति। तन्ना। यत्रसन्निप्रातिपदिकत्वेपरिष्कृतार्थत्वंभावितत्रसंज्ञेति। तदर्थान्। अन्यथायामृत्यादावपिसंज्ञि-
 प्रातिपदिकत्वेपरिष्कृतार्थवत्त्वमित्याजाश्रयस्यात्। आदिस्त्रेनेतिशक्तिग्राहकप्रवृत्तिसुवर्णमस्मिन्पादिषु
 कादेरित्वेषुचतुर्दशसूत्रीसम्बन्धिविद्विस्तान्यत्वाभावेनइदंन्यसदृशेनेत्यर्थावश्यकतयासंज्ञाविरहेपितस्तद्वृत्ते-
 रित्याह। अन्वेनेत्येदंनेति। ननुतत्सूत्रेषुलोपाभावस्यसामर्थ्यात्कल्पनापेक्षयाचतुर्दशसूत्र्यामेवोच्चारणसाम-
 र्थ्यात्तदभावःकल्पनामेवह्यन्यपदे लक्षणाश्रयणन्नहलि-अकारग्रहाभावांयावश्यकत्वमेतेषांप्रत्याहारवाच्य-
 तापिनेतिचेन्न। व्यक्तिपक्षेऽस्तुत्सूत्रस्यस्येगादिशब्दस्थस्यकस्यमेदान्तार्थावश्यकत्वेनतदेकवाक्यतयाजाति-
 पक्षेपितथेवोचितत्वात्तथासन्तिलोपश्चवलवतरइतिभाष्यस्यासंगतिप्रसंगश्चतदेतदाह व्यक्तीति। नन्विष्यादि-
 प्रत्याहारेजगदीनांग्रहणमाभूदितिकथमुक्तसूत्रादीतिवक्तव्यमतस्याह। अचिसुइतीति तारयती। इलेन्यमसिद-

स.भ.
६

त्वादिति। अलोन्मात्हलोत्तराः तत्पुरुषस्समानाधिकरणः नितिकृत्यतौपितिकृतीत्यादाविनिभावः। इत्संज्ञायाः परि
त्राणेतिपञ्चमीसमासः। नानरीयेति। अन्यनिष्पादकपलनिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः। उच्चारणेपीतिशेषः। तेनेति। अध्याहारो
णेत्यर्थः। आद्योच्चारणकालेइत्संज्ञाभवनमित्यर्थेनूनस्यात्। तत्रार्थेवाधश्चात्कालात्पूर्वमनभिव्यक्त्यात्कालेइत्सं
ज्ञायादुर्वचत्वात्। नञ्कालावितिस्त्रभाष्य विस्देत्वाच्चातदव्यवधानेति। पयोदेशेइदम्। अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवपदार्था
पस्थितिरित्यर्थः। गुरुकुलवत्समासः। नन्वेवंतस्यलोपे नतच्छ्रुत्वात्तदपस्थितिर्वाचेनितस्यैवार्थवत्त्वान्ततोविभक्त्यु
त्पन्निरुचिता। अनुबन्धस्तदस्येवाच्योत्त आहा धुडित्यत्रेति। तत्रसंज्ञापामपिलोयो नोच्चारणसामर्थ्यादन्यथास्व
रूपप्रतिपत्तिरेवतस्यादिनिभावः। वैयाकरणेति। व्याकरणशब्दाद्विकोऽनुदानादेरत्रित्यचेत्यत्रिः पावुदानयेयाका
रणशब्देचितइत्येतोदानत्वापत्तिरित्यर्थः। यद्यपिइत्वेपिप्रत्याहारसिद्धिरूपफलसत्वेनानर्थक्याभावात्तदुपस्था
प्येनतत्कार्यमिति समाधानेवक्तुंशक्यन्तथापिन्याय्यं समाह्विमाह। तन्वाभावेति। प्रातिपदिकान्तान्तानुबन्धस
पत्रसंज्ञातफलाभावेनतद्विषयकेत्संज्ञाशास्त्रस्यवाक्यस्यानुपपत्तवात्। धुडादौतुतदनुबन्धसामर्थ्याद्वाक्यमुपपत्त

रामः
६

वने इति तन्मा मर्त्या दुपस्थाप्ये कार्यमिति बोध्यम् । न विभक्ता वित्तस्यानर्थक्यपरिहरनं उपसंज्ञनिष्पमाणेति न्यायम् ।
 लकमर्थमाह । न विभक्ता वित्त्यादीति । आदिना प्रत्ययादिपरिग्रहः । यत्र तु सुउस्योरौट् सुपोर्नविभक्तीत्ये स्पनं प्राप्तिस्त
 त्रत्वनुबन्धविधिनिर्मुक्तस्यैव विभक्त्यादिसञ्ज्ञाः पूर्वमित्सञ्ज्ञाया अरुनौ बीजाभावादिति बोध्यम् । अत एवेति । पदा
 र्थापस्थितेरनुबन्धविधिनिर्मुक्तत्वेत्यर्थः । अन्यथा न दानीमनरात्वादाशंकासमाधानयोरसंगतिस्संभवेव ॥ प्रत्यय इ
 त्यस्यादेशाद्युपलक्षकत्वादेवाह । अत्र प्रत्यय इत्यनेनेति । अनं वयवा इति । उपस्थापकानवयवा इत्यर्थमकदां चित्तत्रेति ।
 तदुपस्थाप्ये इत्यर्थः ॥ यथा वृश्चत्यादौ चकारादिः । सुवृडादौ संयोगान्तलोपेनापहारादुक्तकदाचिदिति । न दोष इति ।
 इत्वाभावरूप इत्यर्थः । सर्वादेशत्वाभावरूपश्चसुः । एका नत्व इवानेकान्तेपियन्निष्ठव्यवसितत्वमाह्वये संज्ञावत्कर्म
 न्तत्रैवेत्यंगीकारान्नचैयर्थमत आह । तस्यलोपेति । नकारेत्संज्ञक इति । नकारेत्संज्ञैवो ध्यस्तदमित्त इत्यर्थः । एवमग्रेपि
 प्रकृतसुत्रेति । व्याख्येयत्वेन प्रक्रानोपदेशपदलाभावधिभूतोपदेशेजिति इत्यर्थः । एवमग्रेपि प्रकृतसुत्रेति । व्य
 ख्येयत्वेन प्रक्रानोपदेशपदलाभावधिभूतोपदेशेजिति इत्यर्थ इत्याहुः । अन्यत्वनुवर्तमानेशवृशानचाविति पुनस्तौप्र

स.भ.
६

त्वादिति। अलोन्मात्हलोत्तराः तत्पुरुषसमानाधिकरणः नितिकृत्यतौपितिकृतौत्यादाविनिभावः। इत्संज्ञायाः परि
त्राणेतिपञ्चमीसमासः। नानरीपेति। अन्यनिष्पादकपलनिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः। उच्चारणेपीतिशेषः। तेनेति। अध्याहार्ये
णेत्यर्थः। आद्योच्चारणकालेत्संज्ञाभवनमित्यर्थेनूनस्यात्। तत्रार्थेबाधश्चात्कालात्पूर्वमनभिव्यक्त्यात्कालेत्सं
ज्ञायादुर्वचत्वात्। नञ्कालाविति सूत्रभाष्ये विरुद्धेत्वाच्चात्तदव्यवधानेति। पयोदेशे इदम्। अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवपदार्था
पस्थितिरित्यर्थः। गुरुकुलवत्समासः। नन्वेवंतस्मलोपे नतच्छन्त्यात्तदपस्थितिर्वाचेनितस्यैवार्थवत्त्वान्तोविभक्त्यु
त्यनिरुचिता। अनुबन्धस्तदस्येवाच्योत्त आहा धुडित्यत्रेति। तत्र संज्ञापामपिलोयो नोच्चारणसामर्थ्यात्तथास्व
रूपप्रतिपत्तिरेव न स्यादिति भावः। वैश्याकरणेति। व्याकरणशब्दाद्विकोऽनुदानादेरत्रित्यचेत्यत्रिः पावुदानव्येयाक।
रणशब्देचित इत्येतोरात्तत्वापत्तिरित्यर्थः। यद्यपि इत्वेपि प्रत्याहारसिद्धिरूपफलसत्त्वेनानर्थक्याभावात्तदुपस्था
प्येनतत्कार्यमिति समाधानं वक्तुं शक्यन्तथापिन्याप्यं समाह्विमाह। तन्वाभावेति। प्रातिपदिकान्तान्तुनञ्त्वस
पत्रसंज्ञातफलाभावेनतद्विषयके संज्ञाशास्त्रस्यवाक्यस्यानुपपत्तात्। धुडादौतुतदनुबन्धसामर्थ्याद्वाक्यमुपपत्त

रामः
६

वने इति तन्नामर्थ्यादुपस्थाप्येकार्यमिति बोध्यम् । न विभक्तावित्यस्यानर्थक्यपरिहरणं उपसंज्ञनिष्पन्नेति न्यायम् ।
 लकमर्थमाह । न विभक्तावित्यादीति । आदिनाप्रत्ययादिपरिग्रहः । यत्र तु सुउस्योरौट् सुपोर्नविभक्तित्वेऽप्यनं प्राप्तिस्त
 त्रत्वनुबन्धविधिनिर्मुक्तस्यैव विभक्त्यादिसञ्ज्ञाः पूर्वमित्सञ्ज्ञाया अच्यौबीजाभावादिति बोध्यम् । अत एवेति । पदा
 र्थापस्थितेरनुबन्धविधिनिर्मुक्तत्वेत्यर्थः । अन्यथा तदानीमनरात्वादाशंकासमाधानयोरसंगतिस्संभवेव । प्रत्यय इ
 त्यस्यादेशाद्युपलक्षकत्वादेवाह । अप्रत्यय इत्यनेनेति । अनं वयवा इति । उपस्थापकानवयवा इत्यर्थमकदां चिन्तनेति ।
 तदुपस्थाप्ये इत्यर्थः । यथा च अस्यादौ चकारादिः । सुवृडादौ संयोगान्तलोपेनापहारादुक्तं कदाचिदिति । न दोष इति ।
 इत्वाभावरूप इत्यर्थः । सर्वादेशत्वाभावरूपश्च सः । एकान्तत्व इवानेकान्तत्वेऽपि यन्निवृत्त्यवसितत्वं मात्स्ये संज्ञावत्कर्म
 न्तत्रैवेत्यंगीकारान्न च वैयर्थ्यमत आह । तस्य लोपेति । नकारेत्संज्ञक इति । नकारेत्संज्ञैवो धस्तदमित्त इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।
 प्रकृतसूत्रेति । व्याख्येयत्वेन प्रक्रान्तोपदेशपदलाभावधिभूतोपदेशेजिति इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि प्रकृतसूत्रेति । व्य
 ख्येयत्वेन प्रक्रान्तोपदेशपदलाभावधिभूतोपदेशेजिति इत्यर्थ इत्याहुः । अन्यत्वनुवर्तमानेशवशानचाविति पुनस्तौ प्र

स.भ.
१०

हृणेनलस्यनिकत्वादिरूपधर्मसम्बन्धत्यागवसौत्रिसंज्ञकत्वरूपधर्मसंबन्धस्यापित्यागात्सम्बन्धयोरेवपाम।
श्रीः।तदुक्तंकार्तिककृतमतौवचनमसंसर्गार्थमिति।भाष्यकृतापितथैवव्याख्यातम्॥अतएवकैपटेनापिशब्दानचो
पमात्रपगसृश्यतरनिलदस्थानिकत्वादिधर्मासंबन्धोरपिसंज्ञाभवतीत्यर्थ इतिवदतादिशब्दउपातः।सेच्छब्देनयो।
विधा नाननासम्बन्धानामित्संज्ञाभवत्येवेत्यलमेषक्तक्तवत्निष्पेतादावपिनदोषः।अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवोप
स्थितिरिनियमस्यविधेयत्वेनोपस्थितप्रत्ययाद्यनुबन्धविषयेएवस्वीकारेणश्रुतनिष्ठासंज्ञासम्बन्धस्याश्रुतेसंज्ञासम्ब
न्धादनाद्व्याख्याकलेनचानुबंधविशिष्टस्यैवसंज्ञाविधानादतएधसुचिमन्नादिसंज्ञासंज्ञासंज्ञानामेवेतिप्रामुक्तम्॥
संज्ञाविषयेसर्वत्रैवमेवेतिनदोषले शशंकापिस्मादेवदोषेति।न्यायोपिबिषमः।अनुबन्धस्यसनादेशाविधानानुपपत्त्या
वाक्यभेदेसनिप्रथमवाक्येनोत्पन्नस्यसनादेशात्संज्ञाद्वितीयवाक्यविहितदेशानप्रतीत्यंमितिपूर्वपक्षिणा कस।वाक्य
भेदेगमकभावेसनासनिविधायोपदेशोपदानुवृत्तिमभिप्रेत्यचसिद्धानिनानानुबन्धेसतिप्रकृत्यामवितथ्यम्।यद्युच्यते
नसन्तदाकृतसासर्थोपचमीनिप्रकृतिर्नभविष्यतीत्युक्तम्।नथाचतत्रवाक्यभेदसत्त्वादिधेयत्वेनोपस्थितप्रत्ययविष

रामः
१०

ये संज्ञयादेशप्रतीक्षाभावेपि श्रौतनिष्ठासंज्ञासंबन्धमन्तरुमि संज्ञाप्रतीक्षते। अथैकदेश्युक्तत्वाच्च ननु कार्यकालेण
कवाक्यतथाविधानाद्द्विद्यते नोपदेशत्वमेव नक्तवतोपितिवाच्यम्। यथोद्देशे तद्भावादिति पञ्चद्वयेपि वाक्ये कवाक्यत्वेन वि
धेयत्वाभावाच्च। निपातनादित्त्वकत्वनंतादृशवचनकस्य नाद्गुह्य। अग्निकगतिश्च। यएवतुपित्वाभावादित्युद्धः॥ मगयताकृ
तमिति। एवञ्चभावेधमातथार्थोक्तिस्तुक्तेतिभावः। ननु वाडुलकाश्रयणमेव तत्र दोष इति तदेकदेश्युक्तिरेवात्त आहं
किञ्च। भावेति। करणसाधनानुवृत्तौ तु विहितस्यापि शासनकरणत्वेन तत्त्वात्स्यादपीतिभावः। विहितेति एवञ्च उपस्थाप
कस्योपदेशे विद्यमानत्वेपि प्रक्रियावाक्यसमवायिनस्तत्त्वाभावादितिभावः। ननुपस्थापके एव संज्ञालोपयोः प्रवृत्त्यानि
रनुवन्धकस्यैव प्रयोगसमवायित्वमिति न दोषोत्त आह। परस्येति। एतेन विहिते परस्यासत्त्वेन कादेरन्मत्वाद्देतुसाध्ये चिन्त्य
इत्याप्राप्तस्य॥ सामर्थ्येनेति। आदिरपि व्यपदेशित्वान्नत्वमेवेति न तद्व्यावृत्तये। इदमेवाभिप्रेत्य सर्वोपि हस्ततन्तं सुमुदाय
स्यत्यन्त्य इत्युक्तं भाष्ये॥ ननुश्च नित्यादिप्रातिपदिकव्यावृत्त्यानां नुवृत्तिवैयर्थ्यमत आह। अतएवेति। अतएवेति। एवं स
न्यते तस्य भावधत्तं नत्वे आद्योच्चारणविद्यमानमन्त्यमित्यप्यर्थे उच्चारणस्यान्त्यमिति प्रत्यासत्तेर। अयेतु मशब्दव्याचिके।

स.भ.
११

चित्समुदायान्मस्यापि प्राप्नोतीत्युक्ति षत एवतत्। शास्त्रपरत्वे तु प्रत्यासत्त्याशास्त्रान्यस्यैव स्यादित्यनेति निर्दिष्टा तु स्व-
दिनेति। शास्त्रकृतातेन तत्वेन बोधितत्वादित्यर्थः। यचादौषान्तस्यैव तत्त्वन्न चान्तस्य। तात्पर्यस्य तत्रैव सत्वात्। तात्पर्य-
यहेवीजनुयमुप्रत्यय उकारः। ननु अस्थितयक्षे प्रयो जनरात्तृभाष्यन्तवैव प्रतिकूलम्। अनुत्तरार्थवेदितत्रैव क्षोदं क-
त्वा न कर्तव्यमिति त्वेव वृत्त्यादिति ममत्तरार्थमावश्यकतया लाघवाभावेन क्षोदो न वृत्त इति साधकमेवातो न नुवृत्तौ साध-
कान्तरमाह। एवञ्चेत्यादिना नुत्यानमेव स्यादित्यनेनाफलाभावेति। अत्र यथाफलाभावात्तथाविवरणतो वसेयः। अव-
सेप्यते चास्माभिः कालेनास्थग्रहणेति। गणादावपठितेत्यर्थः। उपदेशशब्द इति बहुव्रीहिरयम्। उपदेशः कर्तव्य इति श-
ब्द इत्यर्थः। नन्वेवमिति। तस्य भावसाधनतयार्थकत्वाभावे इत्यर्थः। अन्वयावरमेण यौ नरुन्वापत्तिः। इत्युच्यमाने इति
इत्यनुवर्त्य विधीयमाने इत्यर्थः। तत्र। सूत्रद्वये। आदावित्यादिनावहो लोपेति। यत्रेति पूर्वणसमानाधिकरणम्। त-
त्रखलु। स्थानिनिहितुमाहोयेति। एवञ्च षष्ठी प्रकृतेः प्रागेव परत्वान्तरङ्गत्वेनोपदेशो नरकात्सूत्र एव तं ज्ञोच्चरितस्य
कार्यनुप्रयोग एवेति। निरनुबंधकस्यैव प्रत्ययत्वेन विधानान्त्यशब्द एव तत्कार्यभागिति नदादेशस्य कुतस्सांनुबंधक-

रामः
११

तेतिभावः। लक्ष्येति। शानचिच स्यानिविवक्षमाणेन्यादिलक्ष्यासिद्धेरित्यर्थः॥ एकाचंद्रति। उपदेशेन तद्वत्त्वात्। दिति। पा
 ४ः। आ द्रेच इत्यपपाठः। तस्य तत्र कर्मव्युत्पन्नत्वादिनि। यणापत्तिरिति। शाकलेन निर्दृशोपपत्तिस्तु न भवात्। नन्वेवं या
 स्यतिलोपापत्तिर्वाव्येति चेत्। परन्तु प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्याभ्यां के ण इति द्वस्वेन बाधाना। अनन्तरमपि न सूक्ततीति
 न्यायात्। इच्छनासा शब्दत्वेभिरेत्याणासु शब्द इत्येतां साण एतु न शंका कलं कसे शोपि सूक्तं कृत्वा तेना हानं नु प्र
 ति। अन एवा हेति भाव इति। वस्तुतः कोसौ प्रत्याहारो यत्रेतां न ग्रहणमित्यवतरणं बोध्यम्॥ एक हीति। एका देत्रि
 स्त्र श्रमा श्रायस्य तस्य भावस्तत्त्वमिति वा मृष दप्रिय इति वदने कय दो बहु व्रीहिः। एवमुत्तरत्रापि। एतेनैकादिदृशा
 नाना न्द्वैक शेषयोरनभिधानस्य वक्ष्यमाणत्वेनेदमसङ्गतमित्ययास्तम्। आस्वानेति। अत्रादौ न पुनर्दीर्घो अन्येन
 दीर्घः ओमभ्यादान इत्यारम्भात्। अचु हलो प्रतिषेध इति बहुस्वसंज्ञा दीर्घपुनरपि प्राप्नोतीति भाष्य उक्तानीदृश्या
 शकते॥ नन्वेति। अन्यथोच्चरितस्यैव प्रत्यायकत्वात्सुप्ररोत्वा च मिथस्समभिभ्या हाराद्याप्य जानिर्विदृशसत्वेना
 शक्येवनोदेति॥ उच्यते। समाहार इन्द्रः। भिन्ने च पदे। असन्धिस्तु शाकलेनासन्देहार्थः। दीर्घ पाठे तु इत्यर्थे कमित्य

स.भ.
१२

दोषादिनिपाठः। अदसोसेरित्यत्रवक्ष्यमाणरीत्या निर्देशोपपत्तिः। असंधिः संहिताविवक्षया शाकलहस्वेनेदानीं दीर्घः।
स्यापि विधानाद्वा इदानीं ह्रस्वशासनानामकिञ्चिन्ननुभाष्ये एव स्पष्टम् ॥ तुगापत्तिरिति न चैतदभावे नित्यवि-
धिर्द्वारः। सकृत् गतिन्यायाभिप्रायकतया भाष्यप्रयोजनकैप षोक्तनुदूषितमन्यत्रेति वाच्यम् प्राप्त्रविभाषा।
णान्निषेधरूपतयानिषेधानां वलीयस्वान्नित्यविधेरपि निषिद्धत्वात्। न चानन्तरस्येति न्यायेन ह्रस्वप्रयुक्तस्य ननि-
षेध इति वाच्यम्ः योगविभागो मासुक्ते चेत्तत्रैव दीर्घादित्यस्यापकर्षास्तु उभयत्र विभाषेपमिति भगवतोभिप्राया।
त ॥ कैयटमते दूषणान्तरं दर्शयितुमाह ॥ अन्तरङ्गेति। स्पष्टञ्चेदभाष्ये उच्चैरुतेषानन्तेपि ह्रस्वाभावादाह ह्रस्व-
स्वरेति तेषामन्ते हिस्वरविधायकैर्हेलास्थाने ह्रस्वो विधीयेरन्निनिर्देशो वाच्यः। स एव नुस्थामिन्देभावात्। अत्रोपि।
न। अनन्तरतमत्वात्। यद्यपि तेषां तत्वे यतो नाव इति ज्ञापकन्नसम्भवतितथापीयं वाचनिक्या वंशकीति भावः।
विरोधादिति। तथा च पूर्वत्र धर्मिपरयोरपि इह लक्षणया धर्मपरनेति भावः। इतरेतरदृष्टेपिवर्तिपरार्थयोः प्रका-
रत्वेतद्धर्मयोरपि प्रकारनेति तत्समृद्धेभावप्रत्ययेन मूले उदात्तानुदात्तत्वे इत्यस्योपपत्तिः। अहं ह्रस्वशब्देर्दमात्रा-

पुष्पः
१२

पारुढ इति भाष्यतो विशिष्टरुढेरेवलाभादाह। ह्रस्वपदस्येति। मूले बहुव्रीहिरिति भावः॥ स्वशास्त्रेति। रूप्यंतं इति रूप्यो
 र्थस्वशास्त्रसंकेतितो मात्राकालिकाजरूप्यो र्थो यस्मिन्मात्राकालिकाजर्हृत्स्ये र्थे तेनावोधकत्तस्यां बोधकमिति या
 वता कर्मणो हेतुत्वविवक्षया तृतीयेत्यने॥ केचित्तु तादृशभाष्यानुयायिणा त्रमाणमेव ह्रस्वस्यादीविति ह्युक्तं
 मूले तत्पुरुषेपिनवाधकमावस्तु तस्य प्रमेयपरत्वेपि जानुदघ्नमिति क्त्वा अचित्तस्य लुकिदीर्घस्वरितादिसंग्रहे भा
 ष्यप्रयोजने च कैयटादीनां रुढिस्वीकारो नुचितेत्याहुः॥ इति समास इति। इदं वृत्तिकाराद्यनुरोधेन भाष्येनुराणेषु
 इकुक्कुटाराउवद्बहुव्रीहिश्च समास इत्युक्तमावद्बहुव्रीहितत्पुरुषो लघुरित्यभिप्रायो मूलस्येत्याहुः॥ उदात्तस्वरितयो
 रिति॥ यद्यप्यस्याद्युदात्तत्वे ग्रामादित्वाभ्यवति। एवञ्चोदात्तानुदानेति स्वरिते तत्स्थानिकत्वाद्यणउदात्तस्य स्वरितयो
 रित्यकास्य स्वस्मित्वेपि स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानत्वेनोदात्तेति स्वरितत्वेपि वा तस्य सिद्धत्वेन शेषमिच्छतां प्रकृत्या
 स्वरितो वेत्यस्या प्राप्या पूर्वस्वरितासिद्धिरत्र पक्षे तथाप्युच्चारित्वात् नोदात्तत्वमेव हि शब्दस्य तथा च पण्य उदात्त
 स्थानिकत्वात् तस्य स्वरितत्वे स्वरितो वेति प्रकृत्येष्टसिद्धिः॥ ह्रस्वत्वादीनामिति स्वसमानाधिकरणोदात्तत्वापेक्षये

स. म.
१३

त्यर्थः। कल्पादीनादीर्घानादिस्मानाधिकरणोदात्तत्वाद्यपेक्ष्येत्यर्थः। अतएवाष्टदशधाभिन्नामवर्णस्य प्रतिपत्तिं
वक्ष्यामीति यस्य शास्त्रानिमिषाव्यसंगच्छते। अकारघोष्ठेति इति। स एवेत्यर्थः। तत्सत्त्वेन दघटितमपि प्रपुंजीत-यथा-
श्रुतानुसङ्गतं किञ्चास्त्वितिल्लवेत्यस्य प्रत्याख्यानमपि तदभावएवसंगच्छते। अन्यथा लकारस्वदीपत्सृष्टमपेक्ष्य ल-
कारवत्ते विवृत्तस्यान्तरतमत्वात्स एव स्यादिति तदसङ्गतिस्मैवानुत्पत्त्यास्येति। अनुत्पत्तिः। अतएव प्रत्येकसाम्यमादा-
यनसंज्ञा। अकससवर्ण इत्याद्ये सवर्णग्रहणाच्च। अनुवर्णोपयोगित्वेन हेतुना लोलादेर्वाचितावपि प्रयत्नस्य तत्त्वेनाभ्या-
वर्तनादेवेत्यसङ्गतमत आह। एथगुपेति। शब्दानित्यइति नयेऽस्यैव सम्भवादाह। जनकेति। अन्येतु। अनुयत्नप्रयत्न-
शब्दयोर्वैतन्मात्रेऽहृत्वात्पर्यायेन लाघवाद्यत्नेति वाच्ये प्रापादानमधिकसंग्रहार्थमित्यस्यैव कुमशक्यत्वेन
रुद्धियोगेति न्यायेन यत्नसामान्यग्रहणमेव स्यादत आह। जनकेति। तथाच प्रयत्ने जनकत्त्वात् ग्रहयत्नसाक्षात्-
संजन्ये प्राग्वर्तिस्वरूपजनकत्ववाधात्पोगार्थे एवाश्रीयते भूमौपंकजमुत्पन्नमिति तथेत्याहुः। निर्देशेति। इ-
दञ्च विवृत्तत्वव्याप्यानां संज्ञानुपपुक्तत्वमिति सूत्ररीत्योक्तम्सप्तप्रयत्ना इति भाष्यरीत्याप्याह। अतएवैवेति।

गमः
१३

एकारैकारयोमिथैरुत्तर्यः। कण्ठ दीनामेवेति। वायुसंयोगादीनामेवेतुतेतुनतद्दीनासाप्रादयंरत्यादिनिर्देशानात्
 अन्येतुप्रयत्नसमभिव्याहारादास्यभवमपिकरणमेवातत्वञ्चकण्ठदेरेवनसंयोगस्यव्यापारवत्स्वरूपकरणत्वात्
 वात्। कण्ठदेस्तुसंयोगएवसदृत्याहुः। एतेनसंयोगव्युदासायज्ञापकान्तरस्यतवाप्यावश्यकत्वेत्दकृत्वैवतेनतदि
 त्त्रानोयां वतामास्यमवानाग्रहणवोधनेनेष्टसिद्धौ प्रयत्नग्रहणव्यर्थमेवेत्यपास्तम्। तत्रैवदोषादिति। केचित्त्वास्वश
 ब्देनास्यभवत्वव्याप्यजातिविशेषवद्यावतौल्यविवक्षितमितिसाहचर्याद्यत्नशब्देनापियत्नत्वव्याप्यजातिविशेषव
 द्यावतौल्यविवक्षणेवादोषार्थप्रोपादानमित्याहुः। नन्वनेनापूर्वकादीनांकंठस्थानत्वेतुल्यस्थानत्वांसवर्णपदशक्ति
 ग्रहेकुशब्दस्यतद्ग्राहकत्वमणुदित्स्त्रेणवोधनीयमिति कथमत्रवाक्येकुशब्देनपञ्चानामुपस्थितिसन्नाहातदिति
 साहचर्यात्- उपक्रान्ताकारसमभिव्याहारात्। यथाश्रुतन्तुनयुक्तमिति स्पष्टमेवाध्यायेते। उच्चार्येते। अतएवादीनासि
 कायास्थानत्वादेवा। संयोगाधारेति। वर्णाभिव्यक्त्यवच्छेदकत्वावच्छिन्नतादृशसंयोगाधारतायास्तास्वरादेवसत्त्वं
 संयोगस्याभयनिष्ठत्वेपिवर्णजनकपायौस्थानत्वव्यमहारतिप्रसङ्गः। रूपसादृश्येनेति। एतदर्थमेवपूर्वबोध्यलक्ष्

स. भ.
१४

गे मध्यमविशेषणद्वयम् अन्यथा स्वरूपभेदायाद्यस्मात्वाद्यन्त्याया न्यस्यावश्यकत्वे पितृहे कल्पं स्पष्टमेव । अतएव
डादीनास्थानत्वादेवा अन्यथा स्थानिनी न्यस्या सुद्धतिस्स एव । वाद्यप्रयत्नात्वेति । अन्यथाऽऽस्पग्रहणव्यावर्त्या
नां सावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रदर्शनप्रक्रमेण तत्कथने वैयर्थ्यापत्तिः । अग्रहणवोधनेति । नासिक्तया आस्यदेन प्र
हेतुतत्रत्यप्रयत्नस्यास्पदव्यावर्तकत्वोक्तिरसुद्धतास्यात्तत्रत्यप्रयत्नाग्रहस्तु अधिगुण इत्युक्त्वा गुणानामभे
दकत्वेति वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यः । इदं च नासिकास्थानगतेति मते मणिमंत्रादिन्यायेन तद्ब्रह्मे प्रतिबन्धकत्वं
भाष्यस्योक्तम् । वस्तुतस्तान् द्वैवेति निरूपितं विस्तराद्बोधने तत्रैव बोध्यं नदाहावेदतामिति । बहुवचनेनासौ
वभाष्यसम्मतत्वं ध्वनयति । भिन्नस्थानेति । प्रयत्नात्पृथक् च । स्पष्टेन कथनेनेत्यर्थः एतेन भिन्नस्थानक
थनस्यानरतपपरिच्छेपयोगिन्नादनुभवसिद्धानुवादरूपत्वाच्च कलादिदोषज्ञानोपयोगित्वाच्चिदमसदित्यप्य
स्तम् । एव सर्वस्येति । एव इति त्वपपाठः । हसे हसन इत्यादावनुनासिकत्वप्रतिज्ञामात् । अनुपरिनिष्ठित इति ।
शेषं कृत्वा हसे इत्यादौ प्रक्रियाया तत्सत्त्वेपिनश्चतिस्त्विह्य ह्यतएवादर्शनादित्युक्तत्वं सत्त्वादिति तत्र सम्पत्कृत्

पमः
१४

सहस्रनर्यादीनामपरिनिश्चितत्वस्यवक्तुमशक्यत्वेनभुङ्क्तेपीतिन्यायावतारोत्तुस्वल्कारस्यापिप्रकृत्यादे
वसम्भवेनपुनरेत्युत्तरंनन्यासामंजसाच्च।अत्रपाठेसर्वस्येत्युक्तिस्तुप्रयोगभेदाभिप्राया।स्वल्कारस्यचेति।त्रैमूर्तये
पुनयोर्ऋकारयोस्संग्रहः।सृष्ट्येदंस्थानेनारतमसूत्रेउद्योते।सेयंसिद्धस्यगतिरेवश्रद्धालुभिर्गृह्यन्त्या।तत्त्वन्
पथरुद्धेद।अनुवादेति।एवञ्चात्रतत्प्रवृत्तावप्यनुभवेनस्थानेकमादायसमकालेयोरपिसंज्ञास्यादेवेतिवैक।
स्यप्रवृत्तिः।अपूर्वबोधकत्वेत्वस्यसंकोचेतत्प्रतिहतिरेवफलंसादितिभावः।एतेनवृद्धिर्यस्याःअकुहेत्यादा
नुवादेपितत्प्रवृत्त्यङ्गीकारश्चिन्यमित्ययास्तमू।तेभ्योपिचिद्वृत्तावेडाचित्यादिवाक्सान्तरेणएवविद्वत्तान्त्रिषु।
क्तेरन्याचामीषद्विद्वत्त्वसमानाधिकरणेषुत्वभ्रमस्यप्रसक्तस्यनिषेधमुखेनपूर्ववाक्यविहितविद्वज्ज
त्वबोधएवतात्पर्यादाहारूपविद्वत्त्वेति।अपूर्वबोधनेहिस्वराणांविद्वत्त्वमित्यनेनपौमरुत्तस्यसादित्यदुः।य
णस्त्वोति।वाक्येस्यष्टारत्नस्यसंवन्धानैषामीषद्विद्वत्त्ववशादंशस्यशापेक्षयेषत्सृष्टत्वमार्थसमाजंपत्तेनत्स
र्वमाह।इत्यनेनेत्यादिनाश्लामीषदिति।इषत्वमजपेक्षया।अत्रेति।तेषामेदेनकथनेसतीत्यर्थः।एवञ्चसा

स.भ.
१५

कार्यस्य हेतुत्वं फलितम् । अत्र प्रयत्नभेदादक्षरसाम्प्रदायस्याकारेणाग्रहादच्चाभावान्नदीर्घः अदएवगुणो
पिनेतिभावः । समासस्तु दीर्घश्चांश्चनयोरभाव इति । प्रयत्नभेदस्यादीर्घयोरभाव इति वा । प्रयोज्यत्वं षष्ठ्यर्थः । सि
द्धान्तभूतजातिनिर्देशे संवृत्तावर्णस्यात्वे संहिताऽविद्वक्ष्यया गुणो नेति । दीर्घस्त्वगृह्यविरहान्न । एकसूत्रे संहि
तानि यमेतद्देश्ये लुगिवसुपांसुपिति उ-ससुरेषतस्वरुत्वयत्नलोपाः । तदसिद्धत्वात् न गुणादि । उ-त्तनातीतिविवृतनि
र्देशादिति बोध्यम् ॥ पूर्वत्राद्यत्वेत्यादि । अयम्भावः । गोदुहमिति स्थिते पदाने घत्वस्य जश्वापवादत्वात् नतः प्राक् ।
घत्वम् । औपदेशिकभ्रमने भुदादौ युगपत्प्रकृत्या नन्तर उ-जश्त्वमपवादस्य चरितार्थत्वात् । भ्रमत्वात्पूर्वमिदं उ-जश्
त्वामिति न्यायेन घावृपसर्गयोः कार्यस्यैव पूर्वीत्यन्ननिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाजश्त्वम् । अनुनासिकात्त्वे परा-
निमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वात्सिद्धान्ते तु जश्वासिद्धत्वात् घत्वे जश्त्वानुनासिकयोरसिद्धत्वात् भ्रमभावेनानुनासिकस्य
सिद्धत्वाज्जश्त्वेनानुनासिक इति प्रक्रिया । घादेरसिद्धे त्वस्य प्राप्तिरेवेति । घत्वे कृत इति । उ-त्तरीत्यावत्त्वेति ज
श्त्वस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वेऽप्यनुनासिकस्य परत्वेऽपि वत्वस्य ककुट्मानन्तं उ-त्त्वमित्यत्र भ्रमत्वादेऽप्राप्ति-

रामः
१५

योम्यचारितार्थेनवेदेनुनासिकाभावपक्षेचतेनापवादत्वाभावेपिप्रतिपदोक्तत्वादेनुनासिकतोपरनिमित्तंनाना
नरङ्गत्वाच्चोभास्यांपूर्ववत्वप्रवृत्तिरितिभावः।प्रत्याहास्यहणसामर्थ्यादित्यन्ये।उक्ताशशानमिञ्जसुत्यवलंबजाना
नःशकते।नचेति।वत्वचारितार्थंनूक्तमेव।पक्षानुरूपेतिन्यायेनसमाधत्ते।विप्रेति।अन्येतिअर्थकालपक्षेऽत्रिसंघं
विप्रतिषेधसूत्रोपस्थितौविप्रतिषेधरूपनिमित्तनाशकपूर्वत्रेत्यनेनविप्रतिषेधसूत्रस्यवाधंउनासिद्धत्वनिरू
पकपूर्वस्यासिद्धिसम्पादनदाराविप्रतिषेधसूत्रस्यतत्प्रतिवन्धकत्वमित्यत्रविनिगमनाविरहापत्तिरितिभावः
॥एतेनाधिकारत्वेयथोद्देशत्वेविधिन्वेसपादीत्रिपाद्योर्विप्रतिषेधाभावानुवादेनेनवार्त्तिकेस्तामंजसेनेदम
संगतमित्यपस्तम्।अतएवातस्यायथोद्देशत्वादेवावत्वमेति।वत्वभष्भावांनापत्यभयायादनेत्वरुचित्वयापि
नियंस्यादितिभावः।दितमिति।अन्यथापक्षद्वयसाधारणत्वेनतदनापत्तिरेवापादितास्यात्।पत्रानुवृत्तिरिति।
एवंवाधिकारत्वेत्रिपाद्यामवीत्यादिफलितमितिभावः।खदेशेवाकार्यवोद्येफलाभावेपिपदार्थोपस्थितौप्रति
बंधकाभावेनतत्सत्त्वादाहासपादेति।आदिभिरिति।आदिपदेवडवचनोपपत्तिस्तुनमुद्यदेशेइत्यस्यजलो

स. म. येति नियमस्य च निषेधसत्त्वान्निर्वाह्या। परत्वाविति। शब्दान्तरप्रादयो भयोरप्यनित्यत्वात्। अनर्गत्तु यावन्नि
 १६ मिनकत्वेन परनिमिनकत्वेनोभयोरप्यन्तरङ्गत्वात्। अनर्गत्तु। अनर्गत्तिसत्त्वेनोभयोरपि प्रतिपदोक्तत्वात्। त्वा
 त्वेनैव व्यवस्थितिभावः। ननु शास्त्रासिद्धत्वेप्यनित्यत्वेन च न्यायाप्रवृत्तिरवश्यं वाच्याऽन्यथापि पदौ रित्यंशपूर्व
 प्रवृत्तिकत्वेन षत्वशास्त्रेऽसिद्धत्वेप्युक्तन्यायेन सकारबुद्धेऽभावादुत्तं न स्यादिति कर्ष्यासिद्धत्वेपि न दोष इत्यतः
 आह। शास्त्रेति। तन्निरुतीति। स्थानिनिरुतीत्यर्थः। एवं च सकारनिरुत्तिबुद्धेरभावेन तत्सत्त्वान्त्वत्त्वादेवेति न दोषः
 नवतु प्रवृत्त्यनन्तरमसिद्धत्वात्निरुत्तिबुद्धेस्सत्त्वेन न स्यादिति भावः। पूर्वत्रनेति। अत्र न्यासे निषेधाभावात्। यस्मिन्
 वप्रकल्प्यति न्यायेन चान्तरङ्गस्य पूर्वमप्रवृत्तिरेवेति बोध्यम्। नन्वेव नदकारणत्वात्। घवमेवेति तत्रेष्ट्यपत्तिरेवान्
 आह। राजभ्यामिति। दिगिति। तेन किं स्वकृमित्यादावनुस्वारदौ कर्तव्येवत्वादेर्निषेध इत्यस्य संग्रहः। वाक्य
 भेदेति। नन्वस्तुपदैकवाक्यतावतापिनमुनर्गत्तिसूत्रेधिकारसिद्धपदसंबन्धेमुअसिद्धत्वेन न्यायानुसंधान्
 निष्ठासिद्धत्वसंबन्धेन निषेधः। नमुभावस्येति चेन्नापदैकवाक्यतापक्षेऽदसोरित्यत्रोपस्थितत्वावसिद्धत्वात्।

रामः
 १६

मुंभावेनान्वयेसिद्धत्वविशिष्टमुभावस्यविधानात्तत्रानेनासिद्धत्वनिवृत्तौसन्नियोगशिष्टमुभावस्यापिनिवृत्त्या
पत्तेः।वाक्यैकवाक्यमापान्वसिद्धत्वंशास्त्रस्यैवेतिनमुत्सतत्सन्नियोगशिष्टत्वम्।नचैवंनाभावेकरीतिरिद्धत्वे
निवृत्त्यामुत्सस्यापिनिवृत्तौरुतेनाभावेसिद्धत्वनिवृत्तिवोधकस्यनिष्फलत्वापत्त्यासन्नियोगेति।प्रयवाधइतिवा
च्यम्।गौरवान्कार्योसिद्धत्वापत्तेश्चेत्याहुः।कार्यस्यशास्त्रज्ञानवेलायामसिद्धत्वमितिपक्षेनमुनलोपश्चलंधु
षित्याद्यक्षरस्वारस्येपिभाष्यागृहीतत्वान्नाश्रितस्सइतिवोध्यम्।वाह्यप्रयत्नाइतीति।एषांवाह्यत्वविवारादिक्र
यपादपति।शक्येति।अधस्तादित्यनेनासवाह्यत्वंसुचितम्।अद्योषेत्यत्रनत्रोत्पार्थत्वात्सहस्रस्यचोषेति।
अर्थानावक्तुमिच्छायाअसम्भवादाहात्तद्वोधेति।नन्वेवंह्रस्वादिजनकएकःसंशोदिजनकोप्याघातकएकइतिएक
कस्यवर्णस्यप्रयत्नत्रयंप्रयत्नद्वयंवाजनकमिष्यायातम्तच्चसंहितासूत्रभाष्यविरुद्धमात्रहिस्वात्प्रादितवर्णमाशावधि
प्रयत्नस्थितिःततस्तस्यप्रयत्नमुपसंहृत्यद्वितीययत्नोत्पत्तिरितिप्रथमवर्णनाशकालेद्वितीयवर्णोत्पादकयत्नोत्प
त्तिकालेचवर्णविरामसत्वात्प्रतिवर्णविरामसंज्ञाप्राप्तेर्नत्याशंकिनमात्रस्यचायम्भावः।नाभिरूपैकदेशावच्छेदने

स.भ.
१०

कयन्नोन्नतिर्युगपद्वाचिनेत्येवञ्चैकस्यैव प्रयत्नस्याग्राह्यात्तद्वत्त्वादिस्पर्शादिजनकत्वमिति स्पष्टमेवायाद्वमिति नन्दे
तत्सकलमनसिनिधायाशंकते। यद्यपीति — अयोगवाहनिरासायाह। शषसेति। अनएवविसर्गादेः पृथक्
ग्रहणमाअतएवानुस्वारस्यश्चासादयोनाअनुप्रदानंवाद्येऽपि उद्योतेतुष्वासेतुप्रदीयतेपरित्यर्थेइत्युक्तमास्तेऽस्मान्तु
तुल्यादिसूत्रस्य भाष्यमेव। यद्यपीति। स्वर्शादिष्वघोषाद्यन्यतमेतेपाठः एवंहशादिष्वपिबोधमस्तुत्वादिषुघोषाघोषान्य
तरेतिपाठेखपादिष्वित्यत्रादिनाहशादिपरिग्रहः। शास्त्रानुरोधेनतथाहृदप्रयोगापियथासंभवंयोगेनयथासंख्येन
वर्गेष्वेवयमानास्थितिरित्यर्थेअमवारणायवच्छेदोचित्यसप्रस्यपतयेचाह। विद्येति। नन्वेवमपिप्रयोगेयुगपच्चतुर्णा
स्थित्यभावेनलक्ष्यविरोधएवातआह। निर्देति। अन्यतमादिति। एतेनपरशब्दप्रयोगेचतुर्भ्य इतिपंचम्युचितेत्यपास्त
मै। निर्देशसंमतिरिति। यद्यपिवावस्थानसाम्यमिवयावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षामनरेणापिनिर्देशसंभूतिसुखापिष्यव
त्प्रयत्नसाम्यस्यानंगीकारेखकारस्योष्णत्वादिदानैविवृत्त्यापत्तावनेकसावर्ण्यस्यदुर्वारतयेतदर्थेपिदानैः प्रावंदा
भ्यन्तरसाम्यविवक्षणंस्पगलेपातात्॥ अस्त्वर्णयोः॥ एतदर्थमेवाएतद्व्यर्थमेव। अशक्यत्वमिति तदर्थेऽपि

रामः
१७

नापदार्थोपस्थित्यभावेन बोधाजनत्वेनाकर्णीयत्वमित्यर्थः। नचानुपदेशमात्रेणासत्त्वात्कार्याकारणयोः सविषया
त्वेति वाच्यम्। अक्षरसमाह्वये जातिनिर्देशसत्त्वेनात्वादिजातेरकारकाद्विषुसत्वात्सत्त्वात्कार्याकारणयोः सविषया
दिति॥ सत्यंतेत्यादिविति। आदिर्नाकु कुठादिपरिग्रहः। द्विषुचनेति। मात्रादिरयं सचकु कुपदौ संज्ञागुरु संज्ञासुता
दिरूपः। सत्यंतेत्यादौ चानचीनिर्दिष्टरूपः। नस्यचद्विषुचनेति। मात्रादिरयं सचकु कुपदौ संज्ञागुरु संज्ञासुता
सत्त्वादपिदग्राह्यकु कुठाद्यनुरोधादिति बोध्यम्॥ एतेन परसंज्ञासिद्धत्वादनन्तरं हलमादायसंयोगसंज्ञादिसंस्थाने
तीदमसंगतमित्यपास्तमित्यपिवदन्ति। वस्तु अनुपदिष्टत्वादित्यस्य शिष्टैरिति शेषः। अनुमहेश्वरस्येति तथासत्ययोग
वाहनामदसुणत्वमिति अतिवृत्त्यादेः कर्तुमशक्यत्वस्य ब्राह्मणां पिदुर्वीरत्वात्। वृत्तिसमन्नायार्थ उषदेशलक्ष
रोपदेशपदच्छयेत्यादिकंचोपलक्षणताविनाजस्येननोपमद्येता। किञ्च। अकारादिसत्त्वस्य जातिनिर्देशेनो
पपादनेमात्रिकव्यंजनादेरसत्त्वमुपपादयितुमशक्यत्वमिति चिन्तयेत्वेदमित्याहुः॥ तदपरेनक्षमने। अनेने
सूत्रीनिर्दिष्टव्याक्रान्तस्यासत्त्वात्निवर्तकत्वेमात्रिकार्थमात्रिकव्यंजनसाधारण्यत्वादिजातेस्तत्रनिर्दिष्टत्वे

स.भ.
१८

नानुपदेशान्मात्रिकव्यंजनासत्त्वप्रतिपादके ओङ् सूत्रस्थभाष्यविरोधान्स्माच्छिष्टोपदेशएवासत्त्वशंक्कनिवर्तक
इत्ये वभाष्याकृतमूकिञ्चानुकर्षोपि संदेहनिवर्तक इति सा गुक्तत्वेन तस्य चलुकारे वहुशः प्रदर्शनेन चिन्ममेव प्रो
ष्यमायाति। अन्येतु वस्तुतएवमानुपूर्वोका श्रुतिरेवेयमिति नेतर्थकशंकेतिसमर्थयाञ्च कुः॥ तदभूतं किमिति तु
कापितमेव। अतएव तदुपदेशप्रयोजनगणनावसरे सतत्रोक्तभाष्यकेपटयोः॥ नाञ्जलौ॥ मते इति। तालव्याभवे
कारचवर्गाविकारैकारौपकारश्शकारश्शेष औष्ठौपपाद्य इति बहुवचनानि शाख्यमत इत्यर्थः। अन्वयादीनामिति।
आदिनावहुवचनीभ्यामेकारशकारओकारोपधानीपादिसंग्रहः॥ सूत्रमते विवृतत्वव्याप्यानां संज्ञानुपपत्तव
स्योक्तत्वात्तयोर्विवृततरत्वादिनामेदेपितत्वाप्रिवोव्या। अत्रमते यजुष्यकेषामित्यादिनिर्देशादे औजिन्मरंभादेवा
मिवेकारयोस्स्थानसाम्येपिसंज्ञाना स्व एनुस्वारेषणामस्य मिति तत्रैव प्रातिशाख्ये प्रथमैक्येणोक्तत्वेन च संज्ञा।
प्राप्तिर्वोव्या। अत्रवदन्ति। एवमपि नाचशलाविति तु न सूत्रितं हलापरस्परं संज्ञानिवेधात्तेः। यथा श्रुतं सत्तु पूर्व
सुवर्णकरणान्नेति हशिचेत्येवसिद्धे इति। एतदवतरणस्थपाठकपथ्येऽतीतिवचनमिदमप्यानुवर्त्ययागधेभायेन

गमः
१८

धानमित्यर्थः। इति नशं क्व कलं कलेशः। व्यावृत्त्यर्थमिति। अत्ववति चेदत्येवेति नियमद्वारेति भावः। न परस्परस्येति।
दीर्घवट्टकारेपि व्यावृत्त्यर्थमिति। अत्ववति चेदत्येवेति नियमद्वारेति भावः। न परकरणेन दीर्घवट्टकारेपि व्यावृत्त्यात्।
ज्ञानेन सिद्धिः सावर्ण्येन स्यादिति। परवल्त्रिङ्गमिति नपुंसकत्वापत्तिश्च बोध्या। अतएवार्थेति। प्रश्नेषां देवत्वर्थः।
वंदोषसंभवेन पदद्वयं नन्वावनं व्यर्थमिति सूचयितुमाह। उपलक्षणेति। भावप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य शब्दपरत्वात्।
दनन्वयो न आह। बोधेति। इदं शकारादिसंज्ञाहकस्य हकारादीत्यादिपदस्योपादानं जातिप्रश्ने तु जातेर्भेदाच्छब्दे
वर्नेति भावः। अणुदित्वात्। ज्ञापयतीति। गतिकारकेति बोधयतीत्यर्थः। अतो न सार्थक्यप्रश्नावसंभवननुवार्त्तिक।
स्योपदेशन इति वदज्ञानेन प्रवृत्तिरत आह। भाष्येति। ननु भाष्यसंप्रयोगरूढ्या परिभाषार्थबोधयतीत्यर्थकमन
आह। ज्ञादेति। एवञ्च शब्दार्थसंबन्धनिश्चयस्य ऋषिभ्यमुभवसिद्धत्वेन तदनुत्पत्तयान्तरदर्थकत्वमप्राप्त्येति।
मिति भावः। एतेनेति। आवश्यक्यपरिभाषया पदवदित्यादिसिद्धे ज्ञाने फलाभावेत्यर्थः। सुलभत्वादिभिर्भ्र
पक्षे कुकृदुकुनुमनुकृधुडादौ न दोषः। उकारमात्रेदिति व्याख्यानात् परेश्च घांकेत्यादाविवस्वरूपपरत्वात्।। स।

स.भ.
१८

गिनद्विनि. सर्वशीशब्दोत्रघर्मपरः। चादित्वेति। इशादाविवन व्यमतेः नुवादेपीत्संज्ञालोपप्रवृत्तौप्रतिबुद्धकाभा
वोकारविनिर्मुक्तस्यैवचादेरुपस्थित्या न्यायसिद्धमित्यन्ते। उकाररूपावयववर्णानां च शब्दोनयाहकः। मविभेति निषे
धेनसेरुकारस्यत्वात्पत्यागुणरूपादिनिर्देशासङ्गतेः। ननुयथाश्रुतएवचः स्वरूपसमुच्चायकअस्मांकिभिन्नक्र
मत्वेनातआह। ह्रस्वेति दैत्वारिभित्तादौ दीर्घार्थमारोपस्यावश्यकत्वादितिभावः। लकारग्रहणेति यो ह्यत्संज्ञक
ययेकादोएद्येतेति भाष्यग्रन्थेन सूत्रेष्वेवहितत्सर्वयदुतौयच्चवार्त्तिक इतिहभिग्रन्थेनचतयोस्मावर्णस्यसूत्र
मतेपिसत्वात्। वार्त्तिकप्रतेपिपूर्वेणाणग्रहणपक्षेएकादौचाकृतिनिर्देशप्राप्तसर्वेणग्रहाभावायाप्रत्ययत्वं
शब्दियमाधश्यकत्वेनसत्वादेणाग्रहस्यतन्मतेष्यपंग्रन्थो बोध्यः। लवर्णस्यऽवदितिनुप्रत्याख्यानप्रकारेति।
प्रकृतेनवसरस्येति सर्वमवदात्तम्। अन्वेतुतपकरास्यापूर्वेणाणग्रहणबोधपित्वाग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्या
ष्टादशानांग्रहणप्राप्तपरसूत्रप्रवृत्त्यातहाधकल्पनायाचापितार्थकल्पनायेक्षयात्तलवर्णयोस्संघर्षबोध
नङ्प्रानत्प्रवृत्त्यातदग्रहेणसाफल्यकल्पनायाएव्लघुत्वादितिभावः अतएवपुक्तमित्येवोक्तान्तुचिन्तमपात्ता।

रामः
१८

नैवेत्त्यादिन्याहः। समानजातित्वस्यैवेति। समानोवर्णो जातिरित्यर्थः। स्वार्थे व्यञ्जवर्णाश्रमां चारुनामित्येव
 र्णधेन जातेर्व्यवहारादिति भावः। होतृकारदीर्घसु अको कीतिन्यासेन सुवचः। अत्रैव पक्षे शक्येति वक्तव्यं
 सुनं फलम्। अत्यक इत्यस्या प्रवृत्तेः। इदञ्च अणुत्वनुरोधेन गौरवमनुसृत्योक्तम्। लाघवादेरेतु अस्ववर्णस्या
 आवदिति शब्दरत्नोक्तमनुसंधेयम्। एतद्व्यतिरिक्तैति। अकारादावचीत्यर्थः। अन्वेन सादृश्यादतकसादोभिन्ना
 जातीयेसत्यपि सात्त्वर्ण्येन दोषः। योगविभागेनेति। भाव्यमायमानेति परिभाषाबोधनद्वारेति भावः। अस्यावश्यं
 तां ध्वनयितुं व्यक्तिपक्षे वजातिपक्षेपि फलान्तरं वक्तुमुक्तमपि दाढ्याय सफलमाह। एवं गुणा इति ननु स
 त्रसन्वे जातिपक्षे जातीनाञ्चतुष्टाद्यन्तिपक्षे शक्यार्थमादाय यथासंख्यमिष्टं सिध्यति। नन्वावेक्यमतं आह
 एचोयवेति। नन्वेवमपिन स्वाभ्यामित्यादावेडिति षष्ठ्यधेयत्वात्तयोरग्रहण एतेष्वविधानेषु अनिष्टस्या
 दत आहान्त्वेति। नन्वेवमानुसुर्वोकाश्रुतिरेवान्यार्थमिति तद्वैयर्थ्यमत आह। अत्रैतदिति। ननु ससुदोष
 मध्येनियेधस्याप्रवेशात्कथं तेन तत्रैतदग्रहणमत आह। अपम्भाव इति। अच्यदं विहाय णित्युक्ति साफ

स.म.
२०

त्याहा गुणा इति। अन्यजातेः पदार्थेषु गुणानां भेदकत्वे सूत्रमावश्यकमित्यवतारयामासुः। तपरस्तातन्वदेडित्यत्र त
परत्वं पूर्वत्रं कृतार्थमत आहः। नाव्यप्राप्ता एवेति। अनवकाशत्वादिति। तदा तदनुवृत्तावनरण्यनुययोगेऽप्यप्यंशेनेना
समकालस्यपि ग्रहणप्रावपि निरवकाशत्वेनानेनाणदितिवाधेनास्यप्रतिप्रसवविधित्वमेवेतिभावः। अननुतदु
णसंविज्ञानेनानेनादित्यस्यसंज्ञात्वमतएवततोविभक्तिरेवञ्चतत्समकालाप्रसिद्ध्यासूत्रमूकस्यादत्राह
अत्रेति। एवञ्चषष्ठमर्थवदुचीहोतत्समवेप्यत्रपञ्चमर्थसदृशिनदोषइतिभावः। साजात्येनेति। इदमुपल
क्षणम्। पञ्चमर्थवदुचीहिविग्रहंप्रदर्शनपरभाष्यस्य। एतेनपञ्चमीसमासेण्डादिशब्दस्यावधिमत्त्वेन
द्वीकाराददोषइत्यप्यस्तम्। गमकानत्रत्यागेपि अत्रत्यागेमानाभावाच्च नचैवंवृत्तिमत्त्वेपितकारानये
त्वात्प्राप्तिमाधिकमर्थवत्त्वस्यनेतिवाच्यम्। तत्रविभक्तीतरस्यप्रकृतिप्रत्यायान्यतरस्यवृत्तिमतोकाया
होष्यमाणत्वात्। नन्वेवमप्यवयवात्संनिपातपरिभाषयानसुप्समुदायानुधुडित्यत्रैवसुलभइतिचेत्त
नियुमार्थेति। तपरस्स्वर्णस्यचेत्सर्वस्यजात्याश्रयतप्राग्राहकस्तर्हिस्समकालस्यैवेत्यर्थः। एवञ्चपद्य

एतः
२०

किं मादो यजानि निर्देशस्तद्धिन्न कालव्यक्तिपर जात्य ग्रह इति फलितम् एवं चेति अयं भावः। व्यक्तिपक्षे सत्त्वं
 ह्यपि परत्वानवकाशत्वाभ्यामणुदिस्तत्र वाधेन विधित्वेपि सूत्रं सार्थकमेवेति लाघवात्तेन्न देवाश्रितस्यैव
 तुपक्षे विधित्वे वाध्य शास्त्रस्याभावेन निर्देशेनासमकालग्रहस्य दुर्वारतया व्यर्थमेव स्यादिति निसर्गार्थत्वमूष
 क्षद्वयेपीति अन्येतु जातिपक्षाश्रयणेपि गुणानामेदकत्वेन नियामकत्वमुघटमित्य आह एवञ्चेति। मेव
 जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्यादेव गुणान्तरयुक्तस्यापि ग्रहणं भविष्यति। अन्यथा ह्रस्वत्वादिगुणानामपि मेद
 कत्वान्यक्षाश्रयणव्यर्थस्यादिति किंमर्थगुणामेदकत्वनियमार्थमङ्गीक्रियते त आह सिद्धतेति। नित्या चत।
 सैव सिद्धान्तभूतत्वेन तेनैवोपपत्तौ जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्यापवर्णनं निष्फलमिति सूचितम्। पक्षेपीत्यपि।
 स्समुच्चयेनेन जातिपक्षसंग्रहः। एवञ्च गुणामेदकत्वपक्षसहिते जातिपक्षनियामकं सूत्रमिति तात्पर्यमाहः।।
 अत्र व्याख्याने क्षरस्वारस्य भेगो बोध्यः। न प्रवर्तत इति। प्रवृत्तौ तुरमेश इत्यत्रैव स्यात्तपरबोधास्तत्कालस्ये सक्त
 तादुपेन्द्र इत्यत्रैव स्यादिति भावः। उच्चारणार्थ इति। अकारोच्चारणार्थ इत्यर्थः। तदभावे तु संधिप्रवृत्त्या न स्यादिति।

स.म.
२१

एवञ्चासंदेहायेनयावत् विनिगमनाभावादाह। मुखसुखेति। वृद्धिर्। कृतमनयेरिति भाष्यस्यान्यथोपपत्तेः एष
शास्यभाष्यानुरोधेनाह। पदत्रयेति। अतएव कुत्ववत्समासानोत्रभाष्ये नायादितः। पिनाकिन इत्यादाविति। आ
दिनाहिरापपूर्वकशियुमित्यादिः। अष्टकसंज्ञायामित्यादिभाष्यवार्त्ति। क्विरोधादष्टकएकालितिर्धर्मिभाष्येति
कैयठोनयुक्त्तइतिसूचयन्नाह। अष्टकेति। आदिनास्वरूपं तपर्येतविधिरित्यादि अतएव तसामनित्यत्वव्य
वहारदेव अन्यथाऽकृत्रिमत्वाद्संगतिस्पष्टैवननुत्रिमात्राद्विद्यावृत्त्यायत्परार्थत्वमुक्तं तद्यथादेशेसंभवा
तितदास्वर्गहेवाकार्यवोधेनाविधेयाणत्वेनसवर्णग्रहणासंभवात्तनुकार्यकालेनदाविधेयकवाक्यतयाविधे
याणत्वेनतदसंभवादत्सिंहावलोकनन्यायेनाहकार्येति। अपियथोद्देशपक्षसमुच्चार्यकः प्रदेशेनसहवाक्ये
कवाक्यत्वेपिवस्तुतोभिन्नवाक्यतोभयत्रसमानेतिभावः तत्रतत्रतामाहमृजेरिति वृत्ते इतिपदार्थोपस्थितेस्वरामः
त्वादिनिशयः। एवंचवाक्येकवाक्यत्वेपियदैकवाक्यत्वाभावेनतत्रतस्याविधेयत्वसुस्थमेवेतिभावः नञ्चत्रिभक्ति २१
माप्यदैकवाक्यतायाएकदेशोपस्थित्यासंभवादत्ताह अतएवभाष्ये वाक्यभेदादेवसर्थः इत्याहेति कर्त्तव्यम्

एषा पश्चीत्यादेरंशस्येवोपस्थितेर्वक्तव्यतया सर्वत्रसर्वोपस्थितिकथनासंगतिः स्यादिति भावः अथोपदे
 शेषस्य अत्रतुतसंभावनाकेवलं स्वदेशवाक्यार्थत्वात् बुद्धिविशेषणेति बहुव्रीहिसंविधयेत्यनेनेति बु
 द्धिर्यस्येत्यादावनुवादेतुगदोषः तादृशलक्षणाभावादिति भावः भूवादयः किमिति इतिनेतिशेषः एवमर्थेन
 नुनिष्पाद्यत्वस्यसाध्यत्वेनप्रतीयमानत्वस्यक्रियात्वेनाऽस्यर्थस्यक्रियात्वंनस्यादत आह अस्याद्यर्थेति प्र
 भृतयोभूसदृशा इति तु नोक्तं शब्दप्रभृत्यर्थकादिभूयोगे एकशेषे प्रमाणलाभानापनेरित्याहुः पदत्वानाप्रतीति
 ति अत्र पाठकाः इदचिन्त्यस्य मिपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं बोधितत्वाऽनर्थकब्रह्मणं न कर्तव्यं निपा
 तः प्रातिपदिकमित्याहुः वस्तुतस्तुवार्तिकरुद्रोत्थैकदेशिनातथोक्तम् अर्थवत्त्वेऽद्यत्रेयमदिनाद्यधिपथेति
 ज्ञापकेनाऽनर्थकानामप्यर्थवत्कार्यं भवति इत्युक्त्वावतत्प्रत्याख्यानेन तस्य तदुक्तिं त्वध्वननेन अनप्यवान
 र्थकग्रहणं न करिष्यते इति सति कुण्डोपि त्रिमितिन्यायेन प्रौढित्वसुचकमुक्तम् नन्वपर्वतादिभाष्यान्तस्यप
 श्चांतरत्वेन तत्प्रत्याख्याने बोधकमिति चेत् पूर्वत्रास्यैवोत्रापक्षबोधनात्प्रत्याख्यानस्यैव युक्तत्वात् पदद्वये

स.भ.
२२

नेज्ञापकस्यशैथिल्यमुक्तमित्याहुः यद्यपिभाष्येप्रसज्यप्रतिषेधउक्तस्तथापिसनयुक्तः वाक्यभेदासमर्थसमासा
पत्तेस्तदध्वेनयत्राहासत्वेदति नन्वेवंभाष्योक्तप्रसज्यप्रतिषेधफलेविप्रातीतिविप्रदत्तत्रातिप्रसङ्गस्तत्रप्रश
ब्दस्यक्रियाविशिष्टद्रव्यचाचकत्वात्समुदायस्यचद्रव्यभिन्नत्वात्तदन्यत्रवर्तमानत्वात्द्रव्यपत्तिस्तुनश्रव्यसं
ज्ञायातदन्तविधिसत्त्वेनतदन्तस्याव्ययत्वेसुपोश्रवणापत्तेरत आह विशेष्टेति अत्रसत्त्वशब्देनसत्त्वोभावःसत्त्व
मितिसाध्यावस्था यत्रक्रियारूपासत्तानोच्यतेचादीनान्तदवाचिन्वात्किन्तुसोदन्तिक्रियागुणादयोयस्यन्ति
नियुत्यन्त्याद्रव्यन्तदाहद्रव्येति भद्रा आहुः गतिश्च प्रतिप्रणीतमिति प्रसंगादनंतरत्वंसम्बन्धवत्प्रदर्शयप्रती
तिश्चप्रसप्तसमावेशावोधः प्रकृतिवदित्यतिदेशेनसुयोलुक्किन्तुनिरित्यादोरुत्पादिस्मादन्त आह प्रतिप्रती
संभवेलौकिकालोकान्तरप्रयोगानुकरणानोत्वर्थः अन्यथादुस्मिन् स्वययोर्दुस्मिचस्थः कुरित्यसंदिग्धमि
दुस्मिचकुप्रत्ययोगीक्रियतानदुस्मिन् सुषामादिषुदुष्प्रहस्यज्यतामितिभावः यावताविनानुपपन्नमितिप्रतिप्रती
शक्तिर्भाषापिनेत्यपिबोधम् ननुनिरः कुषः सुद्वाराधिकरणेनिसस्तपतावित्यादिनिर्देशात् त्रितयस्यसफलमिति

ॐ सः विफलमत आह दुसः यो ठेति नवेति वि ननु तस्मिन् सत्त्वे योति मास्तु शब्दे कार्यस्य बाधा दत्त आह तस्मिन्
 ति प्राप्तेति विभाषोपपदेन प्रत्यादिषु अप्राप्तेति विभावोर्णोभित्यादिषु स्वस्य इदं न संज्ञापरं पूर्वनिर्दिष्टत्वं स्पष्टं
 यो नार्थस्यापि ग्रहणविवक्षयेति भाष्यविरोधापनेश्च रूपाशब्दस्य संज्ञेति भाष्ये तु संज्ञाशब्दः संज्ञायते इति व्युत्पत्ति
 त्यावोर्ध्वपरः नियमार्थमिति आर्थिकनियमार्थमित्यर्थः शाब्दस्मृत्तनवेत्यादावगतेः न नूभयोर्गोभ्यावत्संज्ञा
 प्रधानयोः संज्ञित्वाशे आनर्थक्यमुक्तदोषाय निश्चातो विशिष्टस्य तत्त्ववाच्यं तत्र हि विद्विगंभकमाह अर्थोनेति न
 न्वेवमप्यशब्दसंज्ञेति व्यर्थमर्थकार्यस्य बाधा दत्त आह दाधेति आदिर्न्येतस्य परत्वादेतदुपे न्यस्य परत्वेति तव
 कौडिन्यन्यायेन तु न सर्वबाधत्वमस्य अतिशदन्ताया इत्यनेन संज्ञिनोस्ते न तदभावज्ञापनत्वात् बाधेति संज्ञादर्थ
 प्रयुक्तकार्याश्रययोर्भेदाद्विरोधाभावेन समावेशस्तु नापादितः षांतस्य षट्संज्ञाकरणेन तदभावज्ञायमात् आ
 कजारा इति नियमात् अन्यत्र स उचि इति तु न युक्तसंज्ञाया एकत्वात् संज्ञिनोश्च भेदात् इति एका संज्ञेति हि संज्ञेन
 त्वेक संज्ञी इति च अस्य परत्वेऽपि प्रतिपदात्तत्वात्ताः स्युरेवाऽत आह षोकेति कर्मसंज्ञादेरिति आसांपरत्वेष्वंतरां

स. म.
२३

गत्वास्त्रियमेवस्यादिति भावः तासां चारितार्थं तु कर्मणो रोमंथेत्यादावृहनीयम् प्रत्यासन्निलव्यार्थानुवारकत्वेना
यथा कथंचित्सूत्रसार्थकेषु निषेधस्तु व्यर्थ एवान् आह लक्ष्येति ननु लक्षणानुसारादिना सिद्धप्रत्याख्यानं न
युक्तमन् आह अतएव निलक्षणानुसारस्य तवाप्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः अतएव भगवतेति तस्मिन् सिद्धस्यैव विधि
कत्वादेवेत्यर्थः सिद्धं विद्यमानं वचनं अशब्दसंज्ञेति अन्यथा प्रत्याख्यानपक्षे सिद्धे कर्मण्युदसंज्ञतिः स्पष्टैवे
तिदिकु येन वि अस्माकं न केवलं सुविभक्तावेवेदं किं त्वन्यत्राप्येत्याह किं वहनेति अन्यत्रार्थे इति अश्रमानं क
र्तृकर्मणोः कृतिश्चर्यस्वामीत्याद्यर्थनिर्देशः इतरत्र लक्षणया साधुत्वे तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव द्वितीये मानसाह प्र
त्ययसंज्ञिना उक्तहेतौरेवान् आह तृतीयात्तेनेति गौणलक्षणयेति भावः मम तु न न द्विरोधः विधिश्चार्थानुशा
सकभावात् बोध्यस्य तत्र चरकसैवांगीकाराच्च न न्वयवि शेष्यपीत्यत आह तदुक्तमिति तथा च भूषणो
मप्युपात्तयेति भावः धातोर्यतमिति अवध्यवधि मद्भावः वक्ष्यर्थः अतएव यस्मात्पर इति तृतीयकोटिना
प्रतिष्ठापना संबंधसामान्यवक्ष्ये वत्तद्व्याभात् उपलक्षणमिति अतएव स्पष्टान इत्यस्य सिद्धिसाशयत्वेना

समः
२३

दशम्यप

दुःखसंगच्छते अन्यथायणिक्रमशब्दानात्तदसंगतिः स्पष्टैववार्तिकेपियेनेत्यस्यसंबंधानस्यापिविशेषणैरत्र
प्रकृत्यजरायाजरसितादावपि श्रंगाद्युद्दिश्यजराशब्दादिभिर्जरसादेशविधानान्नासंगतिः वस्तुतो जराशब्दस्यात्र
शोपिउद्देश्यतायाः शब्दमर्थार्थाः मेणवसत्तातन्त्वेवमपिइकोयणित्यादौशब्दरूपंविशेष्यमादायस्यादेवेति
भाष्यासंगतिरत आह तत्रेति ननुयस्मिन्परतो विधिस्तस्याकरणत्वेवोतोयीत्यादौतदादिविधिनेस्मान् अत्रउ
भयस्याधारणेवीजमाह तच्चानरगेति पाठ्यमिति आत्यथा लोकन्यायसिद्धस्यव्यपदेशिबशवस्यवचनेनबंधः
स्यादिति भावइत्याहुः वस्तुतस्त्विदंचिन्म तदनेकार्यबोधनेनसार्थक्येनबोधकत्वायोगात् कथंदेशिबदितिपरि
भाषावर्तने संस्वग्रंथविरोधश्च एषकयोगसदृष्टफलभावेनप्रत्याख्यातत्वेप्युत्तरानुत्तरेषोध्यकाभावाच्चर्त
सचेनियार्थफलंनुव्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्यविषयेरोणीत्यादौबोधम् प्रत्ययाशइति समप्रसांशेतुब
मानमितिभावः शब्दानानित्यबोदाह उच्चारणेति नच्चवर्णान्यनित्यंजनान्यतररूपम् ननुतदभाववत्तावुद्दिप्रति
नइतावुद्दिः प्रतिबंधिकेतिहरितिसादावुच्चारणसत्त्वेनतदभावात्तदसिद्धिरत आह संचिति फलांतरमपिदर्वलभाष्येधो

स.भ.
२७

ताध्यामवगतव्यम् व्याख्येति संज्ञान्तद्विधिवैयर्थ्यलक्ष्यासिद्धिमूलकादित्यर्थः परः संनिकर्षः प्रायः सुरेणेत्यादि
अयंभावः परनिरूपितमनांश्रयककालाव्ययेन पूर्वत्वसंहितातथैवपूर्वनिरूपितंचपरत्वंविनिर्गताविरहान्
संहितायामिति चप्रदेशोकार्यविशेषणंनदाश्रयत्वमेवचतद्विषयंनदुभयमपितिमितोपादुनेतन्निरूपितं
मेवप्रत्यासनेः अनुपादानेतुयत्किंचिन्निरूपितंकस्याप्यप्रत्यासन्नत्वात् तदुपासनेयथाइकोवणचिक्रयोहो
आद्येअज्जनिरूपितंरगनिष्ठंपूर्वसाद्वितीयहनिष्ठंयन्निरूपितंपरत्वंसा अनुपादानेतुयथावावसानेइति नत्र
सप्तमीनिर्देशानां बहुत्वादुक्तंप्रायइति पंचमीनिर्देशानामवसानकार्याणां चाल्यत्वादुक्तंकिंचिदिति न्यां वसिद्धे
र्थलिंगसप्याह अतएववावसानेइति अतएववासुदेववाचकाकारस्यसंकुटावइत्यत्रानुनधसिकः रंसत्रवेवि
सुगंधरत्यत्रचर्त्तन्ननु विसर्जनायस्यसइतिसूत्रभाष्यपर्यालोचनयापूर्वत्रतानीष्यतएवतथाचतत्रभाष्यसंहि
तासंज्ञायांप्रकर्षगतिर्विज्ञायतेसाधोयः परः सन्निकर्षइतिकश्चसाधोयः यः पूर्वपरयोरिति तस्यायंभावः अ
नुपादानेपूर्वपरोभयनिरूपितमः नीतरोयककालव्ययेतंनान्तरोयकत्वसंगतंपोर्वापर्यसमूहः संहितातद्विषयत्वंच

रामः
२४

तन्मूलत्वमैवसंहितामितिप्रदेशेपंचमंतोपादानेतद्विशेषणं सप्रमंतोपादानेऽनुपादानेचकार्यविशेषणंऽ
भयं पादाने तृभयो विशेषणं उपात्तौ भयेत्यनेन निरूपको भय मध्ये अत्यंतरो यादानसत्वमिति विवक्षितं तेन
सद्विशेष्यतावसाने प्रवृत्तिरिति एवं च पूर्वत्वसंहितेति पर्यवसितम् तथा चावसानकार्येऽसंभवंत् संहितापदासंबे
धेन पूर्वप्रते प्रां रक्षात्वादि तिवेत्त उत्तरभाष्यतस्पदूषितत्वात् गौरवादुक्तसाधीयस्त्वस्य निर्मूलत्वाच्च तस्यैकदेशुक्ति
त्वान्तचैवमपिसंहितायामिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः संहिताधिकारं संहितासंज्ञाच प्रत्याख्यानोक्तेषुतेषामिति च
त्वेतु तत्र तद्वरणाय तदा त्वशकत्वेन तद्विरोधः स्पष्ट एवेति चाभ्यस्त तावन्मात्रफलकत्वेऽवसानकार्येऽलक्षितपंच
म्यंनपदद्वयं कर्तव्यतावत्तैवेष्टसिद्धेरित्याशयात् सावकाशायाः संहितायां इति अत्र अत्रमपि वावसाने संज्ञाया
फल्ये अवसानकार्याणां संहिताधिकारे यावत्तदऽप्राप्तसंज्ञायाः फलाभावेनाचिरादिशस्येवामेव कश्चिदस्यैव
शक्यत्वात् प्रतिवर्णमवसानत्वे च साव्यमिच्छात्संज्ञावैपर्यतत्र तत्रावसानं पदवैपर्यमनुघभाष्यवाध्याध
कभावविचारकरणाच्चास्यैकदेशुक्तित्वं शब्देमेवाऽभिप्रेत्याऽथेवत्यादिग्रंथप्रवृत्तेश्च न्यायेन विषयभेदे विवाधेः

स. म.
२५

स्यादिति तदनुवादकाकडारसूत्रेणेत्यर्थः तस्य न्यायस्य संज्ञाविषयः प्रवृत्तेस्तत्सूत्रेवक्ष्यमाणत्वात् श्रेतएवस
माधौसूत्रस्यैवसंकोचः ननुएकंस्पर्शकैवसंज्ञेनितदर्थान् कथंनस्यापिप्राप्तिरिहसंज्ञिनोर्भेदादितिहेतुस्यमं॥
संज्ञाह्यप्रयुक्तकार्यस्यैकवर्णवृत्तित्वेनसंज्ञिनोरप्येकमभिप्रेत्यभाष्यवाच्येकभावाक्तिरितिकेयदण्वस्यवृत्तन
स्तुनस्तुनतत्रापिरिति सिध्यतेनायासंविनेवसमावेश इतिबोध्यम् शंकित्रभिमानानुसारेणैवेच्छयति तदिति
अयुक्तत्वादिति इदमुपलक्षणंपूर्वोक्तलक्षणासिद्धेरपि एतेनसादेशेस्वरोत्पस्यमंडकानुवृत्तिरेकदेशेस्वतन्वप्रा
तिज्ञाचतव ममतुसूत्रद्वयेसंहितायामित्यस्यमंडकगतिरिति सममेवेत्यपास्तम् परेणैवसंहितेन्निवृत्तरमौस्य
प्रदर्शितत्वाच्च केचितुपूर्वोक्तप्रन्याख्यानेनतेषामनविधानकल्पनाद्यथाश्रुतंसाधित्वाहः मुद्रितं तिसुक्ति
स्यप्रत्याहारत्वेतिउ. साहचर्यस्यनडि. सवुद्धारितिज्ञापकंस्वचोद्योतोक्तस्यसंभेवपिटापूजापूजापूजापूजापूजा
शुभं कल्पसुकतमंपकारेणेतन्नतदसंभवात् तदःपहायोभयसाधारणमाह व्याख्येति स्मृतिष्वित्यादिप्रा
ह्मदित्येके नचतिउ. साहचर्यादेकसूत्रोपात्तएवसुवमीतिवाच्यम् व्यउ. ष्यउ. ऊजासन्ततत्रापिवाख्याना

प. म.
२५

चक्षुःशक्तिः कारणीयत्वात् सुपग्रहादिडे कसूत्रोपात्त एवेत्यपिकेचित् यद्यपीति उक्तेरिति पंचम्यंतस्य शब्दरूपवि-
 शेषाद्वाहाहेतुत्वं शब्देति तदादीत्यत्राऽन्यपदार्थजिज्ञासायां तदऽध्याहारस्यावश्यकत्वात् गुणान्नेचेतित्याद्यो-
 तिभावः एतेन तदादेरिति विशेष्यमादायैव तत्सिद्धौ तदऽध्याहारो मुधे त्पपास्तम् पूर्वसामानाधिकरण्यात्समवेत-
 द्विशेषणतया तत्कल्पने लेशाच्च किंच प्रत्ययग्रहणे तदादीति विशेष्यमादाय तदंतविध्यंगीकारेऽपंचम्या इत्यपि
 पूर्वत्वं स्यात् तस्य प्रत्ययविशेषणतयाऽन्वयासंभवात् शब्दरूपस्य तु तस्योभयस्येणाऽन्वयासंभवेन विशेषणा-
 विशिष्यभावे कामचारेण तत्रैव तात्पर्यग्राहकं तन्मतेपि नापूर्वम् ननु अलौकिकेऽव्यभिचारानुसंभवात् प्रा-
 ह आक्षिप्तस्येति अनुमितस्येत्यर्थः शब्दरूपविशेष्यस्य त्वध्याहारदन्वयो भवत्येव त्वत्प्रत्ययेनेति हेतु-
 दानादाक्षेपपदेनानुमितिरेवाभिमतेति भावः तेन गौरीति षष्ठीतत्पुरुषोऽयमतो न पुंवदितिके विदाइः त्रसुतो च
 संज्ञासूत्रे स्त्रीलिंगे समानाधिकरणे ह्रस्वइति उक्ते वंदु व्रीहिरेवायम् गौरीत्यत्र संज्ञेति न पुंवत्वं अथवा कस्याके
 सारी गौरी तु न ग्रिकानागतान्चेति कोशात् वयोवाचको यस्य तत्र जातिकार्यविकल्पनेष्यतेऽतो जातेष्वेति शि-
 धान्नपुंवत्वम् प्रत्ययग्रहणेऽपंचम्या इति वार्तिके केयंते अपंचम्या इत्यस्य दृषतीर्णिति प्रयोजनमस्मात्संज्ञावि-

स.म.
२६

धौतहितदंतविधिनिषेधस्य किं फलमित्याशंकितं एवं च तन्नामर्थान् प्रदेशेषु तदऽसावेदृषतीर्णं । सिद्धौ ते
दमसाधारणमस्य प्रयोजनमिति च तदाशयः ततश्च यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतस्य संज्ञा स्यात् तदंत
षु पुनस्तदंतविधिः स्यादिति प्रत्ययां तंगृह्येतेति समाहितं चादिभिरुत्तरयदस्य विशेषणादिति भावः एतत्तु
मारीगौरब्राह्मणितरेत्यत्र कुमार्याह स्वः प्रसृत्येतेति तच्चाद्यन्त्याच्चरितार्थमिति संयत्तमेव श्ये जनमिति
मस्तत्र समाधेः फलत्वात् कैयटकटाक्षयमृसिद्धांतत्वेन शंका नाटयति एतन्निषेधेति पूर्वोक्तप्रयोजने तु न
सति संभवे उतरपदेत्यस्य विशेषणत्वात् अतएव चिन्ता च तेषु न ह स्वः अतएव तदधिकारे प्रत्ययग्रहणे एव नि
षेध आद्य तस्य प्रत्ययविशेषणत्वासंभवात् तचेति यद्यपि सामर्थ्यान्न भविष्यतीति समाधि रनुपदमुक्तेः
क्तं अस्तथापि तत्रासिरेवनेति न्याय्यं समाधिमाह यदन्वेति तत्र सोद्योतस्य भाव इत्युक्त्वा प्रदीपाशयं प्रदीपा
त्वात्तद्विरोधः अन्यतु स्वस्वव्याक्रियेव यराक्रियेति न्यायेन शंकात्वेनैषानुवादः अतएव तदऽव्ययत्वे
वक्राससाधानांतरंचसंगच्छते इत्याहुरिति द्विक्रियद्वा ननु संज्ञाविधावित्यत्र स सामामष्यष्ठसमासेन
प्रदेशेपि तन्निषेधः परिभाषयैव सिध्यतीति सामर्थ्येन तद्वारणविफलं कर्म वक्ष्यासमासविशिष्टज्ञानेत्वन

सामः
२६

ग्रहणसार्थवादुर्बलमित्याशयेनशंकते नचज्ञापितेपीतिअन्येतुतम्बत्रोतरपदाधिकारेप्रत्ययग्रहणेनदंतवि
 चिर्नास्तीतिनदंतविधेः प्राप्तिरेवननन्वप्रद्वितीयतदंतविधेभावएवतयाकल्पःतथासतिअणतेउत्तरपदेदस
 र्थात्त्रोदाहरेइत्यस्यासिद्धिरितिचेन्न एत्रैःकृतीत्याद्यर्थेयत्रप्रत्ययस्यविशिष्योक्तिस्तत्रैकतत्प्रवृत्तेःप्रत्यय
 तदःप्रकृतेःनन्वेवमपिरदाभ्यामित्यादौप्रत्ययग्रहणेचापंचम्याइतिनदंतविधेरप्राप्तेश्चार्थितार्थान्तरमिति
 मितिचेन्न रदाभ्यामित्यस्यप्राधान्यात्कारविशेषणतया निषेधाप्रवृत्तेः अतएवचरितमित्यादौनतन्त
 स्फायःस्तीनिष्ठायामित्यत्रनिष्ठातेइत्यर्थवारणायायंचम्यंतावध्याक्षेपेणप्रत्ययग्रहणेचेन्नितदंतविधिमा
 वात् तत्रचाप्रितार्थमितिवाच्यम् अनपेवरीत्यातदंतविध्यभावेसिद्धेःआक्षेपेमानाभावात् नचस्तिशुः
 क्कानिष्ठयोमित्यत्रन्काशेप्रत्ययग्रहणेचेन्ननिषेधान्दभाववन्निष्ठाशेषितदभावात्तत्रचारितार्थंउक्तमित्येव
 निष्ठाशेतदभावेत्येतत्साहचर्यात् न्काशेषितदभावइत्याहुः इत्याद्यनुवृत्तेरिति सनाद्येतेत्यादावर्जितेति
 भवात्परिभाषैकदेशोपस्थितेएवशकत्वेनस्वरितत्वप्रतिज्ञानमुचेत्याहुस्तन्न अंगमितियोग्येति
 त्सेवंधायतत्वस्यावश्यकत्वात् दृहतुपस्थितेरस्युक्तत्वाच्चनक्षोदः नन्वेवमपिअत्रैवश्यकत्वकार्ये

स.भ.
२७

काले श्यानि त्यादौ कथं प्रातिपदिकत्वमन आह श्यानि ति इदं चान्यथा सिद्धसुप्लुगर्थे पूर्वप्रवृत्ता संज्ञा कदे श्ये
कृतन्यायेन प्रातिदेशान् नद्विकार्यकाले उपदेशेनैवैकवाक्यतानातिदेशेनेत्यत्र माममस्तीति स्पष्टं चोच्यते
वदहति ह्यो दिष्यते चास्माभिरसुपरिष्ठात् ध्वनितं वास्पतत्वं त्वं तास्वार्थे इति प्रयोजनानन्तरं वदनाप्रथ
कृतान्यायसिद्धस्यार्थप्रमाणयति हलिसर्वति हलोत् ननु च ह्यणभोजनस्याप्येव प्रत्येकमेव किं न
आह अनंतरेति अयं भावः हलित्येकवचनेनैव वर्णग्रहणे जातिग्रहणात् हलंताच्चैत्यत्रेवाचमवहितहल
समुदायस्य सिद्धो समूहबोधकैकशेषबोधकवद्वचनभोजनश्यायेन प्रत्येकं संज्ञायामनर्थकं स्यात् ननु वर्ण
ग्रहणे जातिग्रहणेपि लिटित्प्रासमुदायेपि प्राप्नोति अतः समुदाये एव प्रत्येकपथास्यात् केवलेमाभक्ति
वमर्थे वद्वचनमिति चेत् आह अनंतरेपि वद्वचनेन केवलव्यावृत्तावनंतरग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् अतः
अनंतरग्रहणेनैव केवलव्यावृत्तातिरिच्यमानवद्वचनं प्रकृतार्थसाधकमेव ननु केवलेपि कदाचिदनेनार्थ
स्पष्टत्वेन कथमनंतरग्रहणेन नतद्वारणमत आह तस्य विशेषणतेति अतिरीकस्यैवेति अतः केवलाजि
त्यर्हिव्यवहारोऽसहायेभेदारोयेण कृतो भाव्यतदतन्मन्यते व्यपदेशवदेकस्मिन्निति प्रकृतं तु साहाय्य

शामः
२७

कावेसः अन्वयेत्वेचाभेदवाधादनंतरहलसमुदायवतिविशिष्टलक्षणेतिभावेनाह पदेति ननुवाच्यमसाहा
येव्यपदेशिवभ्दावस वांगीक्रियतेनलक्षणेतिचेन्नलिडित्यत्रापिव्यपदेशिवभ्दावेनसंज्ञापनेः मन्त्रापेक्षया
धिकमात्राणां दृष्टार्थकत्वकल्पनेगौरवाच्च वाक्येति यदभिन्नपदघटितसमुदायोत्रवाक्यशब्देनैवविहित
तन्पात्रिमाधवउपेक्षसेकिंमामित्यादौवोपक्षसेदन्नादेःसंयोगत्वेधकाराकारस्यगुरुत्वे सुतापत्तिरितिभावः येषु
न बहुवचनेनसमूहस्यसंज्ञाविधानान्नब्राह्मणभोजनन्यायावसरति संभवेउत्प्रेक्षायदितद्वत्त्वेत्यात् प्रकृतौजा
नास्मात्प्रामित्यनेनैकस्मिन्नपितस्यसंभवादन्नाह अन्तरादत्युक्तेष्वेतिजाताचानंतयेवातस्मिन्नेयथ्यमितिभावः
ननुपलक्षणत्वेनतन्सारथ्यकमत आह विशेषणेति अनिष्टेति त्रीहयःसंयुज्जतिस्मिन्प्राग्भविष्यन्नवर्तिपेक्षया
स्यवान्यपदार्थत्वांगीकारेपिविनिगमकाभावः किंचसमूहस्यैवप्रकारतयावर्तिपदार्थत्वेनव्यपदेशिवभ्दस्युच्येति
थाव्यवहारेपिप्रकृतेससहायत्वान्नतथेतिवाध्यम् ननुइत्यनेनस्यादन्नाह ह्येति आश्रयगतवद्वत्त्वेनेत्ये
राप्यजात्यास्येन्यस्यप्रत्याख्यानात् प्रकृते आरोपेणतत्वांगीकारेपिपुनसपिइत्येनेनस्यद्वयसोत्रमिति प्रकृत्येका
मितिभावः एकहलस्तुनअनेत्युक्तेः यद्वाहलौचहलश्चेति उभयोरेकशेषः प्राचाभनुरोधात् स्वमेवहनसि

स.भ.

योगत्वेफलाभावस्य वक्ष्यमाणत्वाद्दुभयोरकशेषेनफलम् किंतुहलव हलचहलुचहलइत्येवतः

२८

समूहेफलाभावानदऽवयवेष्वन्तरतीद्वयोः समूहेपर्यवस्यति नत्वेकस्मिन् अनतरात्सुक्तेः हलादिर्देवप्रति
 देवह्रस्वचनंतुव्यर्थमेव मात्रालाघवाथं वा हलावनेतरोद्सुक्तेः एकमात्रागोरत्वादिति बोध्यम् चिन्त्येभ्यः फ
 लाभावादिति ननु मउक्तामउकुमित्यत्र स्यात्पूर्वमिति संयोगदिलोपः फलसंस्तेष्व तच्च जकारे मलिप्रथ
 जेनिवार्तिकेन रुलादि प्रत्ययेतद्धिधानादि निचेत्रम सजोपि सिद्धं स्यात्परस्वास्तु नचैवमप्रदत्त्यादौ न
 नापत्तिरिति वाच्यम् नलोपविधायकेष्व मउक्ते तु न्यादोषाभावात् यद्दानुम विधायकेष्वयोगिभ्यो नहल
 नशे मलिमसजेः सजति मसजेः सकारस्यनुमादेश इत्यर्थः अस्योपधेत्यत्रेव सकारस्य निवृत्तिरिति कानुवर्ण
 शुद्धस्यादिति यत्पाठकः समुच्चितानामिति पक्षे पीदचो घसम्पगेवेत्यंतमवृधतत्रानंतरात्सुक्तेर्विजायि
 अधनेतरं निचैरिति तच्चिन्त्येनकारकारोकारयोर्व्यवधानाभावात् तितउद्देद्रत्यादावसंहितयानिर्देश
 योः संयोगसंज्ञावारणेनानंतरात्सुक्तेः सार्थक्याच्च द्रप्समिति भाष्ये तुपनसमित्युदाहने रुलपदानुवर्ण
 संयोगादेर्त्वी पृथिधानेन प्रकृतेन द्वारेण तु सदित्यादौ तदापत्तिर्विधायिकेति अयनादोपीति न्यायस्य तुने

अपे निमित्तकत्वेन सर्वत्रैवांतरंगत्वादस्यत्र चारित्यर्थोभावात् भूतपूर्वत्वस्य प्रवृत्तये
र्थः धर्मिप्राहेकमाने मलघुत्वांशेषु पधात्वेपितदाश्रयणे मानभावात् एतेन कुंडलित्युच्छेदीत्यादावाश्रयण-
वैलघुत्वसम्भवादांगविशेषणत्वेन नित्यगुणापत्तिरित्यपास्तम् नचैवमपि हरिमेतीति हरीत्सु इव चैव नित्य-
नतीत्यादाविति प्रसंग एवेति वाच्यं हलन्तेभ्य आचारक्रियोऽनभिधानात् भौतपूर्वकलघुत्वाश्रयणपि
निद्रास्केतदाश्रयणे मानाभावाच्च सधिकार्येति टिसंज्ञानुनर्था तत्रटिपदानुक्तेरिति शिवम् ॥ इति शिव
रविरिति संप्रहेसंज्ञाप्रकरणम् ॥ इको गुणविधित्वेपि मिदेर्गुण इत्यादीनामनिकि विधानेनोर्गुण इत्यादीनामनिय
मार्थत्वेन च चारितार्थसंभवादाह व्याख्यानेति सामर्थ्यादिति तेन न तदविहितेभ्योर्लक्षणा बोध्यास्त्वोर्ध्वोर्ध्व-
यम् तदादीनाम इत्यादौ दोषात् संज्ञिपरमेवेत्यादि शब्दधिकार इति भावः इदं च गुणवृद्धिपदानुवृत्ति समिधत्
अदे इदं च नुवृत्तिकरणे त्वर्थाधिकारणापीष्टसिद्धिरिति बोध्यम् योजनं येति इतेः प्रत्येकमुन्वयः ३ इत्ये
ति शेषः तस्य च विधानेऽन्वयः अतो न द्वेऽसाधुत्वम् गुणो गुणो वृद्धिर्द्विरिति योजनेन तत्र च स्यात् सधने चैक-
रित्येति नचैव सखीमः निद्रातोऽतिमस्विरित्यादावन इति कस्यात् प्रातिपदिकस्य कुत्रापिसाक्षा इति च हनासं

सभ-
२६

वादिनिवाच्यम् साक्षादुच्चारिभस्येत्यस्वगुणेरप्रापितस्यत्पत्रनात्यर्यात् इतिवार्थादिनि त्वेवंगणयतीत्यादौ दीर्घ-
नस्थानिवदिनिविषेधः स्यात् वृद्धेरपि दीर्घत्वादितिवाच्यम् अनुस्वारदीर्घजशित्यत्रपूर्वोत्तरसाहचर्येण च त्वे-
हितस्यैव तस्य ग्रहणात् एष द्वौ पाविति वार्तिके पीयूषादिसाहचर्यादत्यन्तरेत्यादाने उभयत्र न स्यादिति सुभयोपान-
नम् एवं वृद्धौ त्वेन्यत्रापि बोध्यम् ध्वनितमिति अतएव त्कोधिकरणे वेत्यादिविहिते ते निष्ठाप्रयुक्तकार्ये अ-
शब्दविहितयोः सन्कार्यम् शालादौ वृद्धकार्येपचंतीत्यादौ गुणकार्ये तत्रादि शब्दे यणो मय इति रफस्य द्विवच-
पदा विहिते पि शालादीनामाकारे दीर्घचेति गुरुत्वे ह्रस्वपदा विहिते पि देवदत्तादिपदघटक इति संयोगे गुर्वि-
ति गुरुत्वं सिध्यति अपास्तमिति विधीयते इत्यध्याहारे च पुमर्गुणवृद्धी ग्रहणमेव मानमिति भावः न चैव-
मपि सुपूणे एवं सूत्रद्वयाः नृत्तिः क्रियते तत्रोभयानुत्तिसामर्थ्याद् पेक्षितार्थो भविष्यतीति न द्वेयस्यैव-
निवाच्यम् विधीयते इत्यस्माद्ध्याहारेपि यत्र गुणपदं मस्ति मिदेर्गुण इत्यादावः तो गुणा इत्यादौ च यत्रोदे इ-
स्ति त्यसदीनाम इत्यादौ उभयत्रापि प्रवृत्तिसंपादने त्रोभयानुत्तः सार्थक्यात् अचश्चेत्यत्र व्याख्यातेर्न निर्व-
पि प्रवृत्तेः अत्रितसिद्धप्रत्याख्यानेनास्येति पंक्तिं विंशतीति सूत्रभाष्योक्त्या न च मन्वाकारेण विधीयतीति

लिंगस्यविधेयविशेषणत्वेइत्यर्थः पदस्यापिप्रकारतयाभानात्प्रकृतेनदोषइतिबोधस्यअनुवादेपितत्प्रतिपत्ति
ति कर्मणिघञ् अनूद्यमानविशेष्य विशेषणत्वेस्वस्यलिंगस्येत्यर्थःतेनेति यदोपस्थापकमरुतपरिभाषा
इत्याजतिरिक्तपरिभाषाणामनुवादेपिप्रकृत्यंगीकारेणेत्यर्थःप्रत्ययस्येति आपीत्यस्यकारविशेष्यित्वाच्चाकारस्य
लोपवासेभाष्याक्तंविहृत्येतपरिभाषासत्वेइतिबोधंस्पष्टार्थमेवेति परिभाषामंगीकुर्वन्तस्तवमतेविधेय
नेइत्यध्याहारोत्तर्यग्राहकंप्रकृतसूत्रगुणरुद्धिग्रहणमिवेत्यर्थःनक्षममविधावितिपरिभाषानित्यत्वबोधनेवित
तनेनेत्यनस्वरितयोरित्यादौनदोषइतिवाच्यम् एवमतितामनंगीकृत्यैवस्थानेग्रहणेनपरिभाषासामान्येव
चनित्यत्वज्ञापनेनस्वामीष्टस्यसाधयितुमुचितत्वात् नक्षेवंपदोपस्थापकत्वेमिदंरुग्णइत्यादौ दोषएवस्थानमिति
निर्णयस्येवगुणरुद्धिपदेविधेयसमप्रैकत्वग्रहस्यापिवाक्यार्थबोधान्न्यतरभावित्वेनालोपपरिभाषायेस्यय
स्याप्यनरुद्धत्वाभावादित्याशंक्वाह तत्रेति वाक्यार्थबोधपर्यालोचनेपि विधेयत्वग्रहेप्रतिबंधकभाषयि
शिष्टप्रथमांतपदमात्रदर्शनेनतत्त्वज्ञानंसुलभमितिभावः रुद्धिर्यस्येत्यादौचयच्छब्दयोगस्यप्राथम्यस्यचप्रति
बंधकत्वबोधम् प्राथम्यंचप्रथमांतपदायेस्यैवतेनगुणोयत् लुकोरित्यादौनदोषःतेनचेच्छिघ्रतेइत्येतिअनं

स. म.

30

त्वेको गुणसिद्धिः परस्त्री परशुचेत्यादौ तु प्राप्रत्वादिपर्यालोचनं प्रतिबंधकं प्रथमायास्तत्त्वमेवेत्यर्थः ननु प्रथमा-
 यामेव तत्त्वमिति तेन परशुमित्यादौ न दोष इति बोध्यम् अत्र च शेषमिति पदोपस्थापकं त्वं शब्दव्यापारिप्रयणं
 विधीयते इति पदाध्याहारश्च तेन ह्रस्व इति सूत्रे यदादीनामइत्यादौ छेचेत्यादौ च न दोषः अन्यथा परत्वादत्वेन म-
 स्प प्रवृत्तौ चिच्छेदेति न सिध्येत् यदादीनामत्वमंत्यस्य न स्यात् श्रीपञ्चमिन्त्यत्रैव तु कस्यात् न देवद्वत्रमित्यादा वि-
 ति बोध्यम् आद्ये तौट्कितौ नैकत्रान्वय इति विशेषणतया विशेष्यतया चेत्यर्थः आद्ये सविशेषणत्वात् इच्छेत्
 स्यात् अन्यसाहित्याभावादेकशेषेण न स्यादिति बोध्यम् इच्छेत् प्राप्नोतीत्यत्र इच्छेत्पदमेकशेषस्याप्युपलक्ष्यमा-
 प्रत्वादयुक्तं घट इति न च किमन्ये उभयोरपि समीपेण संभवाद्दिग्भावेन विप्रतिषेधसूत्रां प्रवृत्तौ वेत्स्ये
 न धातुर्न आद्ये प्रधिं यत्पत्यादावेरंनकाच इति यणप्रसंग इति वाच्यम् तेन तस्यैकाग्रध्ववधिसंभवावस्थावस्था-
 वपदीक्यविभावस्य च लोकांतत्र विरुद्धत्वात् प्रकृतसंभवाव्यंत्वे कदेश्युक्तमिति बोध्यम् ननु अवयविनः सूत्रे म-
 नुपादानात् आद्यंतपदाकांक्षितोऽवयवीकस्तथाह आद्यताक्षिप्र इति तदाकांक्षित इत्यर्थः पठ्यार्थ इति य-
 टित्कितौ तत्राद्यंतपदोपस्थितिरिति सूत्रार्थे न तत्र तत्र यत्पतस्य सत्त्वेन तः स्वयेन नैकाकांक्ष्यमिति इति वि-

30

किमिति मोचार्थे निनाटकितावितित्वत्तगंकुक चकारो नकार्यद्रतिलाघवंपदलां घवधुडादौ दोच्चारणंतिः पदे
टकारान्केकारवांश्चेत्यर्थ इति प्रश्नः दुकिटकारवत् ककास्त्वोभयसत्त्वेनोभयोरपि प्राप्यविरोधात् समावेशा
संभेदेन विप्रतिषेधसूत्रभाष्योक्तत्वादि दृष्टान्तेनेत्यर्थः इदमुपलक्षणं अप्रतिपत्तेरपितत्रोक्तप्रैष्यदृष्टान्तेनदस्या
पिप्राप्तेः वदिरंगेण सिध्यतीत्यत्र परस्मिन्निति सूत्रभाष्योक्तरीत्या निश्चयेवतुनापादितम् उभयोरपि विशिष्टायेस
त्वेन तन्नामावात्शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणे तु नमानमिति भावः तदाश्रयणेतुशुषः कः आदेशकः घानसंज्ञः राज्ञः क
चरवस्त्विवावसाने वा कृषट् इत्यादौ दोषो बोध्यः यद्वा तदपि मास्तुटकावाद्यन्तयोः संज्ञे इत्येवार्थः धुडादौ च धुदिति एय
कूपदे इति च आद्यं स्वरूपपरं नपुंसकं धुट् भवति धकार आद्यौ वयध इत्यर्थः यत्र चाटस्काद्वावुच्चारणार्थः कारस्त
त्राद्यादेशापत्त्यापृथक्पदत्वासम्भवस्तत्रकर्मधारयो बोध्यः परनिपातस्तु अनित्यत्वात्प्रकाराण्यपूर्वोक्तैर्जप्ररादि
पदैर्विहिते तु नानि प्रसंगः उच्चरितस्यैव प्रत्यायकत्वात् तत्रचादौ मध्ये चतवकममकौठस्येकः कान्तान्कः इत्यादौ न
त्रापि जस्त्वाभावेन समासाभावनिर्णयेन दोषः यत्र चादेशक इत्यादौ उच्चारणार्थवर्णसहितस्तत्रापि विशिष्टानुक्त्या
आदिर्भवतीत्याद्यर्थासंभवेन परेष्वधेत्यादिव व्याख्याने नत्वस्वरूपपरत्वमेवेति न दोष इति प्रश्नाशयः पर्यायेण

स. म.
31

तिविशेष्यानुपादानेपिप्रकारतयोपस्थितस्वरूपस्यैवतत्वेऽस्मात् तथाचट्टकिआद्यंतत्त्वस्ययोगपद्यासंभवेनटस्यैवपर्या।
येणतन्वापतिःसंज्ञिभेदान्नशब्दपरविप्रतिषेधइत्युनराशयःमिदचौऽन्यात्वरःमस्यश्रवणार्थत्वेनापिसार्थकसंभवात्
हनिर्देशेति नन्वःसरसमाश्रयिःचांमध्येऽत्यश्रौकारणवेत्यऽतिप्रसंगोऽन्याप्रिञ्चेत्यत आह यस्यसमुदायसेति एतेन
तस्यैवेतिद्वितीयतच्छब्देनपरामर्शान्तप्रथमस्यप्रक्रांतत्वबोधितम् सौत्रमितिनिर्धारणविभक्तेःसमूहवांचैकत्वे
त्यनेर्वक्ष्यमाणतयाऽचपदेएकशेषावप्रकत्वेनतस्यचसमाहारकृद्विषयेऽप्राप्तावहुवचनंद्विवचनंचतत्रभाष्ये
कारकेइतिसूत्रस्थवक्ष्यमाणस्यापूर्वार्थकल्पकत्वेमानाभावात् एतेनतत्रतत्रसौत्रकल्पनापेक्षयाप्रकृतनिर्देश।
नतन्वाप्यस्यसप्रमीसंकोचकत्वमेवोचितम् षष्ठीशेषेइत्यस्यापिसंकोचकल्पनेमानाभावादित्यपास्तर्मेयस्यवि
हितस्तस्यैवेति अत्याचस्तुनपरामर्शःततःपरत्वस्यतद्व्यवत्त्वस्यैकत्रविरुद्धत्वात् न्याय्येऽर्थलिंगमप्याह ॥
अतएवेति परग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतोपिसमुदायभक्तत्वमेवसंमतम् अन्यथा मिदचौऽत्यस्यैववदेत् ननुत
थेवास्तुकिअत्याजऽव्यवत्वेऽसाधारणं दूषणमितिचेत् अजनिष्ठधर्मस्यविशिष्टेऽतिदेशेनतत्कार्यापत्यात्तत्र
तत्रपरिभाषानित्यत्वप्रयुक्तं गौरवमितिगृहाण इतिभावइति तथाचवक्तुर्मूलकतइतिभावःवस्तुतस्तुत्तराण्य

पमः
32

रंति सूत्रे स्वयं वक्ष्यमाणोत्पापशब्दस्यैवावयवकचकत्वेन पूर्वनाभेः कायस्य तत्रैवात्प्याऽजऽवधिकपरत्वेवानु-
समुदायाऽवयवोमिदिति सूत्रार्थः तदेऽनुवृत्तिप्रतिपदकं सूत्रद्वयस्य भाष्यत्वेकदेश्युक्तमिति बोध्यम् संज्ञा श्रुत्या
पर्यायशब्दः परशब्दः पंचमीप्रयोजको दिग्वाचकश्चापरः नत्वेकस्यैवोभयार्थकत्वमुक्तभाष्यात् प्रकृतं च पंचमी
निर्देशादिस्वाचकत्वनिर्णयेनानुवृत्तेरवश्यत्वमिति प्रकृतं सूत्रस्य सकलग्रन्थतात्पर्यम् परशब्दोऽत्र पर्यायेबाधः
काभासतद्यैववक्ष्यते तत्संज्ञस्य भाष्यत्वेकदेशे स्वरितं च प्रतिज्ञायाः क्लृप्त्वा दुपायांतरपरमिति बोध्यम् वस्तुतस्तु
अनुवृत्तिपरसूत्रद्वयस्य भाष्यविरोधान्नानाः भावाश्च पूर्वपरशब्दस्य नावयवत्वाद्योपिशक्तिः अणपरसूत्रस्य
वयववाचिनेत्यस्य वस्तुतस्तद्वाचिनेत्यर्थः ननु तत्वेनेति अतएवाग्रेऽनुनासिकात्पररतिविहितस्यैव वयवत्वेनाभा-
वरतिवक्ष्यते ये चोपि हस्तमतेनावयवत्वं वक्ष्यते पूर्वनाभेरित्यादौ तु षष्ठीवाच्योऽवयवावयवविभावे रतिबोध्यमि-
तिसर्वमवदानम् ननु समुदायनिरूपितत्वरामत्वोभयविशिष्टवयवत्वस्यांतपदार्थत्वेन विशिष्टस्यायोस्त्वेषि अव-
यवत्वमात्रबोधस्तु योग्यत्वाच्च त्राह फलाभावादिति तन्मध्यपतितन्यायेनैव तत्त्वसिद्धिरिति भावः विशिष्टाभिप्राये-
णाहेऽयोग्यत्वादिति इत्यंशः प्रवृत्तिरिति ननु विनिममकाभावादंत्याऽचः परत्वाशस्यैवाप्रवृत्तिरस्त्विति चेन्न न

स.भ.
33

मःविरोधादिति तुल्यन्यायान्तस्मिन्नित्यादेरपि संभवात्पदोपस्थापकस्य त्वंस्त्वितम् तमपकिमिति येनके
नचित्सादृशस्यकेवलान्तराधिक्यत्वात्प्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षलाभेसिद्धेद्वयार्थमितिप्रश्नाशयः यथास्यादिति
यथाज्ञापितेचारितार्थाभावेप्यः गुदित्स्त्रोयाप्रत्ययपदस्यभाव्यमानपरिभाषाज्ञापकत्वेतदस्यस्यतमपेक्षि
अनेकविधांतर्कसत्ताबोधकत्वमित्युत्तराशयः नृञ्चक्रोष्टुरिति सूत्रेक्रोष्टुरितियस्यंतप्रतिभावःस्त्रीपुंवच्चे
त्यादौनुषस्यःस्थानेप्रथमास्यं चेदंस्थानिवत्सूत्रेकैयटे तुन्तंतात्प्रथमेत्यादिवक्ष्यमाणं प्रथ्यासुप्रकृतस
त्रप्रत्याख्यानेलोकन्यायेनसिद्धिरित्यभिप्रायेण नहितत्रापियत्रस्थानवशीत्यर्थोऽस्ति सूत्रारंभपूर्वविप्रा
तिषेधवर्जिकस्यतज्ज्वभावात्प्रहणस्ययथासाफल्यंतथातत्रैववक्ष्यते तस्मिन्निति पदार्थेकेदिति इदंशब्द
तिशब्दमप्यर्थालोच्यतत्यर्थालोचनेतुयथार्थसुथावक्ष्यति स्वतंत्रस्यिति अनुकरणस्येतिशब्दयारंतस्मादस्य
तत्त्वात्त्रतत्रतथार्थतत्तद्रूपेणशक्तिग्राहकानपेक्षेणनवा इत्यत्रैवेति प्रस्यनतस्मात्परिघटितेएवैत्यर्थः वा
धनृपितित्तसन्नेउपस्थित्यातस्यैवप्रकृत्यर्थत्वनिर्णयइतिभावः समानेति इदंचनफलं पदोपस्थापत्वेकिंस्त्वितम्
निबोधमपुनस्तस्मिन्नित्वर्थेपुनोक्तान्निशेषेवाइतिशब्दाभावेसप्रम्पउपस्थिततरत्वेनप्रकृतेस्तदर्थकत्वमवगृह्ये

रामः
33

अतस्तत्परतदर्थपरतात्पर्यं ग्राहक इति एतेन शब्दपरस्यार्थपरत्वमित्यस्य शब्दतात्पर्येणोच्चाहितसामर्थ्यकारण-
वकत्वमित्यर्थः क्वचिदुक्तं एकशब्दे चारणाविलेकतात्पर्यमेतदः संभवादिनिमित्तस्य दिशिकारण इति
वस्तुनकार्ये प्रत्ययलोपप्रत्ययलक्षणविषये वा सवाधादितदश विकल्पेयस्य प्रतिपत्ते वस्तुनकार्येणोच्चाहित-
त्वे फलाभावात्समानार्थकत्वेपितद्व्यतिः जनपदे च त्रित्यादे चोपपत्तेः संभवादेतयोवाधात्
न दोषः बोद्धमिति अयं भावः साधीप्योवापयं च कालिकदेशिकत्वेति द्विविधम् तत्र संभवात् दुःस्थितकाल-
मेवेति संभवाद्योगपद्यासंभवेनेदयोप्यसंभवेण क्वचिद्विषयतया येषामस्योपपत्तिसंभवे यद्यपि
केचैत्रात्पूर्वः फाल्गुन इति भिन्नकालिकयोरपि कालिकयोवापयं मस्ति तथापि शास्त्रेणोच्चाहितसामर्थ्यकारण-
निमित्तककार्याणां प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमपि कालिकं तत्परत्वसाध्यप्रवृत्तप्रतीतिवद्दृष्टवाप्येति साधुत्वे सहि-
तासंज्ञासूत्रे माष्यकैयटोचोत्पत्तेषु कर्तव्येणोत्पत्तिप्रत्ययलोपप्रत्ययलक्षणवित्यस्योपपत्तेः तत्रैवोत्पत्तौ तत्रैवोत्पत्तौ
हितस्य ततः परस्य च कार्ये न स्याति बोध्यम् निर्दिष्टप्रदमिति उत्तरसूत्रेणैव निर्दिष्टादिजिकर्तव्यमिति भावः सूत्र-
इहाध्याहृतोपश्चित्तस्यैव त्वयि वा नुवृत्त्याविपरिणामः अधिकारश्चेति तदधिकारत्रयम् संज्ञासूत्रेणोच्चाहित-

स. मे
३४

नेति प्रत्याख्यानभाष्येण क्वहिर्भूतानामधिककालव्यवाये प्रवृत्तेरनिष्टत्वांनुमानेनेत्यर्थः अनडादीति आदिना
पदात्परस्य युष्मदाद्यादेशाद्वयः छंदसीति एतेन परत्र व्यवहितार्थत्वं व्युदस्यति अलौक्यस्य स्थाने विधीयमाने
नि अलौक्यस्येत्पुनेन तस्यावयवषष्ठीत्वकल्पनात्कथमिदं तस्मात्पूर्वसूत्रेषु पदस्य संभावितत्वात्तदयोग
कस्य सत्त्वात्त्रापितस्यैवानुवृत्त्या फलतीदंको भवतीत्या शंकाह विधीयेति परिभाषाणां विशेषसत्त्वेण वा
प्रवृत्तिरित्येतदत्र भ्यमाह अलसमुदायेति षष्ठीसमासनात्वाच्चकसमुदायेत्यर्थः नन्वस्यमिति भिन्नैशः कथं
परस्य स्थाने इति परत्वं विशिष्टस्य स्थाने इत्यर्थः विहितविशेषणत्वादिति यद्यपि विहितपदस्य ध्याहारोपचयस्य परे
ये परस्य स्थाने प्यधाहार इति सैत्रासूत्रे उद्योते उक्तं न तथापि तत्र परोप्यो विहित इत्यर्थादुपलक्षणपरत्वं प्रवृत्ति
अस्य मुख्यविशेषणत्वे प्रवृत्तिरिति न विरोधः इति प्रकृतैर्विदुति संग्रहे परिभाषाप्रकरणम् ३४ अत्र चि एहिताय
अपि वक्ष्यतीति ननु ननु पूर्वेषां पिसंहिताया उक्तत्वात् इति आनेयेति प्रयोगानां अतिरेकपटनत्वेन ननु पूर्वेषां कथं
तस्याः सत्त्वात् सैद्धिक्यामिषस्य सप्रमीत्वेन विषय इति पुनरुक्तं चान् अहं अर्थेति विषयभूतेति च अतिरेक
यमाणां विषयसंप्रत्याख्यानस्युदीकरणाय समानाधिकरणं सत्संप्रत्ययमिति भावः विषयशब्दो जटह्रिगः परि

निष्ठितनेखागवमन्ययननेधुम-बोधकंशब्दस्वरूपमित्यर्थः एतेनेति युक्तं जनिपक्षेयवासंस्वसंभोगपरत्वे
धातेस्थानेनुरतेमइत्यस्याप्रवर्तनेनेत्यर्थः व्यक्तिपक्षे साह स्थाननइति अन्यागयेष्वेवप्रयुक्तत्वेयंप्रवर्तनेकतयेन
रवाचकत्वेनेवहितस्य प्रावल्यंवाच्यम् तथासतितद्विभुज्येतेतिभावः नन्वेतेस्थानेऽनेकांतर्पत्वे निवृत्तौ प्राप्य
नेकमिधमित्यस्यविषयोऽत आह सप्तम्येतेतिअनेचिचचेदमेऽडः सूत्राद्यवितिपाठः तत्रहि संघेऽपरपुनरे
शइतिपञ्चुतादिष्वज्जिचिरितिवार्तिकं अनचिच अचउत रस्ययरोद्देभवतइतिद्विवचनंन प्राप्यतीत्युक्तं
दिनाहयवरइसूत्र तत्राप्ययोगवाहानामविशेषेणपाठपक्षेपंचफलीमध्येद्वित्वरूपफलेषुवेदानावसांरुः
इत्यत्रानचिचअचः परस्ययरोद्देभवतइतिद्वित्वंसिद्धंभवतीत्युक्तम् प्रकृतसूत्रेपिपणामरिवदत्तवार्तिक
कृतापीदं ध्वनितमिति व्याचख्युः ननुशाकल्पमतेद्वित्वत्रिवेधादरूपद्वयसिद्धौ वायदानुवृत्तिर्नैवेत्यनेऽहं शा
कल्पेतिपवंचनमतेऽभावघटितस्यसाधुत्वपिअन्यमनेनस्यादःतोऽनुवृत्तिरितिभावः अन्यत्वऽनुवृत्तिमः
घवादाहेत्यवतारयेति प्रसपिति अचः परस्मिन्निति सूत्रशेषउद्येनेनुपर्युदासपक्षोपिसमर्थितः स्थानेद्वित्वपक्षे
क्षभेदइतिखंडनकाराद्युक्तिंखंडयति इदमिति आष्टमिकवर्णद्वित्वमित्यर्थः पदइति आदिनापणामयो खंयः शा

स. म.

इति नहीवेति क्वहीहस्त्वन्प्रधीति अत्रयथाहस्वो नपुंके इति सूत्रस्य भाष्यविरोधो न तथा नैवोद्योते स ए
 ३५ मूल्या निवदा अनलित्यसु पर्युदासने स्यात्पुंभिन्ना अप्रविध्वित्यर्थे व्युत्पत्तिनेत्यादौ दोषः विशेषणं प्रव
 द्वाभिरित्यादौ हस्त्वानतिदेधनैसां दिव्यावृत्त्या चरितार्थे प्रकृतसूत्रे प्रतिषेध इति भाष्याः संगतिः स्यात् आह मुनिः
 नीतितत्त्वरूपं प्रकृतसूत्रस्य भाष्ये प्रदीयेद्योतेषु स्पष्टम् तस्मिन् फलानुरोधे आद्या घवाच्च पर्युदासने भाष्ये तु फ
 लितार्थकश्चनपर अतएव शास्त्रीये कार्ये एव तत्रावृत्तिः तथा च तस्य तन्नेः पर्युदासनेः पर्यवसिते नैव इति धर्म
 तेन स्यान्निता च दलिकः अनलमात्रवृत्तिरलमात्रावृत्तिर्धर्माः घटितश्च यो धर्मस्तदाप्रवेतदं विदुः केन स्यात्ताना
 प्रयेच विधौ कर्तव्ये स्यान्निवन्वतीति सूत्रो मिति कव्यावृत्तये इदम् सूत्रं सत्त्वेनादावति प्रवेत्तव्यं योः
 र्मविशेषणं अत्र मानंतु भो भगो इति सूत्रस्य भाष्यं अग्रहीदित्यत्रेकाः सूत्रे न स्यान्निता तस्य चोः शब्दे पि
 त्वात् अनलवृत्तित्वमिति तदऽनिदेशो भवत्येव प्रवेत्तव्यं इति न्यत्राऽनियमं ते मानाभावेन अत्राप्येव स्युः
 भाष्ये त्वेनात्र यस्थितेः उपस्थितावऽप्यऽभिन्नस्य इति भिन्नस्यो च इति अप्रतीदितत्वेन स्यान्निता प्रत्येव। १५
 अत्र चात्रपं माद्युः सत्रम् एवं शास्त्रीरुपादावपि श्रेकारस्य श्रोऽन्वेन सा ता पूर्वादि इत्यत्र सन्नादत क इति

सामः १५

नेत्रकार्यको लपके स्वादित्यादिदेशे त्रित्वेऽद्योपः द्विर्ध्वचनत्वादिदेशो प्रपद्य ज्ञेय एवरांमायेत्यादावेकार्णव
 शब्दध्वनिउ-चनसति सुत्वादिदेशः अतिस्वदुः निष्कोशा विहित्य आकारिकाद्यनयेत्ययत्नेनापत्त्यादिवाच्यमा
 गोस्त्रियामिनिह्रस्वविधौ प्रतिलक्षणाकभेदात् प्रतिप्रसवविधायकविषयः इति सिद्धिवादि विषयः पुनश्च भवेत्
 नाचक्षालोत्पत्त्यनयोरनुपस्थितेः उपस्थितावप्युक्तिरितेवोतेनापत्त्यादेरनिदेशः अतएव हलशोभेत्तदीर्घ
 ह्रस्वात्प्राप्यहणेऽदीर्घरतिवार्तिकं च संगच्छेत् आकारादिप्रत्ययश्रुतिस्वरूपेण तत्राकारस्यस्यपि चेति दीर्घविधा
 वक्ष्येनस्थानित्वात्तस्य चच्छब्देपिसत्त्वादनल्लृप्तित्वं तपरं सन्नस्यतुतपारो भइत्यर्थे रतिरेव प्रत्यादिदेशाय
 आपइति स्यादः तत्राप्यहणे दीर्घरतिवक्तव्यमित्यत्र त्प्रभृत्संगच्छेत् एतेनाद्य विशेषणेऽपि नपे सवर्कमे
 ज्ञेयः स्थानिवदावेति सूत्रभाष्यविरोधः तथाहि आद्येषां निस्वदाया मऽतिस्वदुभ्य इत्यवयवे तदीर्घे रतिरेव
 त्वेषु सत्त्वात्पसर्जनह्रस्वमाशंक्यवहिरंगासिद्धत्वात्समाहितम् तद्रीत्यात्वकारत्वात्तत्त्वात् प्रत्ययत्वादिदेश
 एवनेति द्वितीयोऽप्यहणेऽपि दीर्घवेकं भकारेभ्य इत्यत्र सन्नियानपरिभाषयाऽवयवसंज्ञाप्रतिता त्वदीर्घत्वे
 त्वाऽनतिदेशात्प्रतिरेवनेति तृतीयोऽप्यहणेऽपि दीर्घरतिवार्तिकेऽदीर्घरत्युक्तम् तद्विस्वदा इत्यत्र सुलोपो

स.भ.
३६

थंमोपत्त्वानिदेशाय त्वद्रीत्या कृते पिप्राप्तिरेवनेतोत्पत्तम् अतिखद्गार्थमतिखद्गुभयत्राप्यकारः॥ कार
योःसवर्णदीर्घविधौ पूर्वत्वेन परत्वेन च स्थानित्वात् तस्य चानलृत्नित्वात् आद्ये पृथानत्वेनापत्त्वस्य सुलृत्त्वात्
च अन्ये परादिन्वेन आत्माच्चा निदेशस्य निषेधो मासंभाव्यतामित्यः दीर्घ इति विशेषणमित्युच्यते स्पष्टं किं च
स्वरूपमित्यस्यापि स्ये तत्स्थानेति लौकिक न्यायेन सिद्धेर्वश्यमाणतया कृत्वा निदेशस्य सुलृत्त्वमात्रं पूर्वस्मादः
पि विधौ स्थानिवत्प्रवृत्त्या स्थानिनिभवंत्याः कृत्संज्ञायाः आदेशेष्वप्रवृत्तेश्च अतरो कृत्संज्ञायाः प्रवृत्तेश्च
दृत्वेनाप्राप्त्यादौ प्रवृत्तत्वेन स्येव तद्दृष्ट्यास्ये सुलृत्त्वमात्रं एव मन्यदः पृथक् अन्यच्च दंतं विधौ विशेषणोः ता
लोप इति सूत्रस्य भाष्यविरोधः तत्र हि एष द्वौ पयोरिय इति भ्यः पूर्वप्रतिषेधो वक्तव्यो नैव क्तव्यः सत्यः त्रैता
विधयः एतेषु कृतेषु स्थानिवद्भावात्सि ग्रहणेन ग्रहणानुलोपो भविष्यतीति नैवं शक्यं इति सूत्रस्य लोपस्य
ज्यतेत्युक्तम् तव तु इय इति विधावल्लत्वेन स्थानित्वात् पिप्राप्तिरेवनेतोत्पत्तं पंचमीसमोसादिप्रापकत्वात् स्यः
स्य इदमेव दं श्युक्तमित्युच्यते स्ये सुलृत्त्वाच्च न नैवमपि कुमारमि च प्रवृत्तत्वात् कृत्संज्ञायाः पूर्वत्वेन
स्याविति सुलोपोऽप्यन्यथा स्थानितेति दीर्घाः न निदेशादिति चेन्न परनिमित्तकत्वेनान्यंगोलात्

३६

धंस्मासिद्धत्वात्पंचमीसमाप्तेनस्थानिवत्वाच्च नन्वेवमप्यपश्योधावनमृगरत्तौसियोसत्वेउत्वेगणेपूर्वेरूपेचुद्ध
तेतिङ् इतिउ इतिनिघातः स्यात् सकाररुतितिङ् त्वस्यत्वन्मतेरेफेभ्रतिदिदेशे ^जप्रश्नेप्रयेहासंभवेनपिउत्तम
परत्वादितिचेन्न रुत्वस्यासिद्धत्वेनरेफएवमध्यगसादृश्यवुध्यातिङ् संज्ञे ^अग्रीइत्यत्रासुतेप्रयत्नात्त्वस्मिन्
पुनःप्रवृत्त्याऽप्रेप्ररोहसंभवात् एवमनृणेडित्यादौहल्लुआदिलोपविष्यपहलत्वेनतत्वेपिसुसंज्ञेनापिस्या
नितेविष्यनिवत्त्वंप्रवर्ततएवेतिबोध्यमितिदिक् रंमामिःरामांयदसंज्ञादौ अन्वेचत्वयोस्तथात्वादितिदेश
सं अर्थादिश्चस्यादतोद्धितोयंधर्मविशेषणं अत्रचमानमाऽकारप्रश्लेषणस्याप्रग्रहणे ^गर्हदतिवर्तिकप्र
त्याख्यानपरंभाष्यंच अत्यथा स्वादेरिवात्वयोरप्यऽतिदेशः प्राप्नोत्यवेतिनदःसंगतिःस्यै ^अलिदतिविशि
वात्तौत्वापत्वेदत्वयोरतिदेशो नस्यादत्तलन्मात्रमित्युक्तम् अत्रमानंपूर्वाक्तंभाष्यमुन्नेयम् ^{प्र}दीव्येतेपलादि
त्वातिदेशः स्यादः तस्तुतीयंधर्मविशेषणम् अत्रमानंविधिग्रहणंभाष्यंच प्रदीव्येत्त्रैवतंभाष्यविश्रुद्धा
तुकत्वाश्रयत्वादिङ् विधेतिदेशः स्यादः तस्तुद्धृतीत्यादिनाविधिर्विशेषितः अत्रमानंभाष्यप्रयोगादि ^सय
थायथमृत्वम् श्लादिष्यतेचैदंयथाध्यापनम् अत्रेदमवधेयमलस्यत्यधिकृत्यविहितेषुतिवादिपुलकपट

स.भ.
३०

निलित्वादेशनिदेशो भवत्येवञ्चकारणार्थत्वेपिलत्वस्यानलघुत्वानपायात् तेन चक्रे इत्यादावादेशोत्तरं द्वित्वमिद्विधेय
निकशियस्येतिलोपसिद्धिष्वेक इत्यत्र वर्णनिर्देशस्येव सिद्धान्तात् अतएव किं निलितिधीयमानात् ॥ ३१ ॥
भ्यासलोपो कृतस्यो न चैवं वर्णनिर्देशत्वः लिङ्घिन्यात्मास्थितिकेकादेशोनेति ठस्येक इति सत्रस्य भाष्ये वा धा
इति वाच्यम् विशिष्टनिर्देशोपि ठमात्रस्यैवोद्देश्यता बोधविषयत्वेन तस्य चाल्मात्रवृत्तिर्वा दिति देशात् ॥ ३२ ॥
देशाः प्राप्ते प्रतिस्थानि मृत इति व्यपदेशिवद्भावसिद्धिदं स्पष्टप्रतियतये उक्तं स्पष्टं चेदमं ॥ ३३ ॥
रफेति ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥
नन्वत्राशास्त्रीयातिदेशो भवति अन्येतु तस्थानापत्तेः ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥
एवं स्यात् भ्याससर्वमेव कुतो नातिदिष्टमिति कैपटेनोक्तत्वाच्चेति नन्वेतत्त्वया ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥
मासानं गीकारकत्वे मूलमतेन तत्त्वात् भविष्यतीत्याद्यसिद्धान्तर इति सिद्धत्वं प्रकृतविधौ निति तेनाप्यस्य सिद्धिः ॥ ३९ ॥
न्यफलमाह प्रदीव्यति अन्यथा त्रल्यपीतिलिङ्गाद् ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

वं अतएव प्रययेतीत्युक्तम् वंमृषिवेति यन्निमित्तेति प्रत्यासत्तिफलं हानुं कषु ज्ञेयस्य संसंगः ननु वलादित्वस्य प्रथम
 पिसृचान्त्यादेव निषेधोऽतः प्रत्यासत्याप्रतिपादयति न हीति स्यान्पलिति श्रमयेनाऽतदसाधारणो घर्मस्य
 नतस्य भवेत् इत्यर्थः असाधारणं तुक्तिरेफ स्यात्किं निपूर्वग्रथविरोधात् पूर्वमिनुरोधेनेत्येके द्वितीयायां निष
 येणेत्येव क्लृप्तस्तु शब्दमइति वक्ष्यमाणत्वेन न द्विरोधाभावात् समानफलत्वाच्च युक्तेवसेत्येवोच्यते अतएव प्र
 कृतस्यैवोद्योतेयत्र शास्त्रविशेषतया विशेषणतया वा आदेशस्य स्यात्किं भूतोयोऽलतस्यानसंश्रुतौ च योलत
 न्मात्रवृत्तिधर्मोऽप्रयणतत्र विधौ निषेध इत्युक्तिः संगच्छेत् न हितत्र द्वितीयायां भिप्रायकतावत्केशकवाणेवैति इत्य
 तस्य बोधस्य निवक्ष्यमाणेनान्वयः अतएवेति अन्यथा तेन दीर्घत्वेनैवैतत्परत्वादिति नुमन्प्रत्ययतवोध्यमा
 कार्यमनेनेति अथात्राप्यस्यार्थः आदेशः स्यात्निवर्ध्वति सादृश्यं कार्यभाक्त्वेन कार्यभाक्त्वं प्रकृतं गत्व निमि
 त्वतो भयस्य पूर्वपक्षे तु तन्निष्ठव्यवहारत्वेन सादृश्यमिति न चान्यपक्षे रामस्येत्यादिषु निदिशेत् दीर्घः
 स्यात् तथातिष्ठ भित्त्याद्येऽप्यदेशादि स्यादुपदेशः प्रवृत्तेः सुपत्त्वपक्षादित्त्वामपरत्वं त्रित्वरूपनिमित्तकस्य
 प्रयुक्तत्वेन तन्निमित्तातिप्रिक्तविमित्तत्वादिदेशस्येति वाच्यम् यद्यन्निमित्तैकत्वप्रयुक्तादुपदेशस्याप्रवृत्तिसा

स. भ.
३८

सनस्यनिमित्तस्यवृत्तिप्रकृत्यर्थवृत्तित्वेष्वानिदेशप्रवृत्तेः स्वभावसिद्धत्वात् अतएवेति अत्रैवेतिपाठः उक्तेरितिपं
चम्पनस्याग्रेसत्वात् शास्त्रीयमेवेति तत्त्वचशस्त्रबोधनापर्याप्तधिकरणत्वं त्रित्वादेरनिदेशाय विधेयते नो।
क्तम् दुर्लभमिति नचाणनिमित्तकालनेसुलभेतिवाच्यम् प्रत्यासत्या सर्वनामस्थाननिमित्तिकायाश्चाप्ययाणा
नुस्विधौ नचकीर्यकभलेअग्रीरत्यत्रवयथोदेशोपिवाश्रौं इत्यत्रपृक्षांतवत्तेनाणत्वंपरादिवसेनसर्वनामस्थानत्वे।
नपुनः संज्ञाप्रवृत्त्यानन्निमित्तिकापिसुलभैवसेतिवाच्यम् एवमपिअणविधानावधित्वस्यश्रेयसिअत्रसत्त्वेनआयस
मित्यत्रन्यायंविनादुर्लभत्वात् नवानुमानिकेनस्थानिवत्त्वेनतद्द्वामः श्रें इत्यस्याप्यः श्रवत्वेनतस्यस्थानिधर्मत्वाभा
वादितिदिक्परिच्छिन्नेति प्रतिस्विकरूपेणवेयितं परिमाणमानुपूर्वीविशेषोपस्यार्थस्यतदधिकेत्वंर्थः तदेऽभा
वादिति ननुगंगाप्रविष्टनदीदृष्टान्तंसिद्धत्वेनाकोरितिनिषेधज्ञापितेनयत्तश्चेतिन्यायेनाक्तपरिमाणानांभावात्दि।
शाब्दानां सश्रमूकेसाकचकेयथाप्रवृत्तिसुथाप्युद्धृष्टान्तंसिद्धेन प्राग्दीर्घादितिज्ञापिते नानेनापितिउत्त्वादिगमः
देशः कुतोनेतिचेन्न वैषम्यात् अक्तपरिमाणानामधिकेप्रवृत्तिमंताकोरित्यादिर्नसार्थकंप्राग्दीर्घादित्यस्युद्धृ
वोद्धकत्वांचनिदेशेनसार्थकमिति नन्वेवमंगसंज्ञाचाप्यः क्तपरिमाणानामिप्यंगसंज्ञासुत्रस्यभाष्यादंगवस्य

क्तपरिमाणनिष्ठतयाऽनतिदेशप्रायसावितिपूर्वभाष्यविरुद्धोत। तथोज्ञात्ववद्दकत्वा नतिदेशो द्वितीयं भाष्यं
 विसेष्येत तथा प्राग्दीव्यतोऽणितिसत्रे उक्तपरिभाषां ज्ञापयित्वा तेनैव पदस्य सिद्धे पचत्वात्प्राक्स्थानिधत्सुक्तोक्तं
 मेकदेशविकृतोपसंख्यानंचोदितं तन्नकर्तव्यमिति भाष्यकैयटादिकमपि विरुद्धोतेति चेन्न प्रायसावितिभाष्य
 णाद्यस्यैकदेशयुक्तत्वात् पूर्वोत्तरेतिपरिभाषया पूर्वमेवस्वरप्रवृत्त्यादितोयस्यापितथात्वात्स्वरात्पत्वाच्चैतिप्रकृतं
 सूत्रेभाष्येएवंप्रत्याख्यानस्यदूषितत्वेदंततीयस्यापितथात्वात् अक्तपरिमाणे उक्तन्यायाऽप्रवृत्तसाधारणफल
 नुसजुषमाचेषुसजुद्रस्यत्ररुत्वाभावः आनुमानिकसुसजुषोऽप्यर्थवत्त्वेनसजुष्टस्यस्यातिधर्मत्वाभावादि
 त्याहुःइदुदुषधेभ्योश्चिचतुपरमनमिहितोऽनैरितिदिक् तंडुलेति सतितत्त्वनलोपः स्यात् ननु नादेषु विधेर्न
 सदस्यत आह आदाविति तेनस्मिन्नंतसंग्रहः अत्र हि सर्वस्मिन्शुयदस्यत्रालुकिनलोपेपिसंज्ञाविधौ तस्या
 सिद्धत्वेन संयोगे गुरुसंज्ञायाः स्मिनीकारस्य सुते नोच्चारणस्य सार्थक्यमिति प्रत्ययान्तत्वे प्रीतिरुक्ते पूर्वसंवर्णे
 आसित्यादौ आदिवृत्तेन प्रत्ययत्वं ततः आनुमानिके आनादौ स्याद्विवत्त्वेन प्रत्ययत्वं तदंतत्त्वं सार्थक्यं सार्थक्यं
 मिति बोध्यम् विशिष्टातिदेशस्तु अशास्त्रीयत्वात् त्वोपतिरिति एवमऽचिनवमित्यादौपित्वाऽपिदेशोपिडित्वा

स. भ. परिनिबोधस्य स्थानि च त्वेनैवेति निष्ठा स्वस्याक्तपद्विमाणनिष्ठतया च पुच्छदृष्टान्तिदेना सिद्धेरिति मात्रः न च
 निष्ठा यामित्यस्मिन्निष्ठा व्यावृत्तिः फलं किन्तु कृत्वेन सा दृश्यग्रहणं तिउं तस्यावृत्तिरेवेति कथं तापकते मिवाच्यम् ।
 तन्मात्रफलकत्वे कृतीत्येव बक्तव्यत्वात् प्रसज्येति अस्य बीजमाख्यातशेखरतो वसेयम् लेखानुसारेणैवैवम् ।
 शादि सूत्रेऽच्चेदिति पर्युदासो ज्ञापक इति वाच्यम् अभूततद्भावे प्रवर्तते न सार्थक्यात् तर्ह्यः अनेदेव वक्तुं युक्तं गौरवा
 त् नन्विदुदुपधेति सूत्रेऽप्रत्ययपर्युदासो ज्ञापकः न हि प्रत्ययावयवत्वस्यातिवृत्त्या द्वारकत्रिसर्गः स्तोत्रि न च भिसि
 एकदेशविकृतन्यायेन अक्तपरिमाणत्वात् नापितस्या नापनेति लौकिकेन प्रकृतसूत्रीयोद्योतोक्तरीत्या विभक्ति
 त्वस्यैव प्रत्ययत्वस्यापि संस्यमित्ये तद्विषयत्वाविशेषात् न च तदः विषयः प्रत्ययावयवत्वमेवातिदिश्यतां तथा स
 नितथैव फलानासिद्धा ज्ञापकानुपयोगादिति चेन्न उक्तार्थो ज्ञाप्यतामसमर्थसमाप्तोवेति संदेहे स्वस्यैवानु
 सनेत्यत्वादिभिर्भावः अशास्त्रीयेति प्रत्ययात् त्वेत्यर्थः चातिरिति सिद्धार्थे ब्रह्मण ज्ञापितसंभावितप्रत्ययत्वादि
 कर्मादाय उपपत्तिप्रकृते तदनां अयणेपियथेष्टं सिध्यतीत्याशयेनाह यमिति अन्यथेदि मात्रनिवेशेन
 भाभगो इति भाष्ययोजनेव तत्फलं बोध्यम् अलव्यवहारेति न चान्नपक्षः शितीत्यत्र कर्मधारयेतदादिधिधि

एषः
 ३८

न संदिग्धादिनाः असत्यपितत्रेपिशकोः व्यवहितेपरे इत्यर्थेन प्राकृतौ तस्य लोप इत्यस्य स्थानिवन्वाचनपरत्वेन
 एषादौत्वेकारादिनाः व्यवधा नेनेष्टसिद्धावाधकाभावात् अत्रयक्षे आदेव इति सूत्रस्य स्यात्पिशपिशिवर्तौ
 तिभोऽप्यस्य सूत्रः व्यवधात्सकञ्चकशकार इत्यर्थो बोध्यः आदेव इति सूत्रस्य शोखस्तु उपाध्यायानुरोधे नन्वे
 वंदेवश्चोर इत्यादौ टिलोपस्य स्थानिवन्वाहल आदिलोपः स्यात् तथा विमलदि वीत्यदौ शलोपस्येतत्त्वं टिलो
 पः स्यात् प्राचीनमतेन ननु वन्धमात्रवृत्तिधर्मवद्वे श्यकेऽनलु विधाविनिनिषेधो न प्रवर्तते ज्ञापकसाजाप्यदिनि
 नदोष इति चेन्न ममापि हल आदिसूत्रादिषु आवादिग्रहणेनाऽनुबंधमात्रवृत्तिधर्मप्रयुक्तकार्यमनुबंधादेवेने
 त्पूर्वज्ञापनेनायेष इत्याशयात् अन्येनूक्तज्ञापकेन क्वचिदऽव्यवहारोपीति इत्येव ज्ञाप्यते लक्षणानुसासु च व्यवस्था
 एव ह्युत्तरग्रंथे विरोधः प्राचीनमतात्किंलाघवमिति चेत् शृणु प्राचादिनानुवन्धेति अनुबंधकार्ये निलोप्यमनु
 बंधकार्ये निष्कृतिविषेधप्रवृत्तिरिति वाच्यमत्रयो ज्ञायनीया मया तत् इतीति ननु भाष्यस्य शोभे पूरणेन प्रासादे
 किं मानमत आह घनितमिति अन्यथा आदेशेन त्वकार्यमप्राप्य तत्परिहारयत्न विचारोऽसंगतः स्यात् ममाप्येने
 कावेसूत्रे कृतत्वोत्पत्तिरिति भावः अचः पर अच एषिति इदं च प्रकृतसूत्रे माष्यस्य एषु नाग्लोपीति सूत्रभा

स.भ.
४०

स्यन्त्रेकदेशुक्तिप्रितिनत्रैवोद्योतेस्यष्टम् मारयतीति इन्द्रपद्येभ्योणिचोऽनभिधानंतुल्येवेति गोचरीति सूत्र
स्थोद्योतरीत्या इदसामान्येनणिजःत्रनेतिप्रदीपरिष्पातुभवंतमाचष्टेभावयतीतिवोधम् यलोपोनस्यादिति य
लोपेनिषेधसुलोपाच्चादेश एवितिवोधम् दीर्घनस्थानिवत्वमिति दीर्घविधौनिषेधसुलोपाच्चादेश एवेतिभा
वः पूर्वविधिशाब्द इति सूत्रघटकविधिशाब्द इत्यर्थः संवन्धसामान्येति कर्मप्रत्ययांतस्यतेनैदतत्स भूवांत क
र्षेष्टंतेनतदऽभ्युपगमेतु पूर्वस्याव्यावृत्तिप्रसंगः कर्मवृत्तौतुनतत्संभदः भावंप्रतीदित्तद्विषयणे भाकर्मक
वांत यद्येस्याने इत्यस्यतुनप्रवृत्तिः एकार्थीभावापन्नत्वात् षष्ठ्यंतस्यगुणानामितिन्यायाच्चेतिभावः कस्य।
चिद्धिद्येयस्याभावादिति नचयस्यतिलोपस्तथास्यसंचेदंतत्रैव प्रदीपोद्योतयोरितिवाच्यम् कीर्तिकर्मनेक
तीत्यदोस्थानिवत्वेनप्राप्त्रगुणादिवारणायननुमतेनिसूत्रेवाध्यसामान्यचिंतावश्यभावेनाचः परस्मिन्निष्प
स्यापिनिषेधत आनुकितुनसः प्रत्ययेपरतः पूर्वकार्याभावात् वार्तिकोदाहरणस्यतद्रीत्येवदतस्यत्वात् निय
मत्वमितिभाष्यमतेपिनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षे तस्या आवश्यकत्वाच्चविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेपिप्र
विष्टादिपरित्यागेनानुकृष्येनधावतोभगवतो आनुक एवाभिप्रायविषयत्वात् एवंस्थितेचिन्पमितिबुधतो

रामः
४०

माभ्याः इतएवारुचेराह प्रकृतसूत्रेपीति सोपीति ननु कर्तव्यं तत्पूर्व शब्देन भावार्थ कविधि शब्देन समासे पूर्वत्वं
स्वविधानेनैककालिकस्य चाश्रयणे संज्ञायाम्भाविपूर्वत्वस्याप्यः भावान्नत्र कर्तव्ये न स्यादिति संबन्धे सामान्येसः
सुपासमासो द्विजायते इति षडिकारे षिसिद्धि रिति प्रदीपोक्तरीत्या सर्वे रसिद्धो मास्तुनेत्रादि भाष्येन यथास्युतमेव
स्ति नित्येन अनाश्रीयमाणायामपि प्रवृत्तौ अतिदेशज्ञापना यद्वितीयस्याप्यकत्वात्स्य एवेदमुत्रैव भाष्यप्रः
दीपोद्योनेषु ध्वनितं चेदं विधिग्रहणस्वाश्रयनिरासार्थमिति प्रदीपप्रतीके एवाप्यर्थ इति वदता उद्योतेः स्वपक्वज्ञ
रेण तत्साधने तु मास्तुनेत्रादिः ध्वनितं चेदं केचिदिति वदता तत्रैवोद्योने इदनुचिन्त्यम असु कर्मसाधनेषु च
एतेनैयिसंनियोगेति परिभाषया पूर्व संबन्धिनी निवृत्तिविधेयेति न दोषः परिभाषायामतिदेशप्रवृत्तिस्तु वेतस्वा
न्नित्यत्रैकदेशविहितन्यायेन क्त्वाभावायावश्यिका अपरविधावित्यादि भाष्येनैकदेशप्रवृत्तिरुक्तमेवैवाकारणे
आयादेशापते अतस्तत्त्वमिति यत्त्रयं चमो समासेनातिदेशप्रसक्तिमाशंक्य समाहितं मुद्योते एजविधानसा
मर्थ्यान्न भवति स्थानिवत्त्वमिति यदिति न स्यायं भावः सति स्थानिवत्त्वपदांतयकारणसंभवेन विधिवैयर्थ्यात् एजवि
प्रियत्वादः प्रवृत्तिरिति एतेनातिदेशपठनीयेत्यर्थे बुध्दशोखादुत्तरत्रचारितार्थादिदमसंगतमिति यदूषयां चकुरुः

म. ४. ४१. इत्यस्य नपदांतनिघटितान्येति इदंचफलकथनमूनतुज्ञाप्यशरीरम् अन्यत्रधानुग्रहणे इत्यादिवदितिवाध्यास
 ४१. विसर्गोदिसिद्धिरिति अन्यथा रूचेरुते एकदेशविकृतन्यायाः प्रवृत्त्याः पदत्वाद्दिसर्गो न स्यात्कार्यकालमाश्रितेऽस्य
 अन्यत्रनुगते एव रूचासिद्धोपदेशं प्रत्यासिद्धमिष्टम् स्पष्टं चेदमिति प्रकृतसूत्रेणुभावसाधनत्वमात्रं तनुप्रकृतं फ
 लं ननु वेतस्वानित्यत्ररुः प्राप्नोति यथोद्देशोः नवर्तिविभक्त्यास्वादिष्विति वा श्कारेण प्रवृत्तस्य सत्त्वं स्पष्टं के देशविकृ
 तन्यायेन संते सत्त्वात् कार्यकालपक्षेऽप्युक्तन्यायेन तदादि च मः तिदिशोपदेशो ह्येन संते तन्वमिति तत्र कर्तव्ये स्थ
 निवत्वं तु नाऽनेन निषेधात् अनेन साक्षात्पर्यावा सुत्रोपात्तप्रतिवन्धकं तस्यापकं च प्रतिषिध्यमिष्यात्तिवन्ध
 तत्र च साक्षात्प्रतिवन्धकं एषोऽन्निति साक्षात्प्रायकं कानि संतेति परंपर्याप्रतिवन्धकं हे धासाधकप्रतिवन्धात् प्रति
 वन्धकप्रवर्तनाद्वा आद्ये वेतस्वानित्यत्र पदसंज्ञाप्रतिवन्धकः सिद्धान्ते तु एतदुदाहरणं मृग्यम् द्वितीयेऽलोचित्यत्र प्रा
 कृतिभाषप्रवर्तनात्परंपर्याप्रायकप्रतिवन्धप्रतिवन्धकत्वात् यथासिद्धान्ते वेतस्वानित्यत्र मुत्सुपप्रतिवन्धकस्य
 सान्ने प्रतिवन्धादुत्प्रायकत्वमतिदेशस्य न चैव षडिकासिद्धिः लोपविधानादिति पंचमत्रे चोद्योते स्पष्टम् अत्र मने
 नुरुत्वापादकं भसंज्ञाऽत्रवाधिका भविष्यतीति अशुवेत्यादिवभाष्यमिति यथायथमूहनीयं स्पष्टं चेदमत्रैवोद्यो

वेरतिचेतवसिदन्तरीत्यासमाधते अत्रपदेशनिप्रत्यासत्येति पदेशत्यत्र परपदसोपस्थितत्वात्स्थ एवादेशो गह्यते
तिभावः अत्रचाभ्यस्तसंज्ञासूत्रसंभाष्यलिंगमपितत्रहियत्रखंडद्वयश्रुतिस्तत्रैवसंज्ञार्थमुभेयहणकृतेन अतएव
एतेति सादौ जुस्तेत्याशंकास्थानिवत्वां जुस्तभविष्यतीमिनतदर्थेतदित्युक्तम् अन्यथाएतेस्त्विदित्यसंज्ञानिवत्तनि
षेधाज्जस्यदितितद्वारणायतस्यावश्यकत्वेनतदः संगतिः स्यैव एतेनात्रपदान्तसाधकस्यापिपदानेग्रहणेनग्रह
णमित्यत्रकिंफलमितिप्रश्नेदिवितिप्रानिपदिकादाचक्षाणायनाद्विचि अश्वशब्देनसमसिपदत्वेपि प्राप्तं स्या
निवत्तनिषेधेउत्वेद्वयसिद्धिमितिफलंपरंप्रदर्शयन्तः स्वयंपरमपदयन्तः पराज्ञाः त्रेजस्तानिति इदंचयत्यासन्निम
न्नरापि सिद्धमूतथापिपिपठीरत्रेतिप्रत्येविषयन्निवेत्यादौनुतफलंबोधम अतिरिक्तस्यैवेति स्वात्वंऽनवयवोऽन्योयद
चस्मावयवस्तद्विधायकानिरेक्यर्थः तेनपिपठीरिति सिद्धः यद्वापदशब्देनात्रयस्यस्थानिवन्धावप्रतिषिद्धतेतादृ
शादेशहेतुभूतप्रत्ययनिमित्तकपदसंज्ञावत्पदद्वयेतेनेनिराश्वः पिपठीः कल्पमित्यत्रापिनदोषः अत्रनोत्स्येअस्य
विरोधश्चनेत्याहुः शित्यस्यैवेति अतएवपदान्तविधिंप्रतिनस्थानिवदित्युपक्रम्यब्रह्मवंधेनत्रजस्वंप्राप्तेनीत्यु
क्तम् अन्यथाजस्यपदेननिषेधस्त्वकारत्वात् प्रकृतेविज्ञानेनिष्फलः स्यादितिबोधम द्विर्वचनग्रहणादिति चम्रा।

स-भ निषेधकं प्रवर्तकं लिदेशस्याप्यनेन निषेधांगीकारादिभिः भावः अदर्शनम् शास्त्रतोऽनुवन्धयेनामर्थतोत्पन्न
 च निषेधोऽप्यम् उभयोः प्रसक्तिदर्शयन् प्रत्ययलोपविष्येति निषेधएव कुतो नेत्याशंकां दूरीकुर्वन्नाह तत्रेत्यादिना
 यथाश्रुतेस्तत्रायणायलोपावश्यकत्वेन प्रत्ययलक्षणार्थे भिन्नस्यासंगतिः प्रसक्तस्येति किमिति इति तु नेति शेषः
 कौस्तुभेपंचम्पतेरित्येव पाठत् तत्वेतु इति ग्रामस्य स्वतन्त्रार्थ निरूपिताधिकरणत्वे त्वित्यर्थः दिगिति एड
 ह्रस्वादि तत्रैव प्रत्ययग्रहणपरिभावोपस्थानेनैतद्वारणे तु सोमसुत्त्रपु इति प्रसुदाहर्त्तव्यम् अत्र हि सुनोतेः
 प्राप्स्य क्रियोऽदर्शनस्य सुनोतेरऽप्येव त्रपुशब्दादऽप्येव सत्वेन तस्यापिलोपसंज्ञायां च त्रपुशब्देन
 द्येपि किंपु बुद्धिसत्त्वेन तद्वद्व्यवधित्वस्य सुनोताव विवादान्तदादित्वस्य त्रपुशब्दाने संभवाद्दक्ष मिः इदः तिड
 सूत्रभाष्यात्करीत्याघानुपदानुवृत्त्यातद्वारणे तु सोमसुत्तु त्रीयतीत्यादौ दोषो बोध्यः यतु विवरणे नियमाभावात्
 न्नप्यभिषोपस्थानंतु विधावित्युक्तम् तस्यायं भावः सोमसुदाद्यर्थमावश्यकं प्रसक्तानुवर्तने नियमोत्पत्तेरिति
 नैव त्रपुसिद्धिर्नान्वयेति भाष्याशय इति भाष्यानुयायित्वाद्दोषो न स्यात्स्थानविधेया ननु प्रत्ययलक्षणस्य नि
 यमार्थत्वात्स्थानित्वेन तु गायादनीयस्तच्चापवादेश्वोत्सर्गकृतवारणाय षष्ठी निर्दिष्टस्यैवेति न प्रकृतो रतिवेत्त

एमः
 ५२

प्रसक्ताननुरतो उक्तविषये एव विद्युर्थसंभवेन नियमार्थत्वस्यैवायोगादित्यादिदिग्द्योवोध्यः चिन्निगमेनेति
भाष्यारूढत्वादित्यपि वोध्यम् आकृतेरिति स्वरूपस्यैत्यर्थः चरितः कृतद्वयार्थः अधिकमुद्योततोऽवस्यमसादि
न्या प्राधान्येति अतएव पुत्र्यादिन्यां लिंगविशिष्टपरिभाषयानातिप्रसंगः नाव्यवहितानिरिक्त व्यययति मा
चिचे आदिना क्रोशोपुत्रस्यैव सिद्धे द्वयोपादानं स्पष्टार्थमित्याहुः आक्रोशएवेति अत्रांशुनपएव का
राव्ययद्विव्रह्मभूणेति सूत्रस्थो धाता युक्तीत्या समाधानमेव युक्तं नोचेतयोस्तस्मिन् पुत्रस्यैवेति ततोऽप्युत्पे
क्षितइति चिन्त्यमिदमिति अग्रभू अतएवेति विजातीयग्रहे त्रिग्रभूतीत्यस्यायमर्थः अचः पदस्य आदिषु वा
णेषु मध्ये यो हित्वेति ततश्च हयं नु भवेऽप्यऽनेन सिद्धौ किं तेनेतीति भावइत्याहुः अचिन्त्येति अग्रभूतयः अचप
स्यानेन प्रतिषेधात्तेन राहाभ्यां परस्वविधिमिति क्व विषये क्वमित्येकांशकटाय न मते प्रतिषेधादने त्रतत्तार्थ
क्यमित्यपरा अनन्तरत्वादनचिचेत्येव प्रतिषिद्धेनेति तद्वीया तत्रानन्तरस्यापवाद्यत्वेपि परत्वात्स्यपि वाध्यत्वा
मित्येतां शुद्धता पूर्वत्रासिद्धेयमद्वित्वेदिति नियेधार्थ आद्येन अभिमानकल्पनमंतएदुरुद्धेति मन्पते भाष्ये संम
मिति उदःस्थाः प्रच्छेदीत्युत्तरमः भ्यां से चर्चेति प्रतीकधारणात्तत्संमनत्वमनुमीयते इति भावः हलोयसां अत्र पूर्वपते

स. म. पूर्वधातिशुक्रपतेः शुक्रगति शुक्रपतेः शुक्रलानि दर्मयतेः चर्ममाति वृद्धं वृत्रेघाश्वे विच वई इवतेवर्जं जुडे वेः
५३ सुहाहरणानिवोधानि वर्णप्रतेवर्णाणि चमाहेत्यपि तत्र अयदानाहलोः णइत्यनेन मोनुसारेण च केषाचिन्निः
राकरणेपि अस्यानि निरवाधानीत्याहुः अवावोपीति वीत्तइतिन्यासे -पिव्यपदेशिवद्भावेन तदनन्वाहः स्यादि
जिमन्यते तस्यलो विपरिणामेति लोपस्य कर्मसाधनत्वे तु नायम् दिगिति ननु आदिर्जिदुनामिति न्यसिनव्यं जन
स्योपदेशः जित्यः चश्चेत्वेदितोः शुजित्यादौ उभयतो ग्रहेणेन सिद्धोक्तिस्तत्र ह्येति चेत्तस्यो उक्त्वा इदितो वे
न्यस्याप्रसंगः तत्र कर्मधारयस्त्वः शक्य उवदिर उवदिरु इत्यादीनमसंय हा पतेरित्यादिदिमः थोः वस्यः वानो सा
नाभावेति ननु यथावान् पदे सामान्यतः श्रुते विशेषाकां स्थायापूर्वसूत्रपर्यालोचनं तथा स्यान्निजिज्ञासायां वाक्या
र्थपर्यालोचनमावश्यकमिति चेन्न स्यान्निजिज्ञासायां मचइति श्रुतेन तस्याः शांतावपि विशेषस्य न्ये शानिगका
स्येन तदः लाभादिन्याहुः पदपर्यालोचनेऽर्थावगतिर्जाते वात आह यथेति हस्तिसेत्यत्र वग्रहंणासे वे धान्त्यासिद्ध
ताच्चाह लोपः शोति विधेयविषयश्चेति अयं संके चोनिष्कलः आद्येनैव सर्वे सामे जस्य स्यात्तियाहः अन्त्येति
उत्तरयोर्नित्यं कौटिल्ये लुपसुदेत्यनयोर्विग्रहेण वृत्तिप्रतिपाद्यविशेषयोः कौटिल्यगर्हयोः शक्तिस्वभावेनासप्रत्यय

गमः
५३

त्रित्यग्रहणमनर्थकं क्रियासममिहारेतद्वारणायतदित्यपिन गत्यर्थकानत्रापी वृत्तेननुवादिभ्यश्चयडे वेतसु
मेवेनसममिहाररूपविशेषप्रत्ययेनतद्वारणस्यसुकस्त्वदित्यादिनिङ् तशस्वेद्वृष्ट्यमित्याहुः धातोस्तनुमनो
तितेनसुप्रितम् जनाविवसा घुर्जेनोपमित्यत्रावादेशापतेमित्याहुः समनुनन्निमित्वाभाषादानुसंशब्दानुसंश
त्यपरत्वाभावाच्च नसः अतएवक्रिवंतभृशदानत्रसाधुरितिउगवेतिवापनिमोयमित्येव उमितिच श्लेषेनइति नन्वेव
मपिवांतेदेशेवहिरंगेयकोऽसिद्धत्वंमियतिइत्यत्रयथेतिचेन्न एतादृशांतरंगत्वस्यजातवहिरंगसिद्धत्वनियमक
त्वनन्नेतिप्रकृतत्वात् अतएवक्षीयतेइत्यादौबकिदीर्घादिसिद्धतीत्याहुः यदाप्यत्रसु अधीनोपाजोते आदित्य
ख्येयंनियमस्यतत्रैवप्रवृत्तेमाथापितन्निमित्तस्येत्येकवचनानुगोद्यदेवसुकमित्याहुः क्रयार्थेसाध्यामित्यस्य
येइत्येतिशेषः अनोनाग्रिमद्विवचनासंगतिः स्येत्यत्रप्रकृतिभूतकोरेककोदित्याना ननुसन्निवधकत्वा
दस्येनधादिस्यतेऽमशाह द्येइति सक्षणप्रतिपदोक्तत्वंस्यनुनायंविषयः प्रतिपदोक्तानुपूर्वाश्रुतेव्याख्येतिरे
जोभावादित्यपिकेधम सु क्रयस्तु शब्दमर्थमाह क्रयोर्भवस्तुनीति व्याख्यानातगुणेति तच्चतदर्थेतिविशेषः
णोसंगतिरूपं अत्रैवसूत्रेप्रदीपोद्योतयोःस्यएम् अत्रैवसूत्रेकीर्णतिःक्रयार्थः क्रय्ये ॥सचद्रव्यदानपूर्वकंक्षानाद्या

स. म. दानम् एवं च कर्तृ कर्तृ क्रियाप्रयोधान्यमित्यर्थं कं क्रोहमिः क्रयं धान्यमिति सिद्धं नि केचिन्मते तु सोऽत्र विक्रयः।
 सचलाभेद्ययाद्दद्या दानपूर्वकं धान्यादिदानं एवं च विक्रेतृभिः क्रय्यक्रेतृभिः क्रयमित्येव व्यवस्थितमिति बोध्यम्
 ननु विनिमयाप्रयत्नाविशेषाद्द्वये विप्रयोगद्वयं स्यादिति आह इत्येति इदं च मतद्वये विबोध्यम् स्वप्नसेति क्रयं नो
 धान्यं न च क्रयमिति प्रत्युदाहरणस्वरसम्पत्तः आहमिति तस्य समापियोजयितुं शक्यत्वमरुचिः लोपः श
 भो भोगेति अयं भावगौर्यत्रेति व्यावृत्तये अपूर्वस्येति तावदनुवर्तनीयमेव व्यसिन्मयापिन तेषां प्रवृत्तानां सिद्धो
 अतो भो भगो रत्यपि स्वभितपितव्यं सूतोवादीनामनभिधानेनो तो गार्थस्येत्यत्रासंबन्धो दायां सोवेपि हलि सेत्या
 आवर्णसंबन्धे दोषस्य सृत्वात् वस्तुनस्तु प्रोतो मार्यस्येत्यत्रापि दोषः परार्थः परार्थः प्रभो यथेति प्रभो र्त्वात् ननु र
 भावे लोपोपतिरूपः न च सगुण एवेति वाच्यम् ओतो गेति सूत्रे भाष्ये सिद्धे लोपे नित्यार्थमिति सिद्धमित्युक्तं न हि शोधात् ॥
 अन्यथाऽपि विध्यर्थमेव वदेत् अतएव तत्र वक्ष्यति भाष्यानुसारेण स्त्विति एवं रश्नु उश्नु यूनर
 मलोपवारणाय हस्ति सर्वेषामित्यत्राप्युभयानुवृत्तिरावश्यकी एतेन तत्रोभयनिवृत्त्येव सिद्धिरित्यपि शक्यं
 नयेत्यादीनामिदेषामनभिधानस्यावश्यकत्वात् अचि श्रुधा तु मुखां चोपिति निर्देशेनेष्टापत्तः कर्तुमंशक्येवादि

रामः

ति ननु अशग्रहणार्थक्यं नहाः अरु रसो न्यः शग्रहणग्रन्थाख्या नंपर सिद्धान् भाष्ये रूग्रहणादऽत्र सूत्रे रूग्रहणे
चनस्थानिकयस्यैव लोपोनेन स्यात् अन्यथाऽन्यत्राभावादित्युक्तोक्तरीत्या नन्नव्यास्यत् कारिणोऽर्थात् अत्र
मौण्ये न्यासात् न्यतएव वदेदत आह सनसम्प्रादनि असंवन्यदनि एवं चरुपरसुपलक्षणमिति भवति सध
मिभाक् यद्ग्रहणमिति सूत्रेण केचो तो केचुक्ष्वादि व्यास्यते हलिसर्वेषामित्यत्ररुपदसम्बन्धेन रूस्थानि विषयस्यै
व ग्रहणमिति पश्चान्तरेऽत्रापिसम्बन्धः स्यादऽत आह सनसेनिक्विपिविति शिचः पूर्वप्रतिनमाश्रित्यत्पुनरेव
हिरंगेवदिलेपस्यासिद्धत्वात् एतेन केति आद्यान्युक्तिद्वयेन पदानेति निषेधाप्रवर्तनमिति न्यूनं अत्राप्येव हि
स्यात्पदज्ञानस्यादेवेत्याहुः ननुपदादिसंज्ञायां यथेहे शस्येवसत्वात्कथंपूर्वत्रासिद्धत्वमते आह साक्षादिति अन्यथा
रंपरस्वार्थेणपिह पदत्वादीनि आदिनाभवम् साक्षात्त्वतिबंधकानिदेशोदाहरणं शिशुविपरत्वं दार्कपंरपीपीति
बंधकस्यनुपिपठेति उभयरीत्यापकस्यत्वादाहरणं सून्यमः नन्यथासिद्धमृतन्यतिबंधकेति पाठः नपदेनादनि
क्षणसूत्रस्य साध्या न्यदांताहलोऽणो न संतीति हे तोरुक्ष्वादेरनमिधानमेवेति योजना तत्र हि भाष्ये अत्राग्रहा
णो सामर्थ्यात्पूर्वेषाणो प्रगच्छस्येत्त्राण अन्यथा अत्ररसेववदेदित्युक्तम् अमिधाने तेषां नदऽसंगतिः स्पष्टेवेति

स. म.
४५

त्रैविद्योतेस्पष्टम् यथाश्रुतयाऽस्यकोत्तुभेदवितत्सादेवंव्याख्यायते अष्टमेकेयटस्याप्ययमेवाशयः उक्तभाष्येति उ
क्तार्थतात्पर्यः कभाष्येइत्यर्थः उरगा ॥ संक्षणयेति नस्यतत्रतात्वादिस्यानयो चकत्वादितिभावः वेदकतस्तु
आवश्यकस्वरितत्वप्रतिज्ञकस्य षष्ठीस्थानेइत्यत्रस्यस्थानेपदस्यात्रमुदृतिः एवेत्त्राधिकैस्वरितत्वेनस्यप्रथमातथा
भाष्येनेकेषुपुक्तिरिति अत्रैवोद्योतेस्पष्टं यद्यथासादिरूपेणाविधानेऽभक्तत्वरि शाकेवतासित्तयथेयणमस्तु
रत्वमितिपक्षमाश्रित्यभाव्यपक्षत्रयैर्वितितमणपक्षेयमनुवर्त्यपूर्वोतत्वयद्यथास्थायित्तुइतिहोस्तुभेवाद्ययथा
हस्यरुदस्यवयवेति। मरुफशिरेत्वादिभाष्येअनूद्यारत्नमितिपक्षेणअतद्गुणसंविन्नमवयुःशोदिणाकारुयेई
मितिचेत्प्रकरणविरोधादतस्तत्रत्यैयंशमाहोस्थानेइतिनकेवलमाकरयंथविरोधेवापितुल्यपक्षेयै
त्वात्। अतएववद्रेइति। अभ्यासेस्यैरेवैवर्षाद्योऽनुमानिकारेणस्पस्थानिवत्तेनाभ्यासवलाभोर्थमि
कृदशोवैर्हतेन्यायेनापीतिभद्रः अदितुअवयववैदिनायमप्रक्रियाज्ञानवतापि मुक्तसंवेदपुनरभ्यासस्यै
तिप्रमथिमम श्रीत्यानेतदोयइत्युद्येततदानुगीमित्तरेफामधातेरभावादीर्घो मस्यात् अनुमानिक
इस्तुन प्राप्तः प्राप्तिविवेकन्यायेनास्यरेफमात्रविधायकत्वेनतदः अनुमानादिस्यैवोद्योतेस्पष्टम् तथास्यै

मः
४५

तेष्वप्यरुहिरित्यादौ अभ्यस्तानामादिभित्तिस्वरोपिफलम् अन्यथारेणव्यक्यान्त्रस्यादित्यादिभाष्योक्तमनुसंधेयमिति
 दिक् यद्यपिभाष्येऽनपदानुवृत्त्यापूर्वोत्त्वमुक्तंनपरशब्दस्यावयववाचकत्वेनतथापिअनपदस्यरेफेत्वयासोप्रसप्तमसक
 स्यनास्येह्येदंलुचिदिभावःअतएवपणदित्त्वयस्योनाशंकितोऽन्नियमानुपेतिआंतर्थाविशेषणत्रेयाणांमाप्तेरि
 तिधाक्कोस्तुमंकटाक्षयतिअत्रयस्येदिति संभवादितिअयंभावःअत्रापिपक्षेप्राप्तेरित्यायोर्नपूर्वोत्त्वोत्ति
 नेतत्रांतरतमप्रदानुवृत्त्यान्तरत्वेतौभवेतःसाधारणधर्मस्तुअवयवावयविभावतादात्म्यान्यतरसंबन्धेनयोस्तकार
 वानप्रसज्यप्रसंजकभावतादात्म्याऽन्यतरसंबन्धेनतत्संबन्धित्वस्ययद्वाअस्थानिकोऽणःस्वेन्निरस्यमोरपरं वत्रि
 धीयते सादृश्येनप्रसज्यप्रसंजकभावतादात्म्याऽन्यतरसंबन्धेनलवत्संबन्धित्वमितिप्रसंजकत्वमसंभ
 वेति सुप्रसंजकत्वोत्तोःनकार्यमितिअयंभावःयथान्यासेऽद्योमात्राःगुणदिसंज्ञाविधोरस्वरस्योच्चारणेऽप्यःएवे
 ववर्धन्तेइति यद्यपिसंभ्रतइदित्यादौतकारेणरेफेनिर्मेयइसोपिसमएव तथापिआनडःऋतइत्यत्रनडयोः।
 प्रयोजनाभावान्नवक्तव्यावित्तिलाघवमेवलपरश्चेतिवा कंचनवक्तव्यमितिचतथायोगविभागाभावात्प्रतिपत्तिः।
 गौरवाभावौचलाघवमीति भृशामिदित्यादावितिअयंभावःयथान्यासेविभर्तान्यस्यहलादिशेषस्मृतिपूर्वकंप्र

स.भ
४६

योगोभुदयःमिमितेर्जिहीतेरन्यादेस्तुतदः पूर्वकेपि अत्रन्यासेतत्रपरोच्चारणेसर्वत्रापितन्पूर्वके एवतस्मिन्सस्या
त अरपोतुविभर्तीत्यत्रापितदः पूर्वकेसस्यादिति सनाथविष्यतेचेदंग्रथकृत्संमतिदानेन आदिनाकृतत्स
र्वत्रादृष्यत्ययश्चसंगृह्यतेइतिदिक् वक्तुस्तुशंकायां तत्रतत्रेतिवोपा संत्वात्तदःनुगेधेनभृज्जामिदित्यत्र
दोषश्चसंचेसर्वादेशत्वापत्तिलक्षणः सूत्रारभेनुसंनिपातपरिभाषणानमातुरित्यत्राप्ययंबोधयति उरणोरगिति।
तुनसूत्रितम् चाकर्तृत्वाभ्यासस्यकित्वेनदीर्घोऽकितइतिदीर्घाफलेः तत्रकरणंस्थित्तएवविसर्जनमितिदृश्य
माणंमाधवेदिमतंतुनन्याप्यम् मानाऽभावात् नाकबुक्रोसकृत्कृषांसर्वेषां वर्जनापत्तेर्दीर्घसामान्यचिन्नाया
आवश्यकत्वोत्सत्यभिधानेचछायतइत्येव वस्तुतस्तु अकिदग्रहणस्याऽभ्यासविकारइतिपरिभाषा ज्ञापकताया
रभाष्यप्रमाणेनाभ्यासनिमित्तककितएवग्रहणमितिदीर्घोऽकितइत्यत्रोद्योतेस्यश्रुत्वादन्यासेनदोषइति।
त्प्रामाण्यात्तुहाकोहादेशानभिधान्नयड्लुकाविन्यप्यद्योतेतत्स्त्रेउक्तनरातुदोषइति क्रोकेयदमतेननु
जयेति भाष्यसमतपाठेआहु वावसेति उभयसंग्रहायाहविकल्पइति इत्यर्थकोनेति विध्यर्थेतात्पर्यकेण सुनु
द्विषिपूर्वत्रपरमसिद्धनेत्यर्थकेन असमर्थसमासापत्तेरितिभावः पूर्वोदित्वेऽसकृज्जश्च अस्यान्यथासकृदेवेतिप्रा

गमः
४६

क्रियायां विशेषसत्त्वादाह रूपे इति प्रवृत्तेरिति आद्यमिकवर्णद्वित्वस्य द्विः प्रयोगत्वे व्यक्तिभेदेन चासकृत्प्रवृत्तेरभिभावः
 परिभाषात्विति वार्तिकत्वेऽपि परिभाषात्तु कश्चिदस्त्वेनोक्तत्वादिति भावः एवं तु विप्रतिषेधसूत्रस्य अपि परिभाषात्वस्यो
 क्तत्वात् विप्रतिषेधप्रदं किमर्थमिति चेच्चिन्तयिष्यते यणो मय इति द्वित्वे चतुर्थमपि बोध्यम् अवे एवेति एतेनातुं
 वृत्तिव्युदासः इदं ज्ञानचीत्यत्र वेत्यस्य संबन्धपक्षे तत्सत्त्वे तु ततोपितत्वं बोध्यम् कश्चिदिति पूरणगुणेति सूत्रेऽसि
 द्धान्तपिष्यमाणोऽप्येवमेव युक्तं नान्वास्वरसोद्भवत्वं जनैरित्यत्र संभवादाह एतद्येधन्यो रिति इणेवेति इणी
 कारादौ प्रतिषेध इति वार्तिककारं भासानुबन्धकत्वेऽप्यस्य ग्रहणमिति भावः ननु भयोरस्त्विति ज्ञेयं न आरंभप्रत्या
 ख्यानयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः तैत्यादाविति आदिनोपेधत इत्येव आरंभकतदाशीका रूढिनिर्धार्येत्यर्थः वि
 वेक इति अतिश्वमूले गुणे नास्य परनिपातः इणिति हे श्यमान परिभाषया इष्टमिहेराहे अत्रेति ऐक्यरूप्यादा
 ह एतद्येधन्यो रिति सूत्रेऽप्युपलक्षणवार्तिकस्यापि आदेः परस्येति कुतो न समाहितस्य न आह यमेवेति परस्येव
 विधानैतत्प्रवृत्तिरित्यन्ये तत्र मानफले मृग्ये लक्षणसूत्रेति मकाराहितानुक्तितरेषा ऊठिसंप्रसारणोति तत्संज्ञ
 के ऊठित्यर्थः संप्रसारणपूर्वेति पाठे तत्र युक्तपूर्वेत्यर्थः अनभिधानेति ननु प्रत्याख्यानभाष्यात् वार्तिके इण्य

स. म. ४७ दमुपलक्षणमित्येवदु. तोनेतिचेन्न एवंसतिअन्यत्रास्यार्थस्यानु कत्वेनात्रैववक्तव्यत्वेनतद् : नुक्त्याभगवतावा
 निककृदुपहासस्या दत्रवाकरणेतत्रो पक्रमस्यप्रावत्येनात्रतथादुर्वचत्वात् निरुत्तिरिति तथासावकाशत्वेवि
 प्रतिषेधशास्त्रवाधेमानाभावश्चेत्यपिवोधम् पूर्वान्तकतयेतिपाठइत्याहः ननुपूर्वधातुसाधनेनेतित्येभ्य
 सार्थक्येनच्योतरेऽन्तरंगत्वात् स्थान्तरंस्यादत आह पूर्वधातुरिति पररूपेदृश्यावच्छेदकाक्रान्तेएव वृद्धिप्राप्ता
 नमूलोसंगस्यावैतारण्युक्तंयथाश्रुतस्यतुलस्यासिद्धान्तबंधनयन्नाह सिद्धान्तेमि नपरिकरिति यद्यपिउ
 पकृकारयतीत्यत्रप्रकृतसूत्रेएवंफलंदेयम तथापिपत्रैवफलप्रदर्शनपररुत्तिग्रामात्पेनएंधत्यादिमाहच
 योजगणपठितस्यैवधानोरत्रग्रहणमितिभावः भाष्यानुग्रहस्त्वत्रसृग्यः वासुपीति पदच्छेदःसिप्रायेणानुके
 रणमिदम् व्याख्यानादिति धातुपहणाभावेप्रथमंवनमित्यत्रातिव्याप्तिदानपरंप्रवृत्तसूत्रस्यभाष्यरूपादि।
 त्पर्यःप्रयाहेति लब्धमितिशेषःसमुदायादेशापत्यापथाश्रुतासंगतेराह पूर्वति अन्याद्ययोरिति अलोन्त
 स्यादः परस्येतिपरिभाषाभ्यांलब्धमिदम् सिद्धान्तमतेनाह उपसर्गेति तात्प्यात्ताच्छ्रमितिभावः निर्दिश्यमा
 नपरिभाषाप्रापकत्वेनयथाश्रुतेमूलेसंगकृतिलक्ष्यचनिर्वाधेकथंलक्षणोवैयधिकरणपरिभितस्यास्योवि

मः
 ४७

त्यसिचिचिन्यमेतत् अनादिव एकग्रहणप्रत्याख्यानादाह इहपूर्वेति क्वचिन्विहैकैः पूर्वनिपाठः वर्तत इति ओ
 न्थावर्णरुतिधर्मस्यातिदेशस्यात् समुदायनिष्ठस्यचनस्यान्स्यानिपराविति अवयवत्वेनबोधकाविति समु
 दायस्यैपकत्वानयोः समुदायश्च पूर्वपर एवा नादी चतस्थानिभृतावयवेतिभावः अन्यथा कृते एकादेशोः वशिष्ट
 पूर्वसमुदायस्यो नोवर्णभिन्नः तद्विन्न समुदायस्याति देशः स्यात् तथाच परमपादस्यः अः परमपादाः तेन।
 परमपादा इत्यदौ विमलैकादेशात्प्रोक् एकादेशादिति पूर्वसमुदायान्तः पादितितद्वर्मातिदेशोपादः पदितिप
 द्वावः स्यात् अचः परेतिस्था निवत्तनुपूर्वमात्रविधित्वाभावात् निर्दिश्यमानपरिभाषातुस्थानिवभ्रावत्त्वात्
 वद्भावेपित अतएवखद्वेखद्वायाखद्वयोमित्यादौपरादिवभ्रावेनात्ववत्त्वाकारे आदि च्चापरत्यादिनेत्वसिद्धिः त
 त्तस्यानिवत्त्वेननु आद्यदुर्लभम् अनलरुतिधर्मवत्त्वेनस्थानितावद्वनिकत्वाभावात् अतएवप्रकृतसूत्रभा
 व्यखद्वेत्यप्रपरादिवत्त्वेनहल आदिलोपः साधित इतिभावः तद्वद्वटितेविमलशुभयोः परमंशः परस्यसमु
 दायस्येतिपाठः विनापिचमन्त्रेषसमुच्चयोवापार्थक्यभावेउपमानस्येवाभावात्सोदृश्यासंगतेरा हं पृथगि।
 ति कृतैकेति एकइत्येकादेशविशिष्टपरंप्रत्यासत्तिलभ्यवातदितिभावः ननुतदूर्णेति ससहापेव्यपदेशिवा।

स.भ.
७८

त्वाःभावेनवर्णस्यसमुदायत्वाभावादितिभावःमात्रवृत्तयइति इदमुपलक्षणंम तदघटितानामःदत्तत्वादीना
मपि तेनस्वहाभिरित्यादौअदत्तत्वातिदेशोपिनेतिबोधम मात्रपदंसफलयन्द्वितीयार्थस्यफलमाह तेनरामेति पृ
र्वमानेति इदंप्राचीनवासनया व्यपवर्गानपेक्षणेनानाद्विवत्वाभ्यामःप्यःसिद्धिः ननेयत्रपूर्वःपरोवावर्णःसस
हायस्तत्रेकरीत्यातद्वृत्तिधर्मातिदेशोमासुयत्रत्वसाहायस्तत्रतद्वृत्तेरपिधर्मिण्यातिदेशोऽप्येवंप्रथाशिवेहीत्य
त्राहत्वेस्वदेत्यत्रापत्वंच एवंचायजेइहमित्यादौन्यायसाम्यादिकृत्वादेरप्यतिदेशःकुतोनेतिलेन आह अनएवेति
आदियत्वेन अनत्वेनतुउ करीत्यातदःतिदेशोनप्राप्नोतीतिभावः प्रदीपकद्रीत्यासूत्रेस्थापयति क्षीरेत्यादिना भ
वमेवेति कृतेएकादेशोऽवशिष्टं पृथुतिपूर्वस्तच्चरमावयवत्वातिदेशोपरागमन्यायेनोतरयदवत्वमेकाचुत्वंसाश्रित
मितिअर्थसमाजगुप्ततदितितभ्दाहःअनेनविशिष्टातिदेशस्तुदुर्लभःअत्रमात्रवृत्तिधर्मघटितत्वादस्याप्यःप्रा
प्तेःएनेत्यत्रपराद्विवत्वेनविभक्तित्वव्यपवर्गानपेक्षणेनउभयतरत्यस्याप्रवृत्तेःएकदेशविकृतन्यायेनतुनेत्यत्रत
त्वंदुर्लभम अतपरिमाणमिच्छत्वादिभक्तित्वस्यत्याहःएकाचुत्वंसाश्रितम उतरपदत्वमात्रंतुप्रार्थ्यतेतत्रचातल
विधाविनिनियेधोदुर्लभःस्यानिसम्बन्धिवर्णमाश्रितत्वादितिरीत्याप्रदीपसोद्योतएवदूषितत्वादिधैरेवाप्राप्तत्वे

रामः
७८

ननु विषययंतं प्रदीपकमेधावनं व्यर्थमिति च ध्वनयन् स्वर्गात्मा सूत्रं सफलयति किंचेत्यादिना अन्यतुसमुदायस्येति
त्वतस्य मध्यमणिन्याय नोभयात्रतीत्वान्नैतन्नम्यमित्यत्र द्वे त्वंतरमाहुः भियदत्यादाविति आदिनोद्योक्तक्षीरपेणेत्य
स्यसंग्रहः मनोरमादेः पूर्वापरविरोधसूचयन्तन्मतेनाह किंचोभेदति असंगताविति सूत्रमन्वतुश्रुतादिशब्दाभ्यां पूर्व
परशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरः स्फूर्तिकत्वात्तदः संगतिरिति भावः ननु उभयत आश्रयनस्थानिवदित्यपूर्वमारभ्यते तत्रा
ह दृश्यत एवेति दिगिति दिगर्थे रणध्वन्युत्थशेखरादवसेयः उपस्थितावपीति अत्र पक्षपरिभाषादृष्ट्या त्रिपाद्यसिद्ध
त्वरूपप्रतिबंधकाः भावादिति भावः कथमिति नच पूर्वत्र कर्तव्येपगसिद्धत्वेपितत्र कृते तदः सिद्धत्वे मानाभावेदति पंचा
नामित्यत्र वक्ष्यमाणान्या जानगुणादेरसिद्धत्वमनयेति पुज्यते एवेति वाच्यम् नभकर्तुमिति कुर्गेद्वेणेन पूर्वत्रेत्य
सुविषयस्य प्रतीत्वबोधनेन पूर्व दृष्ट्वा परमसिद्धमित्येष तदर्थोत् अन्यथा कुर्वन्तीत्यादि उदितित परमस्यार्थादेवगु
णस्यैव दीर्घस्यामिवावृत्तौ कितेन अतएव च चूर्यते इत्यादौ दीर्घसिद्धिः अन्यथा चूर्तीत्यत्र गुणस्यैव दीर्घस्यापि उत्परा
स्यात्तदतिपरत्वेन निवृत्तिः स्यात् विसर्जनीयसूत्रस्य माष्यमपीह माने उत्तरं यथ च्चिन्तयानेष्यते इति दिक्
विनिगमनाविरहेति पूर्वत्रेत्यस्याधिकारत्वेन प्रागेव प्रवृत्तिः श्रुतत्वं च विनिगमकं बोध्यमत्यत्रोक्तम् इमाभेवेति

सभ
४६

एवंहीत्याद्युक्तमितिभावः लक्षणत्वादितीत्युक्तमितिपाठः अनुसरणेवेति क्लृप्तपक्षस्याप्युपलक्षणमिदम् शिष्टि
नंकलक्षयति तत्संज्ञयेत्यादिना नचांतर्भूतक्रियायोगनिमित्तकोपसर्गत्वप्रतिप्रर्भभाष्योःतिप्रसंगस्तद्वंगायतदि
त्यनआह यदर्थेति नन्वसतिधातुग्रहणेऽकारनिरूपितोपसर्गत्वस्याप्रसिद्धत्वाद्युपलक्षकत्वस्यादित्यःतिप्रस
गश्रुवातआह प्रत्यासत्येति तन्निरूपितस्याप्रसिद्धत्वेपितद्वटितनिरूपितग्रहणंप्रत्यासुन्नमिति भावः क्त्वेपिधातु
ग्रहणेयदर्थेत्युक्तार्थस्यावश्यकत्वध्वनयनृषभत्यजतिः ऋद्धरति धातुग्रहणस्यादृश्येत्पुनराप्यनमाः योगेइति
सूत्रेभाष्येउक्तत्वेनकथमितिदूषणाभासमपरिहरति प्रकृतसूत्रेति सुवन्नप्रकृतिकेति तत्प्रकृतिककृत्वादिघटित
इत्यर्थः सुवन्नावयवेइत्येवकृतो नोक्तमनआह शास्त्रेइति धातुप्रकृतिकत्वेनेति तत्संज्ञाप्रयोजकेऽप्युजादिप्रकृ
तिकत्वेनेत्यर्थः सूत्रेमुष्पदंलाक्षणिकमितिभावः उपार्थभपूरुषतीत्यत्रनुनित्यमेववृद्धिः ननुआतरति सूत्रेवक्ष्य
माणेत्यामुवन्नोपश्लिष्टः सन्योऽकारादिधातूपश्लिष्टइत्यर्थोत् सुवन्नावयवकधातावित्यर्थो न्यायसिद्धरतिलक्ष
णेवनिमूलेतिचेन्न तथासति सुवन्तधातुभयनिरूपितोपसर्गत्वस्यउपाकृत्वाद्यैसंभवेनतत्रैवस्यादिति तुल्यास्य
सूत्रभाष्यासंगत्यातस्यैवमानत्वात् नहिसति संभवेतदघटितनिरूपितग्रहोतुमुचितम् उक्तार्थे लक्षणादांशव

४६

यवेलक्षणोऽत्र भाष्यानुग्रहः परंचिंतनीयः ऋतीति सुवंताव शयगा। मति उपसंभो यतीत्यसिद्धिरित्युक्तं खंडयमि
 ऋषभेति ऋकागदेर्धातुत्वेन त्वदुक्ता संगते रित्यपि बोध्यम् अत्रापि धाताविति अतएव ह्रस्वाद्दुपसर्गाद्द्विविप्र
 निषेधेनेति वार्तिकं सामान्यतः सूत्रे द्वयविययकतया प्रवृत्ते धातावित्येतत्सामर्थ्यात्प्रत्याख्यातम् ऋत्सुकइति सू
 त्रे भाष्ये उपाधोदिति तदुदाहरणं तु सासुपी सुदाहरणे पलक्षणम् नमाउ योगइति सूत्रस्य स्यात्तु वित्युभयोः इति
 शेषइति भाष्यास्य तु उपसर्गाद्द्वयो रित्यादिरर्थइति भावः विशेषाभावेनेति इदमऽसिद्धवदादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम्
 नदृश्यते इति यत्तु श्रोतो मशसोरिति सूत्रे उद्योते केचित्तु अत्र सूत्रे सुवग्रहणमनुवर्तते वा ग्रहणं नित्यं नमिति भाष्ये
 क्तं तत्र निवृत्तपदस्वारस्यापि स्वरितत्वमस्त्येव तत्फलतु एडि पररूपमित्यत्रानुवर्त्येक्यभेदेन व्याख्यानमित्याहुः
 योऽनुक्तं तदऽसिद्धिग्रस्तमित्यस्यैव तथासति अत्र न संभवत्येते इत्येव दृश्यते उतरत्रावश्यं संवन्धस्य निवृ
 त्तयोगात् निवृत्तस्य संवन्धायोगात् तस्मादननुवृत्तिरेव निवृत्तिस्तत्र भाष्यार्थइति तत्रैवोच्यते स्पष्टं धातावित्यनुवृत्तेरिति
 ननु विश्वो ह इत्यादौ संप्रसारणे गुणे एजलक्षणवृद्धौ वसिद्धावृद्धविधानं वहिरंगपरिभाषां ज्ञापयतीति वाह ऊर्ध्वसूत्र
 स्थभाष्यादुपसर्गादित्यस्य मंडूकानुक्तावपि धातावित्यनुवृत्तिः किमर्थमिति चेन्न तथासति एउ निरूपितापसर्गात्वा।

स.भ. प्रसिद्धा प्रायु पलक्षतोमाभूदित्येतदर्थत्वात् उचितरूपसर्गादित्यनुवृत्तेर्भवेवक्तृत्वादीत्यादिनामर्थः अचं पृच्छीति ॥
 ५० सोत्रमेकवचनम् गमकत्वादिति सोत्रत्वादितियावत् अन्यपरस्यावयवितं प्रतिमाकांक्षत्वेपि निर्धारणावधिप्रत्ययकक्षत्वादि
 त्याहः मृताडादागतइति भागवतादिप्रसिद्धमपि भवरूपार्थं भगवतो नित्यत्वं प्रसंगस्युक्त्वा आगतइत्युक्तम् अत्र
 मर्थः परिभाषेन्दुशेखरादवसेयः शब्दज्ञानानुपातीति यंप्रप्रपत्तेनावश्यं निर्देश्य प्रमाणविपर्ययविकलनिद्रास्य
 तिरूपपेचवृत्तीनां मध्ये विकल्पलक्षणमिदं शब्दश्च ज्ञानं च शब्दज्ञानेन नुप्याति नीजनकेयस्य सः श्रोतुः श्रूयमा
 णशब्दहेतुकः प्रयोक्तुः पदार्थोपस्थितिहेतुको बाधनिश्चयेपिकलहादौ शशशृगादिप्रयोगोऽत्रेष्टादौ च सर्वानुभ
 वसिद्धवस्तुषु न्योवाधितविषयः प्रत्ययाविकल्पाख्यावृत्तिभित्तर्थः शब्दज्ञानेत्यादि उक्तेरित्येतस्य मध्यमशान्त्या
 येनापयोगाः भावेतादृशज्ञानसत्तायां च हेतुत्वेनान्वयः अत्र व्याकरणेयतइति शेषो वा इत्याहः किं तर्धलोकिता
 न्यायेन विशिष्टं वक्तुमाह यतं जल्लिखीति पतितइति एतेन पतन्ने जल्लिखितिविगृह्य नृत्ताकरः कश्चिच्छित्तः ल गमः
 इत्यस्य बाधात् तद्धोपेइति इदमुपक्षणे जज्ञा भावस्यापि एवं चात्र गणेः स्य पाठो नार्थइति भावः यद्वा इतशब्द
 स्य लोपइत्यत्र अकारउच्चारणार्थः एवं च त्भागस्य लोपे अकारस्य लोपपररूपे तस्य स्थानित्वान्ने जज्ञम् अन्यथा

पाठोऽन्वय इति साक्षादेव वदेत् समासार्थमयूरव्यं सकादित्वात् स्याव शकत्वेन पृथोदरादित्वात् कल्पने किमभिप्रेत्येति
तु चिन्त्यम् अत्येत्तु मयूरव्यं सकादित्वात् समासेऽत्र यादृदितशब्दस्य परस्मैऽर्द्धधिकविकारेण पदत्वाभावात् जप्साभा
वे सिद्धमिदम् नद्यत्रैभिस्युपात्तमस्तीत्याहुः केचिन्मयूरव्यं सकादित्वादेव तितशब्दस्य तमादेशमाहुः ओत्वोऽः ओ
स्यपरनिपातः प्रकरणानित्यत्वात् समासग्रहणवैयर्थ्यं परिहरति अत्रसमेति वस्तुतस्तुतदुपस्थितेऽपिनतद्वैय
र्थ्यकालोऽपि तुंशक्तस्य ओऽपि तुमित्यादावुपपदेन क्यजंतप्रकृतिकतुमनंतस्यैकार्थ्यभावसंदिग्धत्रातिप्रसं
गवारणेन तत्सार्थक्यात् तदऽयंभावः अत्रतदुपस्थाने यत्रावर्णस्य ओऽपि तनासामर्थ्यं कुम्भकुरोऽः औपंगवोऽः
इत्यादौ तत्रैव समासस्यान्तुदन्वोऽप्यादौ पदादेरकारस्यानर्थकत्वेन सांमर्थ्यभावादिति समासविधांश्च व्याप्रास
वेऽस्मिन्हेरत्यादावतिव्याप्राहसुवंतत्वेन चेति इदं वाभ्युपत्यवस्तुतः पदविधित्वात् वस्तुतस्तदेवनेत्याहुः ओत्वोऽः दीति
शात्रशब्दः कास्त्रैभ्यामादौ तत्वेऽपि जसादिषु तदऽभावादिति भावः अत्रचाभाषीपहेत्वेन तु स्मयैव व्याख्याने सम्यक्
हेतितदृशनात् स्पष्टेवेति एवंच प्रयोगानुरोधान् व्याप्तिन्यायाश्रयणमिति भावः अन्यत्र प्रतिपदेति अत्रयद्वक्तः
व्यभिभाषेदुशेस्वरविवृत्तिसंग्रहतदुक्तेवश्यतेचाप्येपि अव्यक्तानु अव्यक्तमानेत्यादिवद्ब्रवीहि पूर्वपदः कर्मघायः

स.भ.
५९

इत्याहेति इत्याशयेनाहेत्यर्थः अत इति किमिति इदं चिन्त्यम् तदऽभावे विशिष्टानुकरणस्यादेशः प्राप्नोतीति प्रपञ्चस्य नि
एव न त्वात् इत्यस्यैवासिद्धेः मूले पठित्वाति अत्रैकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात् जप्त्वेन अचः परेति स्थानिवत्त्वात् अ
ज्मलस्थानिकत्वेऽपि अज्मात्रस्थानिकत्वात् कृष्मर्द्धित्यादौ ऋवर्णस्थानिकत्वेन नैपदानेति निषेधस्तु कर्प
मात्रस्थानिकत्वात् अत एव घटानयनमित्यादौ जप्त्वादिनेत्याहुः नाम्ने अत इति चेत्ति चेनेताविति सूत्रमनुवर्तते इति
तु च कथम् फलकल्पनेति नाम्नेऽदितेत्यशस्यान्वाचपशिश्वज्ञापनद्वारा वटं क्वटं कडतीत्यादौ पररूपमन्यस्य भ
वतीति फलकल्पनामिनिवेश इत्यर्थः तस्यपि सिद्धेऽपि पूर्वोभ्यामसदृश्यत्वेति भावः अन्योत्प्रेक्षिते फलमन्यथासाध
यति अन्यदिति तस्य संज्ञायाश्च द्रमविभङ्गादौ आम्नेऽदितं भर्त्सन इति प्रुतापत्तिरित्याहुः तस्य ग्रहणं न विधिप्र
क्षुद्राणां परमित्यादि निर्देशादवयववाचियोगेष्वेति बोध्यम् रुलांज निवृत्त्यर्थमिति स्वयोर्यहणं तर्कः अथेपि इत
रव्यावर्तकमिति निवृत्तिबोधने समर्थनम् अत एव दधस्तथोश्चेति सूत्रे भाष्ये रुलीत्यनुवर्त्येत्योश्चेति प्रत्याख्या
तम् रुलीति मंडकसुन्यानुवर्तते तत्तु लीयोद्योतस्तु पक्षांतरपरः तन्नामार्थान्निवृत्तमिति वक्ष्यमाणं मूलं
तु सूत्रमते इति बोध्यम् तदनुवृत्तिस्तु किं न प्रत्यस्य कुरित्यादौ अनिष्टार्थे वस्यादिति भावः नन्वेवं किं न प्रत्यस्य कुरंते इति

स.भ.
५९

नित्यस्य तां प्रकृते चरुलीत्यस्य संबन्धोस्तु एवं चरुषिविधायकं मास्तु खरितु चर्त्तं न त विशेषः हे परे पदात्ते कलत्वसंभ
वी अभ्यासे चर्त्तया दिचतुः सूत्रीतु इहैव पाठ्या तत्रैव वा जशपदं कलोमिति च न कर्त्तव्यमिति चेन्न तथा सति सुबु
पास्पदत्यादौ द्वित्वस्यासिद्धत्वे कलोत्पत्त्याभावेन जशत्वानापत्तेः षट्सु इत्यत्रेव शुष्क इत्यत्र जशत्वापत्तेश्च स्वर्षिचा
र्त्तस्य कलिजशत्वापवादत्वे तु यच्चादौ दोषो बोध्यः न नुरुपस्तथोपिति सूत्रे भाष्येऽत्र न्योते इतियो मविभायस्य अत्र
न्यमध इति प्रत्याख्याने न त्वथं तस्य कलीति निवर्तते सामर्थ्यादिति चेन्न तदभावेपि जशकलात्प्रतिशोगविभागेन
तत्प्रत्याख्याने संभवादिति द्विः अकः स अपवादेति बाधकसामर्थ्यान्निषेधेऽप्यपवादव्यवहारः अउतामसूत्रेति
अल्लकसूत्रानंतरं यठतोरत्नाकरस्या शयश्चिंत्य इति भावः नरपरत्वमिति अनयोरयोगवाहत्वं गी कुर्वन्तः कोस्तुभक्तौ
मेतत्परत्वापत्तिः तेषामिकारात्प्राकृपाठ्यदिति भावः विवृतत्वसाम्येनो फक्त्वा साम्येन चेति अन्यतरोक्तौ ईष ।
त्सृष्टकारोपि स्यादिति भावः प्रत्याख्यातमिति द्विमात्रत्वाभावे दीर्घसंज्ञाभावात्तदसंगतमेव स्यादिति भावः व्यव
स्थासिद्धिर्तीति न नुलकारवृत्तिपूर्वोक्तौ त्या विवृतत्वेरे फक्त्वा साम्याद्विवृतत्वात्कार्त्तस्य सृष्टलकारस्तुलकारवत्तसो
भ्यात्स्यात्तरेयत्सृष्टकारस्तुलकारवत्त्वसाम्यात्प्राप्तिना न्नरातम इति कथं संकरप्राप्तिरिति चेन्न एकरेफक्त्वे द्विउक्तीत्या

स. म. र. फ. व. ति. का. भ. व. ति. चा. म्प्रा. प्रा. ष. र. स. मा. स्त्रा. ये. पा. ठ. सा. म. र्थे. न. भ. व. न्त. व. य. व. स्था. . स्या. दि. त्या. श. या. त. द्वि. र. फ. व. ते. तु. सा. म. र्थं. वि.

42. हि. ए. न. सं. कर. इ. ति. भा. वः. य. हा. स्थाने. न. मे. र. ति. स. प्र. म्यं. त. पा. ठे. द्वि. र. फ. व. ता. भा. वे. सं. करः. प्रा.प्नो. ति. य. था. हो. र. ल. का. र. इ. त्य. त्रै. क.

र. फ. व. ता. त. हो. र. ऋ. का. र. इ. त्य. त्र. ल. का. र. भा. व. ता. त. अ. न्य. त. र. गु. ण. कृ. तां. त. र्थ. मा. दी. शो. भ. य. त्वा. पि. र्द. ष. त्वा. ए. प्र. वृ. त्ते. प्रे. ति. अ. भि.

त. इ. त्य. स्य. य. घ. षु. भ. य. त. इ. त्य. र्थः. त. था. पी. ह. स. र्व. त. इ. त्य. र्थो. वो. ध्यः. अ. त. ए. व. भ. क्ते. रि. त्ये. क. व. च. नं. सं. ग. छ. ते. सा. म. र्थे. रि. ति. इ. दं. चि.

न्य. म्. इ. दं. चि. श. च्छ. द्य. प्र. वे. शः. क. थ. मि. ति. शं. का. स. मा. धा. न. यो. र. क. र. णे. ने. त्य. र्थ. कै. क. दे. शे. ष. छ. न्त. इ. य. र्थ. स्या. त्वा. य. म. भि. प्रे. ति.

न. च्च. ए. व. मा. दि. त्त. भा. गो. स्तु. पर. त. स्तु. त. त्स्त्वे. किं. मा. न. स. त. आ. ह. य. न्दि. ति. र. फा. ट्. भ. क्ते. रि. त्ये. ने. स. मा. धि. क. र. ण. यं. च. म्पो. र. फ. ह.

य. भा. त्वा. र्थे. वे. त. व. य. व. धा. ना. दि. त्य. र्थः. ह. य. च. र. ट्. सू. त्र. स्थ. त्र. प. पा. ठः. ए. आ. इ. सू. त्र. स्थ. त्वा. द. स्या. भा. व्ये. ण. चे. मि. चे. न. कु. लं. क. र्त्त. र.

म. ते. इ. त्य. त्र. से. वी. न्य. त्र. य. णो. म. य. इ. त्य. स्य. च. शं. का. स. मा. धा. ना. क. र. ण. स्य. सं. ग्र. हः. आ. रं. म. प्र. न्या. ख्या. न. योः. फ. ल. मे. र्दं. भं. ज. य. ति. अ.

त्रै. त्या. दि. ना. अ. न. यो. रि. त्य. र्थः. ऋ. ती. ति. त्प. र. क. र. णे. ति. इ. दं. च. न्या. य. सि. द्म. पि. भे. र्प. न्ते. रे. णो. क्त. म्. ल्ती. ति. अ. न्य. था. ऋ. ति. सं.

ल्. वे. त्ये. व. त्र. या. दि. ति. भा. वः. पू. र्व. स्य. ह. स्व. त्वे. मा. न. मा. ह. तु. ल्या. स्ये. ति. वार्त्तिक. स्य. त. इ. त्य. स्य. अ. च्च. त्वं. व. श्या. म्. धि. ति. त्ती. य. स्य.

के. त्य. र्थः. वै. य. र्था. फ. ते. रि. ति. इ. दं. च. वा. श. च्छ. र्था. र्थ. इ. ति. म. ते. स्य. सं. च. त. स्य. त. द. र्थ. क्त्वं. तु. ल्या. स्य. सू. त्र. स्थ. भा. व्ये. प्र. दी. वा. द्यो. ते. षु. ॥

रामः
 ५५

विकल्पार्थत्वे तु दीर्घरस न वृत्तैव सिद्धौ विधेय निर्देशस्यैव यथ्यं बोध्यम् एतेन विवृतत्वेपि नित्ये प्राप्ताविकल्पार्थव
 चनेतेन पक्षयणादेशः फलमिति यथास्तम् एउः पदा भवतीति ननु भवतेरिति निर्देशोपचंभेनापदानानुसिद्धौ सो
 र्वेति नियमात्सिद्धमिदमिति चेन्न अनुबंधादौ चेत्तयोरेवेति नियमेन औपगवसिद्धेः तां तवेस्तएव अन्तःप्रव-
 र्त्त्यादि निर्देशाश्रयणेपि शास्त्रमिन्ने चेत्तयोरेवेति नियमापत्त्यादौ शब्दस्य प्राप्तिरपश्यत्यासिद्धिरेवेति भावः प्रतिप
 तिगौरवंतु स्पष्टमेव उत्तरार्थमस्यावश्यकत्वात् अन्तग्रहणस्यार्थं एउ-नात्पदादित्यर्थेपि अलौक्यपरिभाष्यासि
 द्धेः अवउ-स्फो-अयने परायणं प्रतियाद्यमितियावत् कस्तस्यैत्यर्थे इति याठः स्फो-टायनोवउ- स्मर्तेति विभाषापदानु
 क्तस्त्वस्योभयस्मारकत्वाच्चिन्त्यमेतत् अतएव पुनग्रहणेति सूत्रेनित्यग्रहणे किमर्थं विभाषामामृत पूर्वस्मिन्नेवयो
 गविभाषाग्रहणं निवृत्तमिति भाष्ये पूर्वस्मिन्योग इति एकवचनं संगच्छते निवृत्तपदस्वारस्य चतत्रकैयं टोपि पूर्वस्मिन्नि
 र्द्वेचेत्त्रित्यर्थे इति व्याख्य तत्रोच्येतेपि आरंभसामर्थ्यादिति भाव इत्युक्तम् अतएव सामर्थ्यान्नित्यमिति उतरग्रन्थ
 संगतिस्फो-टायनग्रहणस्य पूजार्थत्वेहितसंगच्छते अन्यथा मतांतरे तस्मिन् तस्मिद्दये नस्यावश्यकत्वात् नदः संगतिः स्य
 चैव भाष्ये दाविति यद्यपि कंठरेण भगवतानैव मुक्तम् तथापि पूर्वस्मिन्नेव निवृत्तमिति निर्हेतुकं वदं नुक्तं हेतुप्रसिद्धत्वा

सभ ५३ स्वभिप्रेतीति भावः उक्तभाष्यस्य योगवि भागसामर्थ्यान्नित्यमित्यभिप्रायकत्वेनापिसुयोजत्वाद्दुक्तमादा विति तेन नृत्या
 द्विपरिग्रहः अनएवगवोद्वादयः प्रयोगाः भाष्यसंगच्छतेरिति दिक् अनित्यत्वादिनि अनेन यथासंनिपातपरिभाषाशे
 प्रस्थपरिभाषेदुस्वरविगोधोनत आतत्रैवतद्विरुतिसंग्रहे स्पष्टम् देवत्रातेत्यदि नुदवितेति नत्वं संज्ञायान्त देवेभ्य
 पदलक्षणं भवत्रातेः क्रियाशब्देवा अचिविभाषेति लत्वं प्राण्येनेति त्वं विषेनेव क्रियाशब्देवा विभाषहर्तुनिणो ज
 लचरेनित्यं सूर्यादौ नक्रियाशब्देवालक्षणहेत्वोरिति शत्रादि विधिर्हतीति पलायनेत्सादाविति शब्दप्रयोगेने।
 नत्वादयोमिश्र एकस्मिन्विषयेन विकल्पंते किन्तु विषयभेदेनेत्यर्थः एवंवातायनेनित्यमऽव दुः प्राण्येनेन भावांगवा।
 मित्यत्र वाशांछोरितौ व्रतविषयेनित्यं संशितो ब्राह्मणः अन्यत्र चारतिबोधमित्याहुः नेदं परिगणनेनेन भाष्ये
 क्तान्यसंग्रहस्तह अग्रीदिति एतदिति अग्रीदिति पुतेत्यर्थः घटितमिति उक्तोदाहरणेनातिप्रसंगाय आश्राव
 याश्रावयोः परस्परेनित्यासांतरेकतेः त्यसंग्रहापवहुलमन्यत्रापीति न्यासांतरमित्यर्थः विभाषेति तदग्रिमविभा। गमः
 वापृष्टेति सूत्रीयेत्यर्थः ध्वनितमिति अन्यथावहुलग्रहणे सत्वे आश्रावयाश्रावयाभ्यामन्यत्र बहुलं पुतः तर्ह्यपि ५३
 ततएवनादेर्नपरस्य अपित्वं त्यस्य नित्यं योगविभागतुनैवेव्यवस्थिति प्रत्याख्यानासंगतिरिति भावः इति च व्यवस्थितोने

एतुलादौनित्यम् क्लादौवाघजयोर्नेतिभावः इन्द्रेचेतिव्यर्थमिति। इतोपिग्रन्थस्वरसातस्कोटार्यस्यहणस्यपूजं
 र्थनेवलभ्यते अप्रामाणिकमिति यंयंविषयमुपादाययस्यस्यव्यवस्थितविभाषात्वमुक्तं तदितरविषयकस्यतस्वत
 त्वमप्रामाणिकमितिभावः परत्वासंभवेनेति विभक्त्याव्यवधानादितिभावः अनुकरणेन अभिव्यक्तित्यादादिति
 भावः यत्तदेतेभ्य इत्यादावत्ववत् अनुकरणस्यप्रकृतिवद्भवेसंभवोऽस्मेवेतिचेन्नसामान्यापेक्षेतिनेनचोत्तरपा
 दाक्षेपः सिद्धं। अजनुवृत्तिसामर्थ्येननतदाक्षेप इतिभावः इदंचनव्यरोत्यामतोनागोहति तथापिभवेत्तुमि
 न्येतावतासंतोष्टव्यमितिदिक् अन्येतुइदं प्राचामनुरोधेनोक्तंस्वमतेतुउत्तरपदेत्यस्याध्याहारः क्वलेवनिपददंइव
 हृद्गिहोर्गविन्द्रदेवदत्ताः गविन्द्रप्रियदत्त्याद्यौरुतरेप्रवृत्तिः अतएवप्रकृतसूत्रेइद्रादावितिक्वव्यमित्युक्तंमृतस्यचा
 यंभावः निपदेतिव्याप्तिवारणाय। जादाविद्रशब्द उत्तरपदे इत्यर्थे गवेन्द्रयज्ञेऽतिव्याप्तिरत इदं वक्तव्यं तदर्थस्तु इन्द्रस्यादि
 योऽचतुर्दावुत्तरपदे इति नातिव्याप्तिरिति इन्द्रशब्दे योऽचतुर्दावुत्तरपदे इत्यर्थेमाश्रित्यतन्प्रत्याख्यानमित्याहः सु
 क्तं वैपरिष्मिनाह प्रयत्नत्वेति वैपर्यमिति पूर्वसूत्रेतिग्रहणं पठद्विस्तसूत्रेऽपठनादिदंचित्तममूह भाव्यपठि
 तमितिप्रामाणिकमितिवाशयः अनुवर्तमानेति जानुउरुजतोत्यादौपूर्वेणसंधिवारणयेतिभावः तेनजानुइति।

स.भ.
५४

नचङ्गाडिशीनामित्युक्तरीत्यासिद्धमेवेदमितिवाच्यम् उअस्येतनयोःपूर्वसम्बन्धेपश्चात्तजानूपदसंबन्धेप्रकृतिभा
वस्येवात्तरङ्गत्वात्वाग्रहणेतिविभाषाग्रहणेत्यर्थः वाधकेतिपरत्वादितिभावः यद्यपिनेतिवाच्येप्रकृत्येत्युक्त्यापू
र्वेषांसंध्यामिवप्रस्यपिह्रस्वस्याभावः नान्तःपादेतिपाठेपिवाध्यसामान्यचिन्तयासिद्धोऽन्यथानंतरसंधिकार्य
स्युवनिवृत्तिः स्थान्तुसर्वेषांतथापिऋत्यकइत्यत्रापिवाध्यसामान्यचिन्तावश्यकत्वेनहरीऋच्छतःइत्यत्रापवा
दविप्रतिषेधाद्द्रस्वः स्यात्तदर्थेनित्यग्रहणंरुकोऽसवर्णइत्यत्रेतुनवाध्यसामान्यचिन्तावश्यकत्ववद्विप्रयेयणप
वप्राप्तेभितिवाध्यम् प्रथमयेति तदन्तेनेत्यर्थः सर्वत्रेत्यादौसप्रस्यन्ततयाविपरिणतत्वेनदिवउक्तिप्रत्रापितथैववो
ययोश्चमाणत्वेनचइहेवविपरिणामः किमर्थइतिचिन्त्यम् अथवाइकःपदान्तस्यप्रकृत्यावस्थानमित्यर्थेसर्व
त्रयस्यैवविपरिणामोऽन्तुप्रकृतसूत्रेति लुटिचेतिसूत्रस्थचकारप्रत्याख्यानपरंभाष्यंतुविधेयांतगसंबंधवका
रविषयमितिवाध्यम् एतेनेतिभाष्यविरुद्धकल्पनापेक्षयासामर्थ्यसिद्धार्थानुवादकत्वस्यचकारेउचितत्वेनेत्या
र्थः वार्तिकमित्येकवचनेनभाष्यएकवचनमितिस्त्वचितं अपास्तमिति पदानादित्यनुवृत्तिर्नह्रऋच्छकेसंप्रच
इचिअतिप्रसंगमेगायावश्यकीतिभावः व्याख्यानादिति तद्वदस्याभविमानाभावादित्यर्थः प्रकृतेरिति प्रतिक्षेप

रामः
५४

तात्पर्यबोधनात् द्रव्यमिति तावत् एव सत्त्वादिति भावः वाक्यस्य टेरिति पाठः अनंत्यस्यापीति एकवचनं तु प्रत्यभ्यु
द्यमानस्य ह्यमानस्यैव प्रुतः प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य सूत्रह्येन यनुभाष्ये केकेपावंतिपदानितेषां सर्वेषां प्रुतः प्राप्नोती
त्युक्तत्वेन द्रव्यमिति रिक्तविषयकमिति भावः अत्र विशेषणेति तदनुपस्थितिस्तु नटेर्विशिष्टस्य प्रुतापनेनित्या
दाविति पाठः प्रकृत्यस्येति सूत्रेण तियाठः सप्रस्यतपाठे वृत्तिकृतेति शेषः प्रत्यभिवादतस्यै च इति प्रत्यभिवादविषयत्वा
त्पावप वै च इत्यर्थः ननु तत्र योगे कथं नामांते वाक्यमत आह अवयवत्वेति एवं च शर्मोति शब्देत शब्द आमाव
यववाचो तत्रुणश्च वद्भीहिरिति भावः नचैव मन्यतरप्रयोगस्य लासेपितस्य तदंतस्य नामः कथं एत आह तत्राधी
ति स्पष्टचेदमत्रैव भाष्ये स्वरूपास्वरूपग्रहणकृतविशेषाय व्याचष्टे भेषकेति प्रुतोषेति पाठः इत्येतेन स्यापेति
द्रव्यात्रस्यैत्यर्थः नियतस्योपलक्षणं नत्व नियतस्य त्याशयेनाह आगच्छतु इति कदापि सूत्रेतिरिक्तमनुसन्तां गंतु
नाकारणनिर्देशो बोध्यः असत्येति अतएवातोरोरिति सूत्रे सुस्त्रो ता ३ अत्र अत्र मसि सुवाहृतं भाष्ये तत्र सूत्रस्यैव स्यावि
वक्ष्याथावश्यमाणत्वेन ननु किमर्थं योगविभागेन विधानेन गुरोरवृत्त इत्येवमिति चेन्न भाष्ये भव इत्यादौ मुने
स्भावेनैव पुंसके कर्तृहर्तृ इत्यादौ ऋकारसत्त्वेन भो आ आ इत्यादौ अतन्नाभावेनाद्यं शस्य प्राप्त्या देहिभ्यः शस्यमि

स.भ.
५५

संनियोऽशिशुन्यायेना प्रवृत्तेः तत्रेदं त्वस्याविवक्षायावश्यमाणत्वेन इह तु तद्विवक्षणेन भिन्नागावश्यकत्वाच्च हेहे सं-
बोधदर्शनेनेति नामग्रहणनिषेधस्थले इति भावः गुरोरन्त इत्येवेति उक्तीन्सन्त्यान्त्याभावेनाप्राप्तेरिति चिन्त्यम् ।
अत एव पूर्वण ह्ययमानार्थस्त्विधानेनाप्राप्ता वचनमितिकै यत् उद्योतकामोऽपि दूराद्भूते चेति सूत्रान्तरेण सिद्धे कि-
मर्थमित्यने आह त्ववतारितवान् हेहेत इति बहुव्रीहिः तत्पुरुषत्वे तु तयोरेतत्वे सतीत्यर्थः अत्रेदं बोध्यम् हेहयोर्ह्य-
मानार्थकत्वे हेहयोरिति नामासेवाकावयवयोस्तयोश्चः पुनरुत्पत्त्ये हेरामेतादौ विध्यर्थस्यात् तदन्तर्गतत्वे तु पूर्वणसि-
द्धे एव सः तदादौ वाक्ये हे हेति वाक्ये पुनरयोः समावेशः परदोषः हेहेन वाकावयवह्यमानार्थपदतः पुनरुत्पत्त्ये रा-
महे इत्यादावनिष्ठे नन्वपददि पुनः सूत्रस्य फले स्यात् आदिभूतयोस्तयोरिष्टः चेतो न सिध्येत् अन्त्यपददिकं न्य-
हेहेति पुनरयोर्निष्ठः समावेशश्च स्यात् अन्त्योर्हेहयोः परमिष्टः पुनः पूर्वणसिध्यतिप्रयोगे हेहयोरिति नामसेतु-
आरेभादेवानन्त्यस्य हेसिद्धे अन्त्यान्त्ययोः पुनार्थक्रियमाणत्वात्प्रयोगग्रहणान्नियमार्थत्वं संयुक्तमिति सर्वेऽपि हे-
प्रथमेपक्षे प्रत्यासत्या द्वितीयाथेतु अभिमत आचार्यचारणापहेहेत इत्येव वदन् हेहेप्रयोगे इत्येव तु अन्त्यान्त्यमा-
धारणे तत्रयोगे ह्ययमानार्थवाक्यपदस्पष्टः पुनरुत्पत्त्यादिष्टे सिद्धेऽपि समावेशः स्यादिति यथान्यासमन्वयमणीयम् ॥

रामः
५५

प्रयोगे हे हयोरिति सुवचम् काल्पध्वनोरस्य संयोग इति वत्प्रत्यासत्त्वं सर्वेष्टसिद्धिः अन्ययोरेवेति इदं चिन्त्यम् इति
 तद्वत्प्रत्येवसिद्धे प्रयोगे ग्रहणे नोभ्याद्यर्थत्वसिद्धेः अनर्थकयोरपीति अपेक्षाभावः एकं हे ग्रहणं नाम ग्रहणनियेधविषये
 एहि हे इत्यादौ ह्युमानार्थकत्वाभावात् प्राप्ते विध्यर्थम् अपरंच हेरा मेत्यादौ वाक्यादित्वाभावात् प्राप्ते विध्यर्थम् अर्थ
 वत्प्रभाषावाद्ये च न मानमतः प्रयोगेति तस्यानर्थकत्वं च शस्त्री शब्दे स्त्रीशब्दस्येव ततोः र्थवुवो धियिषा विरहात् एते
 नद्योतितत्वेन द्योत्याभावादित्यसंगतं द्योत्यमेदाभावेपि द्योतकसमुच्चयस्य बहुशादृशत्वादित्यस्य क्वो धियिषा
 विहप्रतिपादनेस्योपयोगात् अनर्थकस्यापि पदत्वं तु निपातस्यानर्थकस्येत्वेन नास्म्येवेति बोध्यम् वाद्व्यपदं तु देरेव
 विशेषाणां नानुशास्त्रद्वयवत्त्वेप्यप्यः क्वचित्तु तन्मध्यपतिते तितत्वेव पदत्वाभावादिति आभिमुख्यरूपसंबोध
 नद्योतकत्वेपित्वाभावः नामगोचरयोरेव तद्वृत्तित्वात् अतएव तच्चरुमिति प्रागुक्तविरोधान् आहमिति उक्तान्यस्व
 रसवो ज्ञानि समावेशं समर्थयन्नेवकारसमर्थने खंड्यति यत्त्विति यत्तु गुरोरन्तर्गतस्य भिन्नपदत्वेपि प्रवृत्तिरिति ता
 न्न अनुदानमित्यनेन सिद्धे एकैकग्रहणकिमर्थमिति भाष्यविरोधात् गुरोरेतन् अविवक्षितमिति इदं च न भाष्यसं
 मतम् अतएव प्रवृत्तसूत्रे भाष्ये लघोरन्यसुतप्रसंगो दूराद् दूते चेति विशिष्योक्तम् सूत्रशेषस्य एकैकग्रहणमनु

त. भ.
५६

शानं प्रश्रंतामिपूजितयोरिति विहितं पुनसमावेशाभावात्। मानभाष्यपुनपतद्विहितपुनमनूद्यनुदांतत्वसूच्य
गुणमात्रेणैव विधीयते इत्याशयः तदेतद्व्यतिरिक्तोत्पत्तिमिति भोजयति अयोगविभागाभिप्रायेण विकल्पसा-
म्याद्विशिष्योक्तिभिरसाह एतन्नयेति प्रत्यभिवादे दूराद्गते हे हे प्रएतत्त्रपेत्यर्थः इदं केचित्तु मने पूर्वमते तु भोज-
न्येति त्रिंशद्वोधम् वृत्ताविति तत्राद्ये उक्ते प्रत्यभिवादे पुनो विहितसस्ये वा यस्यामि विशेष उच्यते इति अन्ये चानुदातमि-
त्यादिनात्साद्ये चानुदातत्वादिभिराविधानेन पुनः सचदृगद्भूतस्यादिभिरेवेत्युक्तम् अन्ये लघुमद्येति असुवत इविव-
त्साधुवाक्ये इति शेषः चेत्यादीनामिति आदिः प्रकारे वद्भवचने स्पष्टार्थं न प्रवर्तते इति स्वरितत्वादित्यादेन त्रैवशेखरे
श्लोदिष्यते प्रवृत्तावपि उदात्तानुदातपुनसमावेशाभावात्तदित्यपि बोध्यम् परस्य चेतो निपाठः नैवेत्केच्यमिति आ-
ग्नोदित्यस्य स्थाने इति भावः संगच्छते इति अन्यथा प्रत्याख्या नपक्षे तस्य दुर्वारत्वेन फलमेतस्य संगतिः सादिति भा-
वः ननु गुरोश्चानुदातैकैकस्य प्राचामित्येवासु अन्यतो गुरोश्चादेः पुन इत्यर्थादिति चेन्न अगुरु समुच्चापकतापि स्यादिति
वकारस्यापत्तेः नचैवं गुरुग्रहत्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् गुर्वभावस्य दृष्ट्या चरितार्थत्वात् सिद्धेन इवेत्यास्ये पुन-
वनेतुन कश्चिदोषः अपुनव अपुनस्य पुनविधाने इति पर्युदात्तानुदातस्य दीर्घस्य चेत्यर्थः नचाज्ञानस्योदी-

राम-
५६

र्घवस्यादिति वाच्यम् शीर्घ इत्येव वाच्ये एवमुक्त्यांस्तमपि भाषावाधान इदं च न एव विधीयतेति वाहीनुपलभमा
 लं व्य नोपस्थित इतीति तद्विधावनुपस्थित इत्युक्ते तु पर्युदासादवसानेन स्यात् पुनरिति भावः नन्विह प्रकरणे पाठे
 पि निषेधः त्रिषा आतथा न्यासेन अन्यतमस्य स्यात् पठितु वाक्यस्येति त्पनेन महास्याप्यधिकारविक्रियेत तदा सोमसं
 इति देवदेते नि अववृहीतीत्यादावपि प्लुतो न स्यात् तद्विधायैकेरपि संवेधात् इह पाठे तु मनि विधत्ते उपस्थितस्य च
 हितत्वादिति चेन्न इह न्यासेपि धात्वविशेषविनायावक्तुं शक्यत्वात् यद्वा त्रिषाद्योमेव वाक्यस्येति ततः प्राकृतोपस्थिते
 तु त इति निषेधविधि रसुनतो वाक्यस्येः लुन इत्यनुवर्ते। एवं चानारभ्य विधि मधीतस्यास्यैव प्रतिषेधकं त्वमित्
 प्रतिषेधस्येवेत्याशयात् वदेदिति मनाते तु अग्नि इति अग्नि इति इति प्रयोग इयमादेशपक्षे निषेधे तु शीर्घ घटितु इति
 फलभेदान्न प्रनित्तम् न चान्तेषु धात्वेन प्रगृह्यत्वानतिदेशेन संधिकार्यप्रवृत्तौ अग्रीतीतीत्येकमेव स्यादिति वाच्य
 म् एवमपि पंचमी समासेन स्यात् किं चत्वात् आदेशस्य वहिरंगासिद्धतया प्रकृतिभावे प्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वादिति भावः नन्वेवं
 सिद्धान्तेपि इन्द्रे च इकोसवः ऋत्पकः आजेनाप्रगृह्या अचिप्लुताश्चाक्रवर्मणस्पनोपस्थिते दिवउत इति न्यासः कुतो
 न कृतः एवं हि शाकल विषयपरत्वादेव प्रकृतिभावः सिद्ध इति नित्यं प्रहृषेन कर्तव्यमित्यपरं लाघवमिति चेन्न तथा

म.भ.
५७

सति निषेधानां वलीयस्त्वेन प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावस्याप्युपस्थिते निषेधाफलेः स्पष्टं चेदंतसिद्धादींस्त्रशखरेन
वादेशविधाने प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावेनादेशनिवृत्तौ भाष्योक्तदूषणानवतौः निषेधस्य तु प्रकृतिभावप्रतिबंध
त्वेन सुतंत्रवर्णने स्यादिति तदनुत्तर इति वाच्यं वक्ष्यमाणो न्यादेशस्य वहिर्भावेन सिद्धतया प्रकृतिभावानिवर्त्यत्वा
त् प्रकृतिभावेनैव रूपसद्विधासिद्धिप्रतिपत्तिवक्तुमप्यशक्यं नित्यतया काजिति सूत्रे हेतु तस्य प्रगृह्यत्वेनैव दोष इति भा
ष्योक्तविरोधात् तद्रीत्यापरोस्तीत्यादौ रूत्वाप्रवृत्त्यापत्तौ दोषसत्त्वात् रूत्वस्याज्जिमित्त्वेभावेन प्रकृतिभावाप्रतिपा
द्यत्वेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य वाधे मानाभावादिति बोध्यम् न चैवमपि उत्वस्याज्जिमित्त्वेन प्रतिबंधः प्रकृतिरूत्वस्यासि
द्धत्वेन सनेति प्रदीपोद्योतयोरुक्तं तु न संप्रक असिद्धत्वेपिसांत बुद्ध्या प्रवर्तमानौ संज्ञाप्रकृतिभावो रान्ते एवं प्रौढतत्र च
रान्त बुद्ध्या प्रवृत्तं मुत्वं पश्यतौ तत्रतिवधीयातामेव तन्निमित्तोरदर्शनेपितत्प्रवृत्तिदर्शने प्रतिबंधकाभावात् अग्रीश
त्यत्र अनुनासिकविधे हि मात्रत्वग्रहेपि प्रगृह्यत्वप्रवृत्तिग्रहवत् इति वाच्यम् यद्बुद्ध्या प्रकृतिभावप्रवृत्तिः तस्यैका
रस्य प्रतिबंधः अत्र तु संवुद्ध्या प्रवृत्तिस्य विकार इति न चैवं ए हि स्वइ इति भ्रगच्छति एहि देवदत्ते एधनेयं हे शि सं
श्रानमस्क रोमित्वामित्यादौ वहिरगसंधिकार्यस्य प्रकृतिभावेन वारणान्न स्यादिति चेत्सत्यम् इष्टां प्रकृतिः अनिरा

रामः
५७

व्याहकप्रमाणो फलमेतुवहिरंगासिद्धत्वा नित्यत्वमेव शरणांगौरवस्य फलमुखत्वं प्रतिपादयन् सिद्धान्ते संकृते नचप्रा
निश्रंतरंगत्वादिति वस्तुनस्तु शास्त्रकीर्यातिदेशयोरुभयोरपि अतिदिश्यमात् कार्यस्योपदेशदेशानतिक्रमात् प्रकृतिभावेति
वपरत्वेन प्रकृत्या न कश्चिद्दोषः एतेनातिदेशप्राप्तकार्यस्यासिद्धत्वात्कथं प्रकृतिभावनित्यत्वेन चमित्यपास्तमूतरेतद्ध्वनयेत्
स्पति सादृश्यविधानस्येवेति श्रुते कृतेपीति तस्यासिद्धत्वात्पूर्वप्रगृह्यत्वेपीत्यादि शीर्घत्ववृद्धिर्दिति अनुनासिकप्रतिवर्त्या
यपुनः संज्ञाप्रकृतयेतद्दुहेरां वश्यकत्वादिभिः प्रगृह्यत्वमिति प्रकृतिभावदस्येति भावः तत्त्वमिति प्रगृह्यत्वमित्यर्थः चेत्
व्यमिति प्रश्ने इदमित्येकवाक्यस्थमेव युक्तमतः सामान्यतः पृच्छति कर्तव्यमिति चिनु रतिलो रंनम् हीत्वश्च प्रमं विभावेति
अनंत्यस्यापि प्रश्नेत्यस्यासिद्धत्वादेनेव न्याय्य इति भावः ताविति नत्वमप्यंमिति भावः नवेति द्वेषविभाषयोर्मध्ये
प्रत्ययस्तु विभाषयेत्यपि बोध्यम् अत्रोदाविति नत्वमप्यंमिति भावः ईचाक्र वृहतिनुनार्थं रत्नस्य चाक्रवर्मणस्येति त
बंधनार्थं मर्मकर्मप्रयोजनमित्यर्थः अयं भावः ईरति एथक्पदं कार्यम् उपस्थितप्रतिवर्मने पूर्वतासिद्धविकल्पार्थ
मिदमन्ततश्चाक्रवर्मणस्येति अपमेव च सूत्राशयः एवं च सूत्रभाष्ययोर्न विरोधः भाष्याविरोधेन सूत्रस्येव सूत्राधिक्येन
भाष्यव्याख्याया उचितत्वात् च एतेन भाष्ये ईग्रहणसत्त्वेव शयमित्यसिद्धिवत्त्रिनुहीतीत्यादौ नित्याप्लुतवभ्यावासिद्धिर्ना

स. भ.
५८

क्षानापिपूर्वविप्रतिषेधारंभगौरवमित्यपास्तम् कैयटस्यप्रमाद इत्येवप्रामादेक प्रत्युक्तम् इत्यन्यदातवल्लुतः पूर्वविप्रति
षेधकः योगपरत्वेपत्रपरत्वेवाह प्रत्युक्तगतमतआह उद्देश्येति उक्तं प्राक् निपातए इत्युदासादर्थवद्दत्तेनात आह
प्रत्ययेति नन्वेवंक पिव इतीदिनं प्राह त आह व्याहरतीति आ आत् अमिति समाससंज्ञेः समकालदीर्घतनो नपुंसक इत्यु
उपदेतलुकः प्राक् दीर्घप्राप्तिरेवनेत्यतं भौत्वात् ह्रस्वततो दीर्घ इति नादसोसेपिति सूत्रीयशेख विरोधः अहिमशब्देव ह
रागित्यापदत्वाभावात् प्रकृतिभावप्रसक्तिस्सत्यपितत्वे इत्युच्यते तदा अं इत एत आ ओः उ अ लो त्यादौ ननु यत्किं वी ध्या
आगतः उ आगानन्दो वानन्द इत्यादौ तत्प्रसक्तेश्च एतेन नपुंसक ह्रस्वस्वमतेः ल्विधित्वान्निपातत्वं रोहः कथं इति समे
हितम् प्रकृत्यत्वेनेति तत्वेतु अमित्यत्र अमिपूर्वरतिपूर्वरूपं न स्यादिति भावः स्वाश्रयेति ननु स्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकायोभावेपि
रादिवत्त्वावेना उ मित्त्वानिदेशो तत्त्वं नदी रम् अशास्त्रीयत्वात् त्वानिदेशो रत्यात् सूत्रीयोद्योतो कर्तृयुक्तम् अर्थवत्त्वं च श
वभाष्यकारो उ इत्यादौ पूर्वात् त्वेन प्रत्ययानभिन्नत्वात् निदेशस्योक्तत्वात् स्पष्टार्थमिति अन्यथा दीर्घत्वदिनापि सा
दृश्ये गृह्येति भावः सिद्धिरिति इकः योयो हल इत्येव सिद्धेः न ग्रहाद्यवहितं व्यवहितसाधारणसामोप्यमिति नुवक्तुमश
क्व पिपक्षतीत्यादौ किन्वेसंप्रसारणापत्तेः अनल्विधाविषादौ नु सामर्थ्यान्नजातिग्रहणमित्यर्थ इति अन्यथा जातिग्रहणो

५८

पिजातेरेकैकव्यक्तिव्यंग्यतयाः संगतिरेवप्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञानयाजातिग्रहणस्य सर्वत्रसत्त्वेनतस्यावक्तव्यत्वात् स्मृतार्थेना
आकारप्रतियाद्यार्थेत्यर्थः अव्ययसंज्ञादवितिआदिनानिपातएकाजितिपृगृह्यत्वेनेनईअभवदित्यादौप्रगृह्यत्वं अनेप्र
वश्रोदित्यत्रैवद्यंतप्रतिषेधउक्तप्रत्याख्यातश्चन्यायेनअनित्यत्वादिति नन्वव्ययसंज्ञायाः कथंपदकार्यत्वेनानि
मवगम्यत इतिचेच्छृणुपदकार्यविषयकोऽयंन्यायइत्यस्य यस्यशब्दस्यवस्तुतः पदत्वविशिष्टस्यैवंपदकार्यप्रयोजकत्वं
प्राप्नोतिप्रकार्यतस्यगोणार्थकस्यनग्रहणमिति न्यायार्थइत्यर्थः अस्तिचक्षुंतस्यपदत्ववतएवव्ययत्वप्रयोजकत्व
म् प्रत्ययान्तरपदयोरित्यादौतुत्वादीयादौपदत्वाविशिष्टस्यापिपुष्पादादेः प्रयोजकत्वदर्शनात् अस्तिचेत्तस्यादिसिद्धिरिति
इतिपरिभाषेदुशेषरविरुतिसंग्रहेविसारः अत्रएतत्परिभाषेत्यस्यएतन्मूलभूतार्थवत्यभिषेत्त्यर्थः नदीह अतएवा
नर्थकेति सामंजस्यनिपातेतिप्रवृत्तिसंज्ञा संवृद्धौशात्रयोइतीतिननुसंवृद्धित्वस्यहलत्वेनस्थानिताबहुमिकत्वप्रति
वतत्परत्वेदुर्लभमितिचेन्न नियमस्यविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेप्रत्ययलक्षणो नस्तत्त्वयानि स्येककल्पितिसिद्धेसंवृद्धि
ग्रहणप्रगृह्यत्वेनलुप्ततेत्यस्याप्रवृत्तित्वापनाथं तेनमित्योइतीत्यत्रातिव्याप्तिवाच्येनसंवृद्धिग्रहणाचरितार्थफलच
त्रयोइति इतिसूत्रकृन्मतेनतुनिमित्तसंप्रमीत्याहुः ननृपस्थितइत्येवकुतोनेकमित्तिचेत् रत्नरत्नताविशेषवयथोसं

स. म.
५८

वध्येतवेदे उंयथासादिति रत्नाकरस्तु अवेदिके इति शेषः अनार्ष इत्यनुवृत्ते रत्नावृत्तत्वादिति व्याख्यत तत्तु विन्यमेव उ
कारश्चेतिकरणे न्युक्तो रत्नो धृत्तोरपित इति प्रातिशाख्यविरोधात् वस्तुनेवेदे आपायमानरूपाभावेनानार्ष इति व्यर्थ
मेवेति ननु ब्रान्दसेति पस्कलौचिके इति दोषात् अतस्वेति सामानाधिकरणाय देहितस्यैकः अत्र श्रोः शाकल्यस्य
तिसुवचं नुन अत्रो इत्यत्रापि उच्यते इति कत्वेन दोषात् अवादीति आदिपदं चिन्त्यार्थे कौमुदमिति सूत्रमिदं
नियत एवेति ननु प्रत्याहारः तथा सति उतित्येव ब्रूयात् नापि कृतसंप्रसारणेवेन लाक्षणिकत्वादिनिर्भाषस्थानिवभा
वेनेति अप्रहीदित्यादा विद्वत्स्येवेति भावः मानाभावादिति यद्यपिसामानाधिकरणेनान्वयस्ये इत्येव ननु उच्यते
अतत्त्वादादेशेनैव संवध्यत इति न्याय्यं केयदोक्ते अत्र उच्यते नदावृत्त्यभावप्रयुक्तलाघवानुरोधेन अत्र ह्यसंज्ञकश्चेति भा
व्याक्तिस्वारस्येनैव संभवति सामानाधिकरणेनैव यधिकरणस्यान्याय्यत्वेनास्यादेशविशेषणत्वमेव न्याय्यमथ पिब
क्ष्यमाणभाष्याऽनुरोधेनोद्देश्यत्वविशेषणत्वमेव युक्तमलक्ष्यविसंवादाच्चेति सुटीभविष्यति ननु उच्यते न च विद्व
बंधकोत्तरमादायतसिद्धिः उच्यते न्यासासानुबंधक प्रतीतेरपीष्टत्वादिति स्पष्टमुद्योते न च उभावाभावपक्षे शाक
हस्तेन उच्यते विनोति सिद्धीति वाच्यं योगविभागाभावेन विद्वेषाकल्पपदस्य यथाश्रुतत्वेन शाकल्यान्यमतेषां शाकल्य

रामः
५८

स्वस्वनाप्राप्ताऽभावस्यतत्रकौडिन्येत्यायेनभोभगोइतिसूत्रभाष्योक्तरीत्यातत्रतत्कृतेउञ्जत्वाभावेनसार्थक्याभावेन
 न्यायाप्रवृत्तौतुसर्वथानिरवकाशत्वशाकल्पह्रस्वबाधकत्वात् तदऽभावपक्षतदऽप्राप्तेश्च ननुयोगविभागेकृतेउं भा
 पक्षेशाकल्पह्रस्वेनउरतीतिचतुर्येरूपसंभवतिन वेतिचे च्छृणु परत्वान्तरंगत्वाभांउं भावात्प्राक्शाकल्पेतिरित्युं भा
 वेनप्रतिपदोक्तत्वात्प्रवृत्तेस्तुनतत्प्राप्तिः हरीएता वित्यत्रेवप्रकृतिभावेनवाधादिति वैयर्थ्यापेक्षेतिसंहिताविषयातुने
 सार्थक्ये इतिविनिसप्र मीनिर्दृष्टासत्वेऽतद्विरहेऽप्यशेषत्वेनेतिपूर्वमुक्तत्वात् विधिवैयर्थ्यतुनेऽप्यतिपक्षेत्वात्तत्र
 कृतेशाकल्पेनानुनासिके ह्रस्वेसाफल्यात् विकल्पमात्रेति शाकल्पपदेइत्यर्थःविधानेति प्राचीनमतेनेकस तत्रहिशा
 कल्पह्रस्वेष्यस्यसार्थक्येनतत्रनक्रमायेनायम् ह्रस्वबाधकइतिनात्रकृतेऽनुनासिकह्रस्वइतिपूर्वमनसार्थक्येऽप्यु
 त्पूर्ववदौर्घविधौत्यर्थः इतिशेषेऽर्थवृत्तिसंग्रहेऽचसंधिःस्तोश्रुनेति लुप्रेति आहोमृधाध्विति अत्यहलङ्कारिणी
 त्यन्ये ह्रस्वैविसर्गसत्वेचानुपपन्नऽभायेपिजशत्वाभावायछादसत्वातिदेशस्यावश्यकत्वेनतेत एवलुक्त्वेनेलाघवमस्क
 यदत्वेनुचार्यत अह्निरपियथासंख्यमन्वयात्गमकसाधैवकृत्तद्वित्त्वमुपोधात्तुन्दोवत्त्वेतिवहनामऽनुसंधानेगौर
 वमित्यभिप्रेत्याऽहमित्तेइति पुवारनाकावितिह्रस्वेभाष्यदतरेतरयोगेसौत्रेऽप्यतिग्रन्थस्तुकयोर्धुवोरितिभूजस्थभा

स.भ.
६०

व्याऽनुरोधादिनिनद्विरोधः अत्रपक्षेप्रत्येकस्वरितत्वंप्रतिज्ञेयंश्रुतेत्यत्रानुवृत्तये ॥ तदऽपिस्वरितत्वस्याज्जलसाधार
णदोषरूपत्वे अज्जिष्ठस्वररूपत्वेतु एकपदमेव न्याय्यमित्याहुः योगइतिवदंतो मूलकृतो मतेसंहिताधिकारसत्त्वेननि
मित्तकार्यिणोः संहिताविरहादेवचिनादौ नदोषः तत्रत्याख्यानेतु स्यादेव अत्र आह संयोगइति नन्वेवमपिनस्मिन्निति
सूत्रेभाष्येतिहिरुदृत्यस्यसंनिधौदित्यत्रयणानेतिप्रयोजनमुक्तम् तत्रमनोरमाशब्दाच्चिषणित्युक्तव्यवहितेपिप्रा
प्नातीत्युक्तमनदुभयमऽप्यऽसंगतसंहिताविरहादेवयणोऽप्राप्तेरितिचेन्नतत्सन्निकृष्टवर्णसंक्षिप्तकर्मस्यपि
संज्ञाप्रयोजकत्वात् साक्षात्सन्निकर्मग्रहणोमानाभावात् यथानचबाहेतिसूत्रेयुक्तग्रहणम् अतएवैकपदेसंहि
तानित्येतिश्रुतसंगच्छते अन्यथाययोरस्तितयोरस्त्यवयवयोर्नास्तितयोर्नास्त्येवेतिव्याख्येयंसात् सद्यस्येतिपदा
तस्येतिणस्यतिषुधकसूत्राद्योऽनुनासिकेइत्यर्थमऽधिकृतमपीतिभावः अतएवैकादिश्वेकस्येतिसूत्रेऽदृक्कर्तृध
इत्याशंक्यपदात्तस्येतिविधीयमानमधुनासिकत्वंनस्यादित्युक्तम् पदान्तस्येत्युक्तिः स्वरसंयोगप्रसंगान्नास्यन्तपदा
नाद्वेपित्यतोऽनुवृत्तिरित्यभिप्रायकत्वंविभक्तिविपरिणामापत्तेश्च अन्यप्रदानुक्तिस्तुतस्यतत्रानावश्यकत्वस्यस्य
श्रुतेत्यत्रतुनपदानादितिज्ञापकार्दऽसम्बन्धः एतेनपदाधिकारस्याऽपदान्तस्यसूत्रेत्येतदऽवधिकत्वाच्चिन्न्यमेत

स.भ.
६०

दित्यपास्तम् यथासंख्यमिति शेष इति स्थानेऽन्तरत्तमपरिभाषया सिद्धिरित्यपि वृहच्छब्दरत्नोक्तमनुसंधेयमाज्ञाद्युशब्दरत्ने
 आन्तरत्तम्येन लघुनोपायेन सिद्धेस्त्वादिपदैरनादिसिद्धत्तयेत्यादिक्रमेणैवोपस्थिति रित्येव कुंत आदत्तमिति चेत् प्रश्ने चेति
 ब्राह्मणभ्यां कृतं देहीति वत्तंत्रमंत्रप्रश्नशब्दे प्रश्ने चेतीत्यर्थः। स्पष्टार्थमिति ॥ पदोत्ताद्वेत्त्यत्र वक्ष्यमाणस्यैत्यानुनेसार्थक्यं त्रैषादि
 कत्वेन समर्थपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पदत्वेन हेतुत्वेपि उद्देश्यताविरहाच्च टोः किमिति परान् अप्रस्यतीति पराशीकत्तइत्यादौ नु-
 नदोषः छुनेस्यनुवर्त्यटवर्गोत्तात्पदादित्यर्थः ॥ एवं षोप्यऽनुवृत्तिः स्यादिति चेत्तत्राह षकारस्यापि पदान्ते इति षत्वस्येति इदमुप-
 लक्षणं विमर्गसंस्त्वयोरपि एवं च त्रयाणामसिद्धत्वे रुत्वस्य स्वपवादत्वात्सिद्धत्वेनाकलत्वाच्च श्वाभाषेत्सुक्तेष्वामोवदति भा-
 वः ॥ एतेन प्रस्य अप्रसिद्धत्वेपि सकारबुद्ध्यात्प्रवृत्तिर्दुर्वीरेत्यतोऽपवादत्वेन वां धात्तदभाव इति वक्तव्ये सवमुक्तिश्चित्येत्यु-
 स्तम् वेत्तीति वृद्धेर्तिकप्रत्युदाहृत्प्रस्यसुशंखभ्रमः ब्रध्दत्यादिबोध्यम् वलयोरपि प्रवृत्तेरिति इध्यां लिष्टत्वात्प्रस्य
 स्यानुनासिकोयकारस्तु न सन्निष्ठात्वेरिभाषाविरोधात् अप्रतो न न्यूनत्ता यद्वा यच्च वक्ष्यते पूर्वचलश्च यवलोत्तयोरित्यर्थः मूल-
 रीत्याचेयं मूलन्यूनतापरिहृतिः स्वमत्तेह्लामणामनभिधानात् ॥ रेफेऽनुनेति यद्यपि भाष्ये द्वित्वमप्युक्तं तथापि प्रकृतेऽनुपयो-
 गात्यागः परसवर्गस्तुसंधेरेक्यादुक्तः। मतेनेदमिति प्रकृतिपाठेपि चत्वीकरणनिष्पन्नमिति नुनयुक्तम् त्यदादि षफितयात्वा

म. भ.
६१

पत्तौ तत्कुलमित्यादौ चर्त्वीनापत्तेः तस्मात्तुनाग्रहोभावानुष्ठाने गणे पाठे चेति ॥ अस्यासिद्धत्वेति एवं च पूर्वमेव चर्त्वीसकारे प्र-
वृत्तत्वात् लक्ष्ये लक्ष्येण स्यात् इति पुत्रने चर्त्वीमिति भावः यस्यापवादत्वादित्यपि बोध्यम् एतेन सकारबुद्ध्या स्यादिति न शंक्यम्
व्यर्थमिति असंभावः ॥ अस्यासिद्धत्वात् लोपेदकारस्य तकारेणोत्थानं साध्यं तच्चान्तरेणैव सिध्यतीति ॥ संजातीयानेकव्यं-
जनोच्चारणे विशेषेणेत्या वलं वने तु यथोच्यते इति युक्तम् ॥ उदस्यादित्यत्र तु न सार्थक्यमित्याह उदः स्येति तदुत्पत्तिरिति चेद-
विकरेणान्नियमो वलीयानिति नये विहितविशेषांलावस्थायां च स्यत्तासीति नयेत्वादौ स्यः ॥ यथा संख्यमनुसंख्याशब्दस्य ज्ञा-
नार्थत्वेति संख्यशब्दे स्वार्थे तद्विद्यति भावः तामनतीति पाठः तदनतीति वा तमिति पाठे तत्प्रकारः क्रमोप्राप्तः नैतु सिद्धं संख्या-
ग्रहणेपिनक्षेपः तेत्संख्यापूरकस्य तत्संख्यापूरकेणान्वये तदनतिक्रम इत्येव वक्तुं शक्यत्वादिति चेन्न प्रथमत्वस्य प्रसिद्धसं-
ख्यारूपत्वाभावात् संबंधोयेनेति संबंध इत्यस्यानंतरं यथाक्रममित्यर्थ इति शेषः ॥ ॥ शब्दतः सूत्रान्तरेति शब्दतः सूत्रान्त-
रस्यमर्थतः अत्रोपस्थितमित्यर्थः ॥ ननु क्लौकिकप्रमाणस्यार्थसाम्येपि प्रवृत्तिरस्तु अतः फलान्तरमाह अद्यन्ताविति ॥ ॥
उ. मो. हस्वात् पंचम्या सदन्तेन तत्र उक्तवाक्ये एतेन विभक्त्यर्थान्वयाय तदन्ते इ. म्यदशक्त्यापदार्थे कदेशत्वात् उ. मिह स्वा-
न्वयेन स्यादित्यपास्तम् लाधवार्थ इति प्रकृतोत्तरसत्रयोरावश्यकविभक्तिद्वयस्य युगपदुच्चारयितुमशक्यत्वेनान्यतरत्र

रामः
६१

तद्यस्य यस्यावश्यकत्वेद्द्वैतत्वकल्पनंलाघवोद्देशेनेतिभावः ननुसप्तमीनिर्देशोद्देशाः चीत्यस्याच्चद्वैत्यर्थकल्पनमेकमुत्तर-
त्रचप्रचद्वैत्यर्थकस्याचीत्यर्थकत्वकल्पनमपरमितिज्ञानगौरवेणाहमात्रगौरवस्यनिमातव्यत्वात् प्रकृतानुगुणप्रत्ययो
च्चारणकार्येसप्तम्युच्चारणसामर्थ्यात् यथाश्रुतेवडमद्वैत्यस्यानिश्चितविभक्त्यंतस्यषष्ठ्यंततांनिर्णीपयेदत्तमाहडमउत्त
रेति०॥ अतोमात्रालाघवमेवाश्रितं टाडसीतिसूत्रस्यभाष्येणमात्रालाघवस्यैवाभ्यर्हितत्वबोधनादितिभावः अन्येतुपदवि
षयकप्रश्नेहेतुमाहेत्यवतारयंत्वेप्रिमग्रंथान्वयमिच्छंति मंडूकेतिदशसूत्र्यामसंबंधादितिभावः प्राद्वत्येतिरुत्तत्फलं
तु अश्वस्यपुच्छं अश्वपुच्छं न अश्वपुच्छं अनश्वपुच्छमित्यत्रडमुडभावः अजादेरश्वस्यपदत्वीपिडमंज्ञस्यपदेत्वाभा
वात् चिन्यम् अनुत्तपदस्येत्यस्याचीत्यनेनविशेषणत्वेपीति प्रकृतासूत्रोक्तोद्देशोनीयस्यैवसम्यक्त्वात् एतदर्थमेवे
ति पूर्वोक्तीन्मालाघवाभावेनात्रलक्ष्यकल्पनमेतदर्थमेवस्वरूपसत्तप्तम्यास्तत्प्रवृत्तौनिमित्तत्वादितिभावः नन्वेवंव्य
त्ययप्रयुक्तगौरवंतंवाप्यविशिष्टमंडूकानुवृत्तिश्चाधिकेति मूलोक्तमेवास्त्वितिचेत्त्राह डमन्तेति० एतदसाधारणफलंतु
परमाट्टिरिति अट्टतेः किंप्रप्रट्टपरमेणसमासेपरमाट्टततः अशब्देनषष्ठीसमासेपरमाडः ततः आचारकिपत्तत्तः क्तिचूति
तुत्रेतिनेट् अतोऽलोपः अत्र अंतर्वर्तिसुपापदत्वात् नपदानादिति छुत्वनिषेधः पदान्तत्वनिमित्तकत्वेपिनपदान्त्यादितिनि

म. भ.
६९

पत्तोतकुलमित्यादौ चर्त्वीनापत्तेः तस्मात्तनाग्रहोभावानुष्ठाने गणे पाठे वेति ॥ अस्यासिद्धत्वेति एवं च पूर्वमेव चर्त्त्वस्य सकारे प्र-
वृत्तत्वात् लक्ष्ये लक्ष्येण स्येति पुत्रर्न चर्त्त्वमिति भावः यस्यापवादत्वादित्यपि बोध्यम् एतेन सकारबुद्ध्या स्यादिति न शंक्यम्
व्यर्थमिति असंभावः ॥ अस्यासिद्धत्वात् लोपेदकारस्य तकारेणोत्थानं साध्यं तच्चांतरेण यत्सिध्यतीति ॥ संजातीयानेकव्यं-
जनोच्चारणे विशेषेणेत्या वलं वनेतु यथा श्रुतमेव युक्तम् ॥ उदस्यादित्यत्र तु न सार्थक्यमित्याह उदः स्येति तदस्य इति पूर्वदेव
विकरणान्नियमो वलीयानिति नये विहितविशेषणं लावस्थायां च स्यत्तासीति नयेत्त्वादौ स्यः ॥ यथा संख्यमनुसंख्याशब्दस्य ज्ञा-
नार्थत्वेति संख्यशब्दे स्वार्थे तद्विद्म इति भावः तामनतीति पाठः तदनतीति वा तमिति पाठे तत्प्रकारः क्रमो ग्राह्यः नेतुर्वैसिद्धं संख्या
ग्रहणेपिनक्षेपः तेत्संख्यापूरकस्य तत्संख्यपूरकेणान्वये तदनतिक्रम इत्येव वक्तुं शक्यत्वादिति चेन्न प्रथमत्वस्य प्रसिद्धसं-
ख्यारूपत्वाभावात् संबंधोयेनेति संबंध इत्यस्यानंतरं यथा क्रममित्यर्थ इति शेषः ॥ ॥ शब्दतः सूत्रान्तरेति शब्दतः सूत्रान्त-
रस्य मर्थतः अत्रोपस्थितमित्यर्थः ॥ ननु क्लौकिकप्रमाणस्यार्थसाम्येपि प्रवृत्तिरस्तु अतः फलान्तरमाह अद्यत्ताविति ॥ ॥
डमोहत्वात् पंचम्या सदन्तेन नत्र उक्तवाक्ये एतेन विभक्त्यर्थान्वयाय तदन्ते डम्यदशत्वापदार्थे कदेशत्वात् डमिह स्वा-
न्वयेन स्यादित्यपास्तम् लाधवार्थ इति प्रकृतोत्तरसत्रयोरावश्यकविभक्तिद्वयस्य युगपदुच्चारयितुमशक्यत्वेनान्यतरत्र

रामः
६९

तद्यस्य यस्यावश्यकत्वेद्द्वैतत्वकल्पनं लाघवोद्देशेनेति भावः ननु सप्तमीनिर्देशोद्देशाः चीत्यस्याच्चद्वैत्यर्थकत्वमेकमुत्तर-
त्रचप्रचद्वैत्यर्थकस्याचीत्यर्थकत्वकल्पनमपरमिति ज्ञानगौरवेणाह मात्रगौरवस्य निमातव्यत्वात् प्रकृतानुगुणप्रत्ययो
च्चारणकार्ये सप्तम्युच्चारणसामर्थ्यात् यथाश्रुतेवडमद्वैत्यस्यानिश्चितविभक्त्यंतस्य षष्ठ्यंततांनिर्णयमेव तत्राह डमन्ते
रेति०॥ अतो मात्रालाघवमेवाश्रितं टाडसीति सूत्रस्य भाष्येण मात्रालाघवस्यैवाभ्यर्हितत्वबोधनादिति भावः अन्येतुपदवि-
षयकप्रश्ने हेतुमाहेत्यवतारयंते प्रिमग्रंथान्वयमिच्छंति मंडूकेति दशसूत्र्यामसंबंधादिति भावः प्रादृश्येति एतत्फलं
तु अश्वस्यपुच्छं अश्वपुच्छं न अश्वपुच्छं अनश्वपुच्छमित्यत्र डमुडभावः अजादेरश्वस्यपदत्वेऽपि डमन्तस्यपदेत्वाभा-
वात् चिन्त्यम् अनुवृत्तपदस्य त्वस्याचीत्यनेन विशेषणत्वेपीति प्रकृतासूत्रोक्तोद्देशो नीयस्यैव सम्यक्त्वात् एतदर्थमेवे-
ति पूर्वोक्तरीत्यालाघवाभावेनात्र ज्ञेयकल्पनमेतदर्थमेव स्वरूपसत्त्वस्य स्तत्पुत्रौ निमित्तत्वादिति भावः नन्वेवं व्य-
त्ययप्रयुक्तगौरवंतं वाप्यविशिष्टमंडूकानुवृत्तिश्चाधिकेति मूलोक्तमेवास्त्विति चेत्त्राह डमन्तेति० एतदसाधारणफलंतु
परमाट्टिरिति अट्टतेः किंप्रमट्टपरमेणसमासेपरमाट्टततः प्रप्राब्देन षष्ठीसमासेपरमाडः ततः आचारकिपत्तत्तः क्तिचूति
तुत्रेतिनेट् अतो लोपः अत्र अंतर्वर्तिसुपापदत्वात् नपदानादिति षुत्वनिषेधः पदान्तत्वनिमित्तकत्वेपि नपदान्तादिति नि-

स.भ.
६२

षेधः पदांतत्वनिमित्तकत्वेपि नपदांतादितिनिषेधे उत्तरपदस्य कार्यित्वाभावेनेष्टसिद्धिः नेत्यादाविति प्रादिनाः अतिवन्ध-
नेक्किपूः प्रवृत्तः अः षष्ठीसमासेसंयोगांतलोपेऽप्रनः ततः प्राचारकिपूलिट् आमूः प्रनांचकारेति अत्रहिडः मंतस्यप-
दत्वेपि अजादेः पदत्वाभावात् डः मुड् नयुक्तः तत्रैवेति इदमुपलक्षणम् अपदादिविधाविति पर्युदासेनपदांतत्वनिमि-
त्तकेविधावेवतत्प्रवृत्तेरित्यस्य तदसाधारणफलंतु गणयत्तेर्विचू गणहि नस्तेः किपूहि नृगुणंश्चः द्विन्नश्च इति समासेड-
मुट् प्रवृत्तिः अतएव तत्र न घटितं वचनं नियमार्थमुक्त्वा नपदान्तविधाविति भाष्ये उक्तम् अतएव श्रीवर्षिपदमित्यनेन न
फलभेदः अन्यथा वचनारंभे गणश्च न प्राप्नोति डः मुट् प्रत्याख्याने तु सस्यादेव अतएव तस्मान्मुड् चोति सूत्रे भाष्ये नुकिड-
मुडापादितः अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव यत्तु न लुमतेति सूत्रे उच्योते उक्तं पदांतस्थानिके विधावित्यर्थ इति तच्चिन्त्यम् परुम
बुधावित्याद्यसिद्ध्यापत्तेरितिकेचित् बुध् इति समुदायस्यापि पदान्तत्वे न तस्य स्थाने इशुध्विधानमिति न दोष इत्याशयक
मित्यन्ये एकदेशिन इति उक्तभाष्यविरोधात् न लुमतेति सूत्रस्य नलोपाद्रिविधोऽनुत्पत्ते इति वार्तिकस्थभाष्यविरोधाच्चे
तिभावः स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे न लुमतेति सूत्रे चोच्योते अत्रेदं चिन्त्यते इति वार्तिकोक्तेः अत्रेदं परं वार्तिकं प्रवृत्तौ सुक
रिणौ सुसर्षिषावित्यादौ गत्वषत्वयोः प्रत्याख्यानेऽप्यप्राप्तयोः कथं सिद्धिगारंभे इति अनुत्पत्ते इति वार्तिककृषकभाष्यं

राम
६२

दूषणांतरोपलक्षणमितितु युक्तमुत्पश्यामः॥ सौत्रइति संहिताया अविवक्षायांतुद्रकोयणित्यत्रहृषिचेत्युत्त्वमपिनस्या
तपदभेदे विवक्षाविवक्षेइतितुनयुक्तम् संहितयासूत्रकृदं पाठादिति सर्वसंमतत्वात् यदि सूत्रकृताः मुद्रकृतः स्या
त्तदापदकारेणानुपूर्वीसूत्रमध्येनेभग्नस्यादित्याहुः अतएवेकोगुणेति सूत्रे उच्येते उक्तं। एकयोगत्वं च संहितापाठादेवेति य
द्वायदापदेव्यवायइतिसप्तमीसमासं अतद्वितइत्यस्य प्रत्याख्या नाय आप्रीयत्ते तदापोरोयेत्यादेर्मध्यमपदत्वानाक्रान्तस्यपद
त्वमेष्टव्यं तच्चाभ्यथानसिद्धातीत्यर्थः कार्थित्वेति वक्तव्यं कृद्गृहणपरिभाषाया अनित्यत्वात्तत्त्वाभः पदपदं पदत्वयोग्यपर
मितितुनयुक्तम् बहुषुलक्षणपत्तेः इदं च न्यायसिद्धं पदादिविधेरुत्तरपदसंबन्धित्वेन तद्विन्नस्याप्युत्तरपदसंबन्धि नो ग्रह
णात् वार्तिकार्थस्तु अपदादिविधाविति विषयसप्तमी विषयता च कारके इति वज्जन कतारूपं॥ पदादिविधिभिन्नजनकोत्त
रपदत्वे प्रविषेधइति यदि तु स्वातंत्र्यमऽवलंब्य उज्जिच पदे इत्यस्य प्रयोजनं संमृग्यते तदापदाधिकारस्य व्यधिकरणान्वय
ज्ञापनमेवांतग्रहणस्येवेति गृहण स्पष्टं चेदमुज्जिचपदे इति सूत्रोच्येते अत्रानुनाअत्रेति सर्वनाम्ना प्रकरणपरामर्शे मानमाह
अतएवेति उक्तमिति रुत्वपक्षे चानुनासिकाद्यापत्तिर्नोक्ता इत्यपि बोध्यम् रुविधावित्यर्थे तु तद संगतिः स्यादिति तावः अत्रप
क्षेरु प्रकरणेव स्थ्यमाणार्थे क मित्मधिक्रियतइतीत्यर्थो बोध्यः रोः पूर्वस्येतीति इत्यत्रोरिति तीत्यर्थः पूर्वत्वं चाव्यवधानेर्भेव्या-

सभ-
६३

ख्यानात् तेनचक्रिंस्त्रायस्वेत्यत्रचकारकारस्यन एवंपरत्रपरमपि इत्यपीति इत्यत्रापित्यर्थःस्यष्टंचेदंसर्वसमःसुटीत्यत्रप्र-
दीपोद्योतयोः ननुतत्सूत्रोदाहरणस्यभाष्येदत्तत्वेनतत्रतत्प्रवृत्ताविष्टापत्तिरतआहतत्सूत्रस्थिति ननुअधिकारपक्षेतत्तत्स-
त्रैकवाक्यनयासमंत्पस्यालोरुस्यात्पूर्वस्यतुवानुनासिकइत्याद्यर्थात्तूरोःपूर्वस्येत्यसंगतंतस्यविधेयत्वांतत्रैवावधित्वेनो-
पादानासंभवादऽतआह पूर्वस्येत्यस्यचेति लोपपक्षेऽनुनासिकसिद्ध्यर्थमाहेत्यवतरणंतुनयुक्तम् अभावंस्यापिबुद्धिकृतंपोवी-
पर्थवर्णवदितिषोखंरविरोधात् अयमागमेसि प्रत्ययव्यावृत्तयेआगमत्वस्यावयवत्वघटितत्वेपिध्वनितंचेदंरुद्धिसंज्ञासूत्रे-
उद्योते इतरानुपमर्देनाजायमानत्वादस्यतत्त्वेनव्यवहारःअवयवत्वेत्वेऽभिमतेपूर्वस्येत्यनुवर्त्यपूर्वस्यावयवःपरइत्येवव्या-
ख्यातूनपंचम्या तंत्फलंतुअनुस्वारस्यद्वित्वम् यद्वायदागमेतिन्यायेनविशिष्टेऽचूत्वाद् चःपरत्वाभावेनतन्नस्यात् यत्रतुअ-
गमस्यापिद्वित्वंरुश्यतेअनित्यत्वंतत्रन्यायस्य प्रकृतेतुन्यायसिद्धत्वादऽस्यार्थस्यैवमेवोक्तम् एवमैजागमेपिवोध्यमित्याहुः
किंचैवोरवयवत्वेऽभिमतेनव्याभ्यांमदांताभ्यांतयोश्चैचडिनिन्यासेनडमुटमिवचैचूटंविदध्यात् प्रकृतेचानुस्वारकम् क्षि-
प्रस्यापीति अवसानस्यनसंवन्धइतीति विसर्गणानुमितंस्यप्रत्ययइत्यादिरूपदव्याख्यानात्यकारेणसंवन्धेनेत्यर्थःसचस्वप्र-
योज्यविसर्गस्थानिकत्वरूपःखरस्तुनाक्षेपःफलाभावात् अतएवखरसंवन्धइतिनोक्तम् अवसानेनसत्वमित्येवतुनोक्तंसर्व-

रामः
६३

त्राक्षेपंवदतादहलेशः किंमर्थसोढव्यदस्युपहसितुं किंचैड्दृष्ट्वात् उरदित्यादौ शाब्दभानमऽपेक्ष्यामिह तुनेति आक्षेपेन
 दोषः अतएव प्रकृतस्येभ्यो सत्त्वएवकर्तव्ये विसर्गविधानान्नावसानखरोरुभयोरविसर्गः अवसानस्वकुत्रेनेति चेत्
 शापरइतिज्ञापकादितिगृहाणेत्युक्तंततः हलीत्यनुवर्ततइति पक्षांतरमुक्तं ततः खरीत्यनुवर्ततइति च पक्षांतरमुक्त
 म् स्यापक्षाणां फलभेदभंगायावसाने विसर्गसंवाच्यपश्चादजादिपदसंवन्धेऽकृतव्यूहपरिभाषामनंगीकुर्वताऽनभिधा
 नमेवाश्रयणीयंतेषु तन्मनसिकृत्वोक्तं शब्दरत्ने सत्यभिधाने हरिः अयमिति सविसर्गमपिसाध्वेवेति अपूर्वकरणे गौरवादि
 हसमः सुइति अत्र सपदस्येवोपसंवन्धानमध्ये संवन्धाभावात् अत आह इत्यादीति त्रिसव्यांसइति वक्तव्यमिति भावः त
 तोऽपिलाघवादाहसमेति अत्रपक्षमध्ये असंवन्धो व्याख्यानात् ॥ प्रकृतिभावे चेति वाशब्दप्रार्थे प्रकृतिभावेऽत्र स्वाभावि
 क्यवस्थितिर्न तु शास्त्रीयस्तदाह प्रकृतीति प्रातिशाख्यत्वादिति तत्समाख्यावत्त्वेनेति भावः वस्तुतस्तत्रापिलोपेइति पूर्वी
 न्वयिवाशब्दस्वार्थेइति न कश्चिदोष इत्याहुः असिद्धत्वादिति ॥ ऊलादेः प्रत्ययत्वाभावाच्चार्थमेव स्यादिति तद्वाच्यं तु दुर्ल
 क्ष्याविशेषोत्तास्तीत्यर्थकं न तु सर्वथा तदसत्त्वप्रतिपादकमिति न तद्विरोधः न चैवं प्रार्थेभीयेति प्रतीके अचोरहोऽस्यानावश्य
 कतासूचितेति ग्रन्थेन विरोधः तत्रानावश्यकतेत्यस्य मूलपठनकर्तुः सूक्ष्मोच्चारणे विशेषाविशेषज्ञानासंभवेन प्रकृतम्

स. भ.
६४

लग्नन्थेऽनावश्यकतेत्यर्थकरणोनादोषात्। ननु सर्वथाऽनावश्यकतानन्वऽनयोर्युगपत्प्रवृत्तावेकस्यैव द्विरुच्चारणस्योभा
भ्यांसाधुत्वं बोध्यते। आह पूर्वत्रासिद्धत्वेनेति पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेदस्येतदभिप्रायकंपरत्वां १०१ त्वाभ्यां यत्ने
मयद्रत्यस्यैव पूर्वप्रवृत्तिरिति समाधानान्तरं दृहच्छेखरोक्तं तु नोक्तम् फले विशेषाभावेन तदप्रवृत्त्याऽस्यैव न्याय्यत्वात् वि
सर्गसंग्रहाग्रहकुचोरिति द्विवचनोपपत्तिस्तु ककारेण च द्वयोर्द्वयोरेव प्राप्या बोध्या एवमेव भाष्येपि बोध्यम् इदमिति एवं च ष
त्वस्यापि प्राप्ताविति तदर्थो बोध्यः नोदुपधेति अंत्यादलोऽव्यवहितपूर्वस्यैव सासंज्ञेति भावः उपधत्वे चेति ह्रस्वः यद्वा उप
धेतिच्छेदः बहुव्रीहिश्च सौत्रस्वान्नेति विभक्त्युत्पत्तये जातप्रातिपदिकत्वमादाय प्राप्तनलोपस्य प्रकारांतरं गाशक्यवारण
त् एतेन प्रकृतिवृद्धिप्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वाच्च लोपद्रव्यपास्तम् क्षियद्रत्यतो वैलक्षण्यं स्पष्टमत्र स्मृत्तं लुप्त
र्थसौत्रत्वस्यावश्यकत्वाच्च दृहच्छेखरे तु ननु वचनयोर्युगपत्प्रवृत्तौ क्रमेण वा प्रवृत्तावेकस्यैव विधानापत्तिः द्वेदं त्यस्य सं
ख्येयपरत्वेन शब्दद्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेन तस्य बुद्ध्यारोहावश्यकत्वात् यद् इति षष्ठ्याः कारकविभक्तित्वस्य न्याय्यत्वाच्च
उच्चारणोद्भव्याहारेणोच्चारणद्वयस्यैव विधेयत्वादिति चेन्न पूर्वत्रासिद्धत्वात्परत्वाद्वा शास्त्रयोः क्रमेण प्रवृत्तिः तत्र प्रयोगस
मवाप्यऽन्यवर्णोच्चारणवदेकतकारोच्चारणस्य सिद्धत्वेनैकस्यैव विधितान्यर्थविषयता तत्रैकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेन साधु

रामः
६४

त्वबोधनेपिद्वितीयेनतयोर्मध्येऽपरस्यद्वितीयोच्चारणस्यसाधुत्वबोधनेदृश्यभावादितिदिक्दंत्युक्तम्कुचोःअत्र५कः५
 पदतिविधेयं ककारस्यत्वेलोपेननिवृत्तिःअयमादेशएवमाहचर्यात् उच्चारणसामर्थ्यान्नगः ककोरिच्चारसांहि जिक्हा
 मूलीयोच्चारणानहिरकारेतत्संभवति द्वितीयेऽकारस्यानुनासिकत्वेननिवृत्तिः परस्यपूर्ववत् उच्चारणार्थवर्णर
 हितेलक्षणेतिस्वरत्नोक्तंनुनयुक्तम् स्वमतेविधेयबोधकेलक्षणानंगीकारात् प्रसंगान्न्यायार्थमाहयेननेत्यादेशि
 अस्यन्यायस्यसर्वथागिरवकाशस्वरूपसिद्धबाधकत्वमानुवादकत्वेवश्यमाणभाष्यासंगतिरतस्तत्क्रुडिन्येतिन्याय
 सिद्धस्याऽप्यऽनुवादइतिवक्तव्यम् एवंचतदुभयसाधारणंवीजमाह तदप्राप्तीति उक्तन्यायेनतदऽनुवादोमाभूतोअ
 नयोरसिद्धत्वात् तस्मिन्कृतेतुस्यातामेवेतिशंकते नवेति नन्वऽर्थाधिकारात्तरवसामयोरिभिविहितस्येवस्याता
 मित्यतआह किंचेति अयंभावःअर्थाधिकारेसत्वस्यासिद्धत्वस्यचबाधंकर्तव्यइतिहेतोःशब्दाधिकारआश्रीयतेअनु
 वर्त्येतिनेत्येवसिद्धेविसर्जनीयवचनाद्वाध्यसामान्यचिंतेतित्तुनयुक्तं वाध्यसामान्यचिंतांगीकारेऽनचिन्तेद्वित्वत्याप्य
 ऽनापत्तेःनचेष्टापत्तिःमानाभावात् नचानुदृश्यावाक्यभेदेनव्याचक्षारणस्यतवापिद्दुपधस्येतिषत्ववाधोयेनचिंताव
 ष्यकत्वेनद्वित्वकीधोदुर्वीर इतिवाच्यम् अनुवर्त्यवाक्यभेदेनकुचोरित्यस्यसंवन्धेनकवर्गपवर्गयोर्बाधप्राप्तावपितरत्र

स. भ.
६५

वाधकल्पनेमान्भावात् वस्तुतस्त्वर्थधिकारपक्षैकवाक्यतया शब्दधिकारपक्षेपिनवाभ्यसामान्यचित्ताश्रयगोह्रि-
त्ववाधावाधाभ्यांफलभेदात् किंतुकुघोरित्यत्रेवोत्तरत्राप्यनुवर्त्यव्याख्येयम् ॥ कुघोरित्यत्तः परश्चाश्रयधिकारस्वे-
ति स्पष्टमुद्द्योते एत्येधतीति सूत्रस्थपरे तु मतीत्याऽनभिधानमुक्तं तन्न युक्तं पश्यामः कुघोरित्यत्र चाहसर्गलाभा-
नापत्तेः तेषां वक्तुमशक्यत्वाच्च ननु चे नपक्षेपत्वं निषिध्यतामित्युक्तमेवेति चेन्न तथा सति सोपदादौ इराः षः कस्कादिषु
इदुदुपथेऽत्यादीनां षत्वनिषेधपक्षे च रितार्थानां कूपवाधकत्वानापत्तेः चाहिसर्गनिधाने च्चर्थाधिकारात् खरवे-
ति विहितविसर्गस्यैवादेशद्विचारित्वाभावात् वाधकमेव निषेधेतुमस्वेति सार्थक्यस्यादेव उक्तं त्राधिकारे मानं
तु सर्पिं कुडिकाशब्दपाठे च्चपकत्वप्रतिपादकपरं भाष्यम् ॥ अन्यथा पक्षे प्राप्तं कूपवाधनेन चारिसार्थान्तदसंग-
तिः स्यात् अत्रैवैविति संवधशब्दाधिकारेपि वाधमंतरासार्थक्याभावात् अर्थाधिकारस्वेति भावः शर्परे विहितस्य
षत्वमपि नैत्युद्देशात् स्पष्टम् यद्यपि शर्परद्वि सूत्रे स्थानिवोधकस्य विसर्जनीयपदस्य खरवसानयोरित्येतामात्रवि-
हितवोधकत्वेनार्थाधिकारेणात्रापि तादृशविसर्गस्यैव ग्रहणेन शर्परद्वि विहिते प्रसक्तिरेव न तथ्यपि पूर्वत्रासिद्धत्वेन-
द्वाधकल्पनां ऐक्ष्याऽर्थाधिकारत्यागं एव युक्तद्विभावः एतेन कस्कादिपुत्रेति सूत्रेऽनुवृत्तविसर्जनीयपदस्यान्यानुजीवि-

गमः
६५

त्तविसर्गपरत्वमऽवश्यं वक्तव्यम् ॥ अन्यथा तस्यः कः पादेशात् बाधकत्वात् नुपंपतिः कः पादेशात् प्राप्तिर्योग्ये तत्सूत्रविहितचाहि
 सर्गद्वयेऽजीविनविर्मर्गः स्युः चरितार्थस्य सत्वस्य जिह्वा मूलीय बाधकत्वात् नापत्तेरित्यपास्तम् तस्य निरुक्तरीत्याऽस्यापि दोषः
 प्रांका प्रवेशार्थरेतेति सूत्रेणैविसर्गग्रहणेन बाधकद्वितीयसूत्रसंपादनद्वारा जिह्वा मूलीय बाधस्य प्रकुंशक्यत्वेऽपि स्वदे
 शस्यत्वेन द्वितीयैककार्येन जिह्वा मूलीयस्य बाधकल्पने पूर्वत्रासिद्धमित्ये तद्बाधकल्पनात्पत्यात्रैवानुवर्त्यैकार्यैकरणात्
 एतेनानुवर्त्यभावेऽपि बाधकत्वात् विजसत्वेन किमर्थमुत्तरत्राऽनुवर्तिरित्यपास्तम् षत्त्वापत्तेरिति पुंस्त्वाम्यत्वात् प्रादाविति भावः
 इदं सुबोध्यम् कांस्कान् संस्कृतद्वितिगणे पाठ्यमिति अत्र किंलाघवमिति तु चिन्त्यम् । नन्वतः रुकमीत्युत्तरं तद्गणं त्रैलोक्यं विच्छेदान्
 कथमिदं मिच्छाह गणोद्विति नन्वेवंपुम् ग्रहणं त्वावश्यकमेवेति कथमुक्तं तत्र यथापठितसाधुत्वं स्यवत्त्वेन प्रकृतेरुत्तप-
 त्त्वापठितेऽपि बावकाशादिति चेन्न । कांस्कान् इत्यादेरनुस्वारानुनासिकोपेतयोः पाठेन संस्कृतद्वितिपाठेन च निखिलरूपसंग्र-
 हेऽपि पुंशब्दविषयेऽनन्तप्रयोगाणां पाठकल्पने गौरवापत्तेः षत्त्वापत्तेरिति पूर्वग्रंथस्तु दोषोऽप्यलक्षणां मित्याहुः । पुंशब्दोऽपि पुंसद्व-
 तिपठित्वाकुशोरिति प्रधादतिप्रसंगनिराकृत्य यद्वा पुमः सः अपदादौद्विगणः षड्वितिसंख्यस्य तस्याप्यनावश्यकोक्तांशुवत्ते
 वस्तुतः सम्युम् कार्नातिपठित्वा एतेषां विसर्गस्येति व्याख्यानेन नकोऽप्यतिप्रसंग एवेति बोध्यम् वस्तुतस्तु यद्वेति षड्वितो मू-

स. भ.
६६

लकारस्य कस्कादेराकृतिगणत्वात्सत्त्वमित्येव तात्पर्यं ननु त्रयाणां पाठे सूत्रत्रये सपदकर्तव्यत्वापेक्षया प्रत्युत्पत्तौ रवेण
पक्षात्तरानुस्थितिप्रसंगात् ॥ तथा च पुम् शब्देषु च्वापत्तिरिति सर्वमत्तावलम्ब्य विसर्गपक्षे सार्थक्यात् कङ्क्षित्मिन्त्या
ह तद्विहितेति अर्थाधिकारादित्युक्तं प्राक् यद्वा शब्दाधिकारे उत्तरे विधीनां सर्वान्निर्वकाशत्वेन पुं क्त्वात्पवाध
कत्वम् ॥ कौस्तुभेन ननु तद्विहितविसर्गवाधकत्वं बोध्यम् ॥ संहितायाम् ॥ इदो यत्तन्वीत्यलः - प्रागेवेदं युक्त
मुपन्यस्तु यदपि तथापि पाठक्रमादत्रोक्तमित्याहुः ॥ वृत्तेः के इति सति निष्पन्ने इति शेषः ॥ अनुनतं स्त्रापकं तस्यापदा
तविषयत्वात् तद्विषयस्योत्तरसूत्रस्यैकस्यिकत्वाच्चेत्यत आह ॥ व्याख्यानेति ॥ अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले इति ॥ यद्य
पि स्थानिवत्सूत्रोक्तरीत्या ॥ सूत्रकालोऽस्येव तथापि तत्संज्ञाप्रयोजकं द्वित्वमिह विकल्पे तमिति बोध्यम् ॥ इति शेषः
रविवृत्तिसंग्रहे हेतुसंधिभा ॥ तपदादौ ननु सः प्रत्यय इत्येव सूत्र्यताम् उरः के गोत्यादौ तु यद्यः श्रुतेः पिनेष्टमिति ॥ चेन्न तथा
सत्त्वेऽपि काम्यजस्तीत्यने प्रत्ययाऽनुकरणेति देशेन प्रत्ययत्ववस्योपदेशिकपदत्ववतिसत्त्वापत्तेः न च तदादेशेऽपि
स्योपस्थित्या विसर्गोऽस्य तदादेः सत्त्वं प्रत्यये इत्यर्थो नोक्तदोष इति वाच्यम् ॥ तथाप्युत्तरसूत्रे इत्याः परस्य विसर्गान्त
स्य तदादेः षड् अर्थापत्त्वात् ॥ धिसर्पिष्यामिन्त्यत्रैव स्यात् न सर्पिष्यामिन्त्यत्रेति पदस्थितितु सिद्धात्ते व्यधिकरणमेवे

रामः
६६

तिनदोषः। श्रुतानुमितपरिभाषया श्रुतत्वादिना इति विसर्गविशेषणमिति-इत्याः परविसर्गमतदादेरित्यर्थो गीकारे
णोक्तदोषवागोक्तुकोभ्यज-लौकिकप्रक्रियावाक्यीयप्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्येकानुकरणतत्त्वसत्त्वेन तत्र दोषाच्च ॥ इणः प्र-
द्वचद्विषुसूत्रविशुमुचितम् सस्येति अनुष्ठानस्य सद्व्यस्य षष्ठ्याविपरिणाम इति भावः। अत्र पक्षे षस पदयो रग्नि
मंडलानुवृत्तिर्नेति वाच्यं ननु क्वचित्प्रसंगो नेति व्युत्क्रमेणाह गीः कास्येति ॥ कसेतीति ॥ इत्यादाविति शेषः प्रकृतसूत्र उ-
दधातेतु एवं षष्ठ्येव अस्ति इति यथा श्रुते नैव सिद्धे विभक्तिविपरिणामेन व्याख्या न समर्थ्यात्यरेषां न सिद्धमिति वक्त-
सिद्धमिति ॥ अयमपि पक्षः प्रकृतसूत्रे उदधाते सिद्धान्तितः उदायावा इत्युत्तरं इणः षड्विपठित्वा इष्टसाधनपरोष्ठहन्वे-
खरस्तु प्रकारशया समर्थकत्वाद् इनादेय एव ॥ इत्त उत्तरमिति ॥ इत्त भारभ्येत्यर्थः ॥ गतित्वाभाव इति इत्त चिन्त्य तस्य कुतो
न गति संज्ञाति एवं स्वरादिपाठवैयर्थ्ये तु न कृत्रो योगे व्ययरां ह्यर्थकत्वाद् स्यसंबन्धः करोतीति त्रिसर्गघटितप्रयोग
सिद्धयर्थिकल्येन संज्ञास्यादिति साक्षादादिषु पाठ एव युक्तः उपलभ्यते च तथैव संप्रति तस्माद्देवाह मस्करोतीति भाष्य
प्रयोगात् ॥ च्यर्थवचनस्य प्रायिकत्वमेव युक्तमनमः शब्दे संभवात् एवं च्छुय्यादिगोपाठेपि विकल्पे सिद्धिरिति
साक्षात्प्रभृतीति सूत्रस्य शिखरोपि चिन्त्य एवत्याहुः। अन्ये तु स्वरादिपाठितस्य गतित्वाभाव इत्यस्यायं भावः देवेभ्यो नमः दे-

स.भ.
६०

वानमस्करोत्तीतिदर्शनात् वाचकोद्योतकश्चेति द्विविधो नमः शब्दः इर्यादिषु चोत्तकस्येव ग्रहणं क्रियापैरि इत्यर्थो धि
काणुत्तु ग्यात् यदानमः शब्दः स्वार्थमभिधत्ते करोतिरुत्पत्तिं तदानमः करोतीति विसर्गमितीत्याहुः मूलेपुः प्रसृत्या इति
नवासात्तु सभिकत्वं पूर्वो धरावराणां मसिपुरधव श्वेषामिति श्रुत्यादिते स्यापि साक्षात् कृत्वात् यद् नमः साहचर्यात्पुः
ऽव्यं पुः साहचर्यान्मसमतिरेवेत्युच्यते तदास्य छार्थगतिग्रहणमिति वदति इदुदुत्तत्त्वं दं पि मिति एतद्दीजं प्रत्य
य लोपदतिस्तत्रैव दृश्यते नन्वऽपिः करोतीत्यत्र विसर्गकथं प्रत्ययत्वं सस्यत्वेन नत्वेन वा स्यानि त्वा इति चेन्न सस्य
नापत्तेरिति लोकि कृत्यायेति तिदेशात् प्रत्ययसंज्ञायाः यथोद्देशेपि अग्नी इत्यत्र प्रगृह्यत्वेन पुः प्रसृत्वं यी क
स्यत्वे सौ सुवृत्तापदेशे नैव प्रत्ययत्वाद्वा तत्संबन्धित्वं वा विलक्षणं स्वीकार्यम् इत्यादाविति अदिनास्युः पाडित्य
मरप्रत्ययः मनोरमायां विसर्गपाठस्तु पूर्वापरविरुद्धः तु नार्थद्विति ॥ विसर्गत्वे यधिकरण्येनान्वयादिति भावः यत्त्वापत्तेरि
ति ननु प्रत्ययभिन्नस्य प्रत्ययसदृशस्य ग्रहणे सादृश्यार्थवत्त्वे सति अर्थवदऽवयवकभिन्नत्वेन कविभिः कृतमित्य
रीत्तथाभूते असदृशवत्त्वाद्दोषवारणाय सत्यंतम एवंचनदोषद्विति चेन्न तदपेक्षया सामानाधिकरण्यानुरोधेन लो
कायास्वोचितत्वात् ॥ द्विस्त्रिश्चेति असंभवादिति पदविशेषणत्वात्तस्येत्यपि बोध्यम् ननु प्रत्ययग्रहणे तदादिविधि

रामः
६०

नियमस्यमदि कयेतीत् ननस्यादत्त आह वक्ष्यमाणरीत्येति वनोरचेत्पत्रेवपद विशेषणत्वात्तदंतमिधि ह्यमितिभा
षः उचितमिति उभयत्रभाषेयपूर्वचतुःकरोतीत्यत्रदुदुपधेति प्राप्तिनिषिध्यतेतत्तरेकरूप्यं प्राप्तिषुद्धिर्दिषुवा
निषेधेते ह्येतेन्यतरस्यामितिषत् अत्रमानंतिरसःसुचोन्यतरस्यामितिन्यासेपियथुष्यथंषत्वसंज्ञयोःपत्रेवाच्यपिसं
वन्येनोपपत्तौयोगविभागेनचयोगविभागान्निषेधमुखेनैवप्रवृत्त्याचतुःशब्दमात्रविषयकत्वमभवत्तिस्यादितिवा
व्यम्॥ योगविभागेननभक्तीत्यर्थकल्पनेपित्तिरसित्यत्रकृतस्यवाभवतीत्यर्थस्यत्संगेमानाभावात् योगविभागेनानिष
पादनस्यानुचितत्वाच्चाननूक्तीत्याकृत्योर्थद्वितिन्यसिपिदोषःसुवचदितिचेत्त्रसत्रन्यासेकत्वोर्थोद्दुदुपधेतिविशेष
णाच्चयैर्नद्वैप्राप्त्यातिरसोऽन्यतरस्यांकत्वोर्थद्वितिव्यस्तपाठेवाक्यार्थद्वयावच्छंभक्तिर्नयोगेविभागेवासाध्येनभूमर्थभा
वात् समर्थ्यावलंबनस्यावश्यकत्वेसुचदत्यत्रैवलाघवाच्चं अप्राप्तविभाषात्त्रेवतुचतुःकरोतीत्यस्यसिद्धत्वात्त्रैस्वंप
न्वमद्दुदुपधस्येतिस्मात् अन्येत्तुक्त्वादिषुभ्रातृषुत्रशब्दपाठेनकीपनिमित्तरेपस्थानिकविसर्गस्येदुदुपधेतिषत्वं
नेतिज्ञापनादित्याहुः अपरेत्तुप्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थविध्यर्थत्वात्पाठोगज्ञापकइत्याहुःअत्रन्यासेविसर्गस्येत्तुसुजंत
त्वंतुभूमपूर्वगत्यासुचत्वस्यस्थान्यलृत्तित्वात्सुजंतत्वस्याशास्त्रीयत्वात्तदेष्टाभावेनसांप्रतिकाभावात् यत्तुइद

सभ दुपवेत्ति सूत्रं कस्कादिषुचेत्यतः प्राकृपाठ्यमित्याशयः अतः सुचद्वत्यस्य नासिद्धत्वं कृत्वोथइतित्वनुकृत्यनुरोधात् तदु
 ६८ त्तरमेदेत्यसिद्धिरेवेतितन्न विकल्पप्रवृत्त्यः नंतरं नित्यविधेरभाव पक्षेदुर्वोरत्वात् नमस्युर समासेऽनुत्तरपदस्थस्य अ
 तः कः अधः शि इ सु सोः सामर्थ्येऽन्यतरस्यातिरसः। कृत्वोर्थे। इदुदुपधस्य नित्यमप्रत्ययस्य कस्कादिषु एवं नंतरापि
 शक्यत्वात् पदस्येत्यर्थोदिति विसर्गोत्तयेत्यपि पदविशेषणं बोध्यम् अयमानंषं कृत् लोत्यस्येत्यस्य पदस्य यो विस-
 र्गइति वैधर्षिकरग्येत्तु ओजोभिः कृत् नं द्विरित्यादौ मध्यमस्य षत्वं स्यात् ओजः सहोम्भे सिति श्च तीये अथ लुक् वस्तुतो द्वि
 नच न्दुवचनयोरलुकनाऽनभिधानादिति अलुगुत्तरइति सूत्रभाष्योक्तेः रोदृशः प्रयोग एवनेति बोध्यम् सूत्रे इति कस्यं
 किं कृत्वोर्थे विद्यमानस्यि स्याद्विवारं त्रिवारं चतुर्वारं षोमाभूत् अपत्यं पशुरिति वृत्तेः संभ्रमत्वरू षिने स्यात् इतिः
 स्यात् द्विस्त्रिश्चतुरिति न्यासेऽनुगलाघवमिति वदंति नचेदुदुपधस्येति अयोगवाहानामत्रिणेषणपाठपेसे उप-
 धस्येति नसुडनास्यपधस्येति प्रागुक्तपक्षात्प्रथमपक्षत्वेन तत्रोक्तमिदमूधदुदुपधस्य पदं स्यात् यवोर्थः इकार
 लिस्येति वार्थः एतदुपपत्तिश्चायायां स्पष्टेत्याहुः तत्र विसर्गग्रहणं विसर्गस्यानुपलक्षकमित्याह विसर्गिति मंपु कानो
 त्यनेनेति एपशब्दानामिदमेनेन समः सुटीत्यादिसूत्रत्रयेणेत्यर्थः इत्येवेति सूत्रमस्त्विति शेषः नित्यषत्त्वापत्तेरिति उका

रामः
 ६८

गनुष्यतेस्यप्रथोत्तमं धवृति प्रकृतं सूत्रस्य प्रदीपोक्तं तु न युक्तम् इकारानुत्पत्त्यास्वरित्तत्त्वसार्थक्यादुकारेण्यक्स्वरिस
 चिमानेभावात् हि स्वरित्तत्त्वव्येकत्वोर्यग्रहणसामर्थ्यात्तद्व्येकत्वपिन इतिशब्दोपादानफलस्य प्रागुक्तत्वेत्त
 क्तत्वेत्तुविपरीतगोरुपापत्तेः कतत्सामर्थ्यमिति दूषितएवेति दूषितप्रायइत्यर्थः सूत्रेवेतिचोऽतैस्योक्तं च पूर्वत्रे
 ति। सिद्धांते सुबद्धिगदेति प्रभ्यस्वावधिकः स्वाव्यवहितश्चसमूहः पूर्वशब्दार्थः स्वव्यवहितपूर्वग्रहणे सुबद्धः परत्वस्य
 सपादसत्ताध्याय्यामपिसत्त्वेन तत्राप्यसिद्धत्वापत्तेः स्वस्मात्परग्रहणेत्तुत्रिपाद्याम् अनंतरं पूर्वेप्रति अनंतरं गामिद्धं स्या
 त् समूहदृष्ट्याऽसिद्धत्वेफलाभावात् प्रतियोगं पर्यवस्यति तदिति भावः ॥ इत्तस्य वारुचेरात् ॥ किञ्चोक्तं सपादसत्ता
 ध्याय्यामिति सपादेत्यादिः। प्रतिसूत्रमिति अतएवाऽधिकारः पुनः प्रतिसूत्रनिर्देशार्थ इति योगे योगेऽपत्तिष्ठते इति भाष्य
 म् ॥ इत्तुसौरिति। सव्युरिति लाक्षणिकत्वेनास्य व्यावृत्तिर्बोधाकविभिरिति। अव्युत्पत्तिपक्षेऽर्थवापिस्य असंभवीति भावः
 साहचर्यादिति उत्तरसूत्रविषये समास रूपप्राप्तिपट्टिकावयवयोरेव सुसोः संभवेनेह पितथाभूतयोरेव ग्रहणात्तथाभूत
 योः सुपुतिङ्भिन्नयोरेव संभवइत्येतत्साहचर्यादुत्तरसूत्रेपिसुपुतिङ्भिन्नयोरेव ग्रहणमिति ओजोभिः कृतं सव्युः पाक
 इत्यादिप्लुकिचक्रुःपेचुरिति सत्तं यत्राभिधीयते साचक्रुःपेचुरित्यादौ चनेत्तरसूत्रप्रवृत्तिरिति बोध्यम् तिङ्भिन्नेसा

सं. भ.
६९

ह च र्योदुसतिङ्मिन्नस्तुवऽवयवभिन्नः प्रतिपदोक्तोसासाह च र्योदि सपित्तथैवेतिभावः पदावयवेति कलिनाश्रकथनमि
दं वाच्यार्थस्तु इ सु सन्नविसर्गान्तं यत्पदं तदंतस्याल-प्रादेशाद्नि तेनो-जोभिः कृतं सर्पिःकरोत्तीत्यत्र पूर्वस्य मपूर्वोक्तरी-
त्यात्तस्यासत्वाच्च तयोर्व्यपेक्षाविरहाच्च अत्रे सुसोः प्रत्यययोरर्थवत्तोश्च ग्रहणमिति के यददीक्षितौ। अत्तएव पूर्वसूत्रस्य
भयस्य विभाषात्वं सर्पिषाय जुषाद्त्यादौषत्वाये सुसुविषये व्युत्पत्तिपक्ष एवेति तदा कृतम् अत्तएवैयमप्राप्तविभाषे
ति तदत्रोर्धेनाह नचेति निष्कष्य व्यपेक्षायां मानाभावादाह उत्तरपदे इति तस्य कार्यत्वस्यैव तत्तत्पश्यंत विधित्वस्य च
सत्वात् उपात्तत्वं च तत्रोक्त्यानुवृत्त्यावेत्यभिप्रेत्याह उपात्तेति ज्ञापनेनेति ननु पूर्वसर्पिः प्रियं इत्वाद्यो मध्यमपदत्वा-
कात् उत्तरपदेति निषेधः अत्र इ संतस्य पदत्वेन निषेधश्चरित्तार्थे इति वाच्यम् समानं न पूर्वस्य अत्राह अंगो सं च स्य पूर्व-
पदत्वाभावे इति ज्ञापकपरमो व्याशयात् अध्याहारफलं तु परमं सर्पिः प्रियं यस्येति त्रिमदेः प्रवृत्तिः। अन्ये त्वथ वेत्क-
दंतं मे च त्तमोऽधिके नैव भवेत् प्राप्तिरिति भाष्यस्य परमसर्पिः कुण्डिकेत्युपक्रमस्य प्रवृत्तस्य तत्रावाक्येपि जर्हि
न प्राप्तिपरमसर्पिः कथंतीति भाष्यस्य चैसक्तैरकार्थीभावव्यपेक्षयोरभाव इत्येवाशयः नतूत्तरपदे इति निषेधेने
संतस्य पदत्वाभावे इति मध्यमपदं स्वाक्रान्तत्वेन पुत्तात्पर्यसत्त्वेन च तन्निषेधाप्रवृत्तेस्त्याहुः॥ तदं नार्थक्येति॥ इ

रामः
६९

सुसित्यस्येत्यर्थः । धातुसहचरितेति इदं समर्थसूत्रकै यदानुरोधेन लुक्रमेपरितिसूत्रस्य भाष्यरीत्यात्तिङां कर्मादियोतकत्वे
तुयथा सुतमेव सम्यक् इति तत्रैवोद्द्योते स्पष्टम् नेति इदं फलितार्थप्रदर्शनं पर्युदासस्य न्याय्यत्वेन धात्वभिहितभिन्नमः
समर्थवदित्यर्थः । ननु समास्यधिकरणधात्वभिहितं समर्थवदित्येवास्तु समास्यधिकरणं चेद् धात्वभिहितमेवेति नियमादिष्टः
सिद्धेरिति चेन्न धात्वभिहिते तस्मान्नाधिकरणमेवेति विपरीतनियमापत्त्या सर्पिष्ठाठकः पिवतीत्यादौ प्रत्वापत्तेः क्तव्यइ
ति नक्तव्यः ऋतेरीयडिः चित्प्राक्त्वात् न धातुप्रत्ययानामादेशाद् इति शेषः । अत्र एवाग्रे च प्रव्यतेषां च नित्यग्रहणं च निति
मासप्रदणं च त्तरार्थमिति भावः ननु व्युत्पत्तिपक्षे अनुत्तरपदस्य स्येति पर्युदासात् समासे लब्धे किमर्थसमासग्रहणमिति चेच्छु
णु पर्युदासेन पदात्परपदस्य स्येवेत्यादेरपि वक्तुं शक्यत्वेनानयसर्पिः पठत्वधं परमसर्पिः कुण्डिका इत्यादौ वेवस्यादिति भा
ष्ये इति सर्वत्र तिष्ठतु सर्पिष्विवत्वमित्यादौ सर्पिष्कालकमित्यादौ च नित्यं घत्वन्त्याय्यम् ॥ भाष्ये सर्पिष्ठाठस्तु व्युत्पत्तिपक्ष
भिप्रायेणेति बोध्यम् । व्याख्यानादिति तच्च नित्यं समासइति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् सिद्धेरिति भावइति अंयं भावः असमासे व्यपे
साविरहे पिषत्वार्थइति वक्तुः प्रत्यय संवन्धिभिन्नविसर्गस्य षत्वमित्येवार्थः संमतो व्युत्पत्तिपक्षश्च अन्यथा व्यपेसाविर
हे पिप्रत्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थे इदुदु पथेति षत्वसिद्ध्या षत्वार्थइत्यस्या संगते ॥ व्याख्यादर्शरीत्याह व्यपेसायमिति ए

स. भ.
७०

वेचपत्वार्ये इत्ययं ग्रन्थः सिद्धान्तभूतः अयं त्वन्यदीयः एवं नायं सर्वग्रन्थ एकमतानुसारीति भावः तथा चास्थितपरमतेपि गणे
पाठो निन्यार्थः आवश्यक इति तत्तामर्थ्यादुत्तरपदस्य स्यापि षत्वमिति वक्तु रति संदत्वसूचनायाप्यर्थकश्चः पठितः इदुदुप
धेति सूत्रस्य मनोरमाग्रन्थस्तु व्याख्यादर्शनानुसारेणोति न तद्विरेभः। एकमतानुसारेण सर्वग्रन्थो योन्य इत्याग्रहेतुं इत एवास्
चेह व्यपेक्षायामि तीतियो ज्यमित्याह विकल्पेति। तदऽभावे नित्यविधिस्तु न विकल्पविधीनां सति संभवे न केतीत्यारम्भेणो
भयत्र विभाषात्वात् न च सिद्धत्वमाश्रयात् असिद्धत्वाद्दिकल्प इत्यापाद्यमानग्रन्थस्तु चिन्त्य एव यद्ये साहचर्येण विकल्प
विषयेऽप्राप्तत्वादिति तदर्थः आक्षिप्तेति लक्षानुरेधादऽध्याहृतेत्यर्थः पुनरुक्तो बीजमाह तप्रेति॥ ॥ इति श्रीस्वरविद्व
त्तिसंग्रहे विसर्गसंधिः॥ ॥ इति श्रीराम इत्यादौ सुपिचेति दीर्घस्तु न अनाप्यक इत्यत्रेवापि चेति न्यासात् न संवन्ध्यायः सो
रिति निष्कर्षहे प्रियं च त्व इत्यत्रात्स्येति नियमात् संयोगान्तलोपाप्राप्त्यारोरीतिलोपेद्धलोप इति दीर्घोपत्तिरिति चेन्न तस्य
निष्कर्षस्य दूषयेष्य माणत्वात् चारिनाथ्यादिति प्रपुतादित्यस्य तु न सामर्थ्यं वात्सीबंधुरिति भाव्यापष्टंभेनाऽसंबुद्धावपि
स्तुतप्रवृत्तेरुक्तत्वेन अयातुभवान् देवदत्तोऽहंगच्छामीत्यादौ चारिनाथ्यात् हलोऽनन्तरः संयोगान्तलोपोरुत्वे इति ता
पकान्वासिद्धत्वमिति चेदापीति न्यासेन किंचिच्छाघवमिति बोध्यम् ससजुषोरुरित्यत्रोकाराऽनुबंधस्तु यत्त्वविभावुभयग्रह-

रामः
७०

णार्यइति तन्नामर्थादऽसिद्धत्वं तेन नवकुं युक्तम् भाष्ये स्पष्टमिति अत्रत्यं तत्त्वं परिभाषेदु शेषखरविवृति संग्रहे स्पष्टम् ॥ ज-
 श्वेति वाध्यविशेषचिन्तायां येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः ॥ वाध्यसामान्यचिन्तायां तु श्रेयानित्यादौ सुलोपं क्षपित्वा रुत्वेयणः प्र-
 तिषेधं भातृकलो लोपाद्वासनस्यादिति भावः दिगित्युत्थावाध्यसामान्यचिन्तायां भाष्योक्तपक्षात्तराणं संग्रह इति बोध्यम्
 उत्वगुणयोरिति नमुक्ततेप्युत्तेनस्यस्थानिवत्त्वेनरुत्वाद्यत्वं स्यादऽत आह गुणेति तत्रकृतेऽपूर्वत्वाभावात्तदप्राप्तिरिति भा-
 वः व्याख्येनेभिः तच्च प्रकृतसूत्रभाष्यादिषु स्पष्टम् स्पष्टार्थमिति रूढिप्रयोजनयोरभावेन लक्षणया प्रयोगस्यान्याय्य-
 त्वादिति भावः प्रकृतसूत्रे उद्द्योते स्पष्टमिदं अदीर्घत्वादिति यद्यपि बहुश्रेयसीनित्यादौ दीर्घोपसंभवे तियापि दीर्घोऽ-
 सिचेत्पत्रदीर्घग्रहणददीर्घस्याऽपि ग्रहदृष्टइति भावः ॥ इष्टसिद्धेरिति गमृनित्यादिसन्त्यभिधाने सप्रमात्यातिदेशादिष्टसिं-
 हिरिति भावः ॥ ताविति निर्देशाद्देवदत्तेति न्यायाऽनित्यत्वमिति कस्यचिदुक्तिकं कठक्षयति ताविति तु नात्रेति तावित्यत्रेत्य-
 र्थः सति तत्प्रवृत्तौ तेन तदऽनित्यत्वज्ञापनसंभवेदपीति भावः दत्तजीवनमिति इति न्यायशरीरमीत्यर्थः प्रकृते इति ता-
 वित्यत्रेत्यर्थः बाधकमितीति इति हेतोः एवं स्वस्वविषयज्ञानेण स्वद्वयसंनिधौ एकापनोदेपि एकस्य प्रवृत्तेर्निर्वाधत्वात्
 भ्रष्टावसरन्यायस्याप्ययं न विषय इति तदऽनाश्रयणज्ञापकतापि कथमस्य निर्देशस्येति चिन्त्यमेतत् योगिकार्थबाधा

स.भ.
७१

दाह कस्यचिदिति अत्वसंतस्येति दीर्घे तपरव्यावर्त्यत्वादाह संबुद्धाविति तत्तामर्थ्यादिति ते प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यात्सि
द्धः प्रुत इति कैयटः विशेषणो पदानेन प्रुतविध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रेति पूर्वशब्देनोत्वविध्यग्रहणमिति ज्ञाप्यते इति
तत्तात्पर्यं तच्चिन्त्यं तथा सति तपरकरणेनैव व्यावृत्तिसिद्धौ प्रवर्तकतया निवर्तकतया वा अचारितार्थस्य दुर्बलत्वात्
अप्रुतादः प्रुते इत्यनयोरन्यतरस्यैव यथ्यापतेष्व अतएव सः उच्चारणरुच्चारणमिति षष्ठीसमासे सुरतोतसः रुच्चारण
मिति पुनस्तत्र सस्य रुत्वे रो रितिलोपे दीर्घत्वे सुश्रोतारुच्चारणमिति भवति अत्र हशिचेत्युत्वं नडं संतसकारस्थानिकरु
त्वस्थासिद्धत्वेन हंशपरत्वाभावात् रुत्वविध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वग्रहणेनोत्वविध्यग्रहणमिति कल्प
ने तु तदापत्तिर्दुर्बला स्यात् किंचैवमर्थाधिकारात्सर्वत्रेत्याग्रहे मनोरथोपिन स्यात् अत्र च ज्ञापकं तपरत्वे कृतेपि अत्रु
तइति कृतं तदोह प्रतियोगित्वेनेति एवं चाश्रयात्सिद्धत्वं वदतो ज्ञापकत्वमं गी कुर्वत्वे ममनपूर्वोक्तानुपपत्तिरिति
भावः ज्ञापकस्थले एव वक्तुं शक्यत्वात् विशेषणद्वयं प्रुताऽसिद्धत्वाभावप्रतिपादनद्वारा तपरकरणकृतं प्रुतव्यावृत्त्य
नुवादकमिति न दोष इति मान्याः ॥ हे पयोडिति केचित्तु मते हे हे प्रयोग इति सूत्रस्य विध्यर्थतोक्ते स्तद्धीत्या हे शब्द प्रयो
गः अन्यथा हे द्वयोरे वेत्ति नियमात्त्रस्यादिति एकपदे इति समस्तस्येत्यर्थः ॥ वर्णद्वयं स्थानिभिन्नं प्राद्यम् अन्यथा वर्णत्र-

रामः
७१

यापेक्षत्वेन ह्येत्यसंगतं स्यात् स्थानिनो निमित्तत्वात् न श्रयणाच्च हेतुगर्भवेदं विशेषणम् उच्येति आदावित्यादिः अप
रत्वादिति इदंच कार्यकालतायां यथोद्देशे तु त्रिपाद्या असिद्धत्वादि प्रतिषेधसूत्रस्य तत्राप्रवृत्तिः तत्रैतन्ने यथोद्देशे शण्डे
तिग्रंथस्तु फलाभावात् कार्यकालता नेत्येवं परः सिद्धान्तेः अयं तु अन्यथा कोटिप्रविष्ट इति पूर्वपक्षस्य प्राय इति न वि
रोध इति बोध्यम् यद्वा वक्ष्यमृगरीत्या स्वदृष्ट्या सिद्धस्यापि परस्य पूर्वप्रति सिद्धस्य वली यस्त्वं बोधनेन प्रतिबंधकमित्या
हः ननु त्रिपादिकेऽन्तरंगपरिभाषातेति सिद्धांतितत्वात्कथमिदमित्याह परिभाषेति न सतिरिति अयं भावः अन्तरंगशा
स्त्रमस्य लिङ्गमित्युक्तत्वादियं परिभाषा बहिरंगमापश्येदिति प्रतिपादयति अन्तरंगं प्रतीति गृहीतोपदेशं तु त्वमू
तं कथं पश्येत् यथा जाततत्त्वसाक्षात्कारेण मिथ्यात्वेन जगन्मिथ्येति गृह्यतां शिष्यं प्रति जगन्मिथ्येत्सु पदिश्यते तद्वि
ति परं प्रति अन्यं प्रति नन्वेवं गृह्यत्यादौ श्रुत्वानापत्तिरहोपस्थासिद्धत्वादत आह अन्तरंगं स्येति प्रतिपाद्येति यं प्रति
पाद्यते उपदिश्यते तदभावे इत्यर्थः ॥ इदंच यथोद्देशे त्रिपादिकेऽन्तरंगेऽसिद्धत्वे प्रतिबंधकं । कार्यकालतायां तु पूर्वत्रा
सिद्धमित्यनेन विरोधादिकं ग्रंथांतरतोऽवसेयम् स्पष्टं भाष्ये इति नन्वेवं मेकादेशानुपु तो विप्रतिषेधेनेति श्रुतप्रगृह्या
इति सूत्रभाष्योक्तयि प्रतिषेधाऽनुपपत्तिः अन्तरङ्गबहिरंगयोर्विप्रतिषेधयोगादिति चेन्न देवदत्ताश्च असिगच्छामि ३

स.भ.
७२

अहमित्यादौ तयोः समत्वेन तद्योगात् यत्र तु न तथा एहि कृष्णा ३ अत्र गौश्वरतीत्यादौ तत्रास्तामन्तरङ्गत्वात्सुतइति तत्रै
वोद्व्योतेस्यष्टम् अनन्त्यस्यापिमेति पूर्वोदाहरणयोः सुतोवोध्यः ॥ नत्वः सुवध्यतइति व्युत्पत्त्याऽकारपररेफस्य ग्रहणेन
प्रातरत्रेत्यादिव्यावृत्तावपिरुधातोरेऽवारणमत आह उकारेत्संज्ञकेति अनुजासिकनिर्देशादीदृशार्थलाभः तत्रैव किं
मानमिति चेत् व्याख्यानमेव गृह्याण इको गुणेति निर्देशाद्देतोरेऽर्थवतोरोग्रहणाय शोऽत्रेत्प्रोत्संज्ञास्यादिति न वा-
च्यम् अशब्दान्तद्वन्द्वेनेति पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमिति भावः ॥ मूलेऽसंधिः सौत्रइति सूत्रेऽकृतः सौत्रः कृतलक्षे
त्यण्त्वात्सुदृशं चानिति परमिति निपातत्वे ओदिति प्रगृह्यत्वेऽन्याप्यत्वमेव संधेरिति वाच्यम् तस्यैकजोयोगेण
वप्रवृत्तेः च चच्चादीव्यतोऽणित्यत्रैवेकदेशविकृतन्यायेन निपातत्वात्तिदेशः उभयाऽनुकरणेऽप्यन्यतराऽनुका-
र्यनिष्ठधर्मोतिदेशस्य भवतेरइति सूत्रेश्च स्वरे ध्वनितत्वादिति वाच्यम् निपातत्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठत्वात् अ-
गोअघोशब्दयोर्निपातत्वाऽनंगीकाराच्च। वस्तुतइति अघोशब्दान्तद्वन्द्वे सूत्रतः षष्ठीलुक्कनसंबसौत्रत्वस्याव-
श्यकत्वे कुतोऽस्यावास्तवत्वमिति चेन्न ॥ अत्र पक्षेऽर्थवत्यभिभाषासंचारेण विभोरिदं सुप्रभं धोरिदमऽघोरिद-
मित्यादेवैरणत् ओदंताऽनुकरणे त्वऽसंभवात् तत्संचारेण स्यात् यद्वासांतरान्तोभयाऽनुकरणस्य मूलक

रा
७३

तोक्तत्वात् सान्तपक्षस्य भाष्याऽसंमतत्वसूचनायवस्तुतद्व्युक्तम् अतएवमतुवसोरिति सूत्रे नोशब्दस्य विभक्तिप्रति-
 रूपकनिपातत्वमुक्तम् विभक्त्यंतंचवार्तिकनिष्पन्नंरान्तमेवेति तत्सदृशत्वेनरान्तस्यैवनिपातचसिद्धिः॥सांत्तनिपात-
 सत्त्वेतुमानाभावः। इदमेवाभिधेयप्रशब्दरत्नेभाष्यस्वरसोप्येवमेवेत्युक्तम्। सान्ताऽनुकरणान्ताद्युक्तिस्यादित्यपिशब्द-
 रत्नोक्तमऽनुसंधेयम्॥लोपेचेति॥एतेनासाधारणनिवेशस्यासंमतिस्तद्विज्ञाननियेमशास्त्राणांतिन्वऽश्रयत्वाभावे-
 ष्वचार्थसंज्ञस्यावश्यकत्वेनकथंनियमार्थकत्वमितिचेन्न। तावन्मात्रफलकत्वेप्रक्रियांलाघवयभोभगोइत्यऽमन्त-
 रभिदंफठित्वाऽनेनयत्वमेवविदधीतेतिनिषेधकानीतिइतिहेतोः। पयःखित्यादौदोषइत्यन्वयः हेरामेत्यादाविति आ-
 दिचनेजस्विन्पूर्वाहीत्यादिपदत्वासिद्धिरिति तथाचपदात्परत्वाऽभावेपात्तित्यस्यनिघातो नस्यात् तेजस्विन्नइत्यस्याविय-
 मानत्वोक्तं हेरामेत्यत्रनामंत्रितइतिनिषेधेनतत्त्वाभावात् हेराशब्दाश्रयोपिनसः इयंशंकाकार्यकालपक्षेपिस्फुटैव यशोदे-
 शोपिनित्यत्वत्वोपेतदऽसिद्धिरेव प्रकृतेलोपेनतदऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानाद्वासुवन्तत्वेति नचद्विद्वेषणतयालाश्रय-
 णम् अल्मात्रवृत्तिधर्माऽघटितेत्युक्तत्वात् इदंचनिमित्तरूपकार्याऽतिदेशंपक्षविधेयरूपकार्याऽतिदेशोप्याह तन्म-
 युक्तेति प्रत्ययलक्षणेनापीतिपूर्वाचयि ननुतेनमुच्चमेवकुतोनातिदिश्यतेतत्राह नप्रत्ययेति तेनिमित्तकव्यवहार

स भ
७३

स्यवेति सचाशास्त्रीयोपिदोषाऽभावात् संकोचे मानाभावाच्च एवमिति यथाऽग्रहीदित्यत्रेदृत्वेनस्थामितोऽतद्वृत्ति इदृत्वा
तिदेशात्सुलोपस्तथेत्यर्थः उक्तीत्येति अनलनिष्ठधर्मवत्त्वेनसुखादिनेत्यः हलितितुसुतिसीनंवेप्रेषणमितिभावः।
उक्तीत्यायस्यानीतत्रेत्यन्वयः स्थानिनिसकारेजायमानस्यसावपिपदमितिपक्षेप्राप्तत्वाभावात्प्रवर्तमानस्यादेशे
लोपपरतः नतृत्तरेणसमानाधिकरणम् तत्रपरेऽतिदेशेनप्रवृत्त्यादीर्घोहन् शब्देनदीर्घइतिर्थाज्जातिगिति।दिगर्थस्तु
हल्ङ्गावितिस्त्रेसुत्वादिनास्थानितेति श्रौतेपितत्रनदोषः अन्यथाप्रपठ्येत्यादावाऽतिदेशत्वात्स्यादिति सास्त्रीलोम्रीस
मार्थे न्येदिरेनुसंभेयः।एतेनसुष्यरत्वस्याशास्त्रीयत्वात्कथमतिदेशइत्यानुमानिकेपिकथमऽत्विधीनामतिदेशः अ
न्यशास्युकार्मइत्यादौवलिलोपः स्यादितिचापास्तम् मतेनेति अन्यथावार्तिकसिद्धविभक्त्यंतप्रतिरूपकत्वेनस्मिमात
र्धमिति भाष्योक्तमनायाससाध्यमार्गमऽपहायः आकृतिगणत्वेनचायत्तभावनंकुर्षादितिभावः क्षयाणामितिननुनि
पात्तभोः शब्देनैवसर्वेषांफलानामऽन्यथासिद्धिंप्रदर्श्यद्वयोरेवाऽवश्यकत्वमुक्तंशब्दरत्नेनकश्चन्यते॥त्रयाणामाव
श्यकत्वमितिचेच्छृणु वार्तिकविहितस्योकारस्यसिद्धत्वेनरोस्त्वाश्रयात्सिद्धत्वेनानः पररोः सत्वेनोत्तेः अत्रस्यासिद्धत्वेनानः
परत्वादाम्बुणपूर्वरूपेभोभव्युतेत्यादेःसिद्धिरिति फलसत्वादिति इदंतुचिन्त्यम् भोभगोदृत्तिसत्र श्रौतागार्थस्येतिव

रामः

७३

कुययो शीत्येवसिद्धे पूर्वग्रहणं किमर्थम् एवं हि पंचमी निर्देशादः व्यवधानां शस्यानायासजन्यः यथान्यसितुः प्रथमो अ
 षो ग्रहणेन ज्ञापकेन साध्यत इत्यपि गौरवमिति ॥ व्योर्लघुसौत्रत्वादिति समाहारद्वन्द्वविषये एकेन प्रवृत्तेराहुण्ड-
 त्यादाविवं एकेनैवादेशेनोभयोर्निवृत्त्यापत्तिरन्यथा स्यादिति भावः एषमेव जश कशिससजुषोरुः भूदादीनामः श्रीहिशा
 ल्योर्लक् इत्यादौ बोध्यः तत्र कुतीनसौत्रत्वमुक्तमिति चिन्त्यम् यद्यभोभगो इति सूत्राय ग्रहणानुवृत्त्याय कारस्यैवादेश
 त्वोत्पत्त्याय व्योरित्यावर्त्योभयोरदेशत्वमिति तद्वित्त्वेन तद्विशेषस्यावश्यकत्वेन सौत्रत्वं विना गत्यंतरामावादिभ्यामप्य
 इति वृत्तिरिति ॥ अत्रास्वरसबीजंतुरोरित्यनुवर्त्यरोः स्थानेथोव्योतयोरित्यर्थेनात्राप्रतिषेधेति वग्रहणं तुलोपशकल्य
 स्येत्पुनराश्रमेव अतएव हरयिह विह्विह्वित्यत्रैतत्सूत्रोत्पत्तेः स्पष्टं चेदं भोभगोरिति शेषोद्घोतेन अतो गार्ग्यस्य यकू
 रसाहचर्यमिति अत्रेदं चिन्त्यम् त्वमचकायत्रेत्यादौ दस्पृत्त्वे यत्वे तथाभूतस्यापि यस्य संभवात्कप्रवृत्तिति एरर्थय
 र्थः तमिच्छति यथीयति इत्यादौ तत्संभवाच्च ॥ विच्छेदादिति लोपः शाकल्यस्येत्यत्रेति भावः ॥ तेषां शाकल्यस्यैवेत्य
 र्थं सत्त्वाद्भोस्तु गार्ग्यादिमतेपिलोपसत्त्वेन वाच्यार्थविरोधान्नसन्नुद्धृतिभावः ॥ भोसादिपूर्वकधृति उच्चारणार्था
 कारेण निर्देशोऽनोरुत्वादि भाष्यानुसेति अत्र यद्वक्तव्यं तद्व्योपः शाकल्यस्येत्यत्रोक्तम् ॥ हलिसडेभयेरपिति अन्य

स. भ.
७४

मते चरितार्थस्यासिद्धत्वात् आदेशे तदुत्तरं लोप इत्याशयः सर्वेषां ग्रहणवोधितं शाकटायनमतविहितं निरवकाश
लोपेन वाधादादेशप्रवृत्तौ स्थानिनो लोपेनोभयोरदर्शनमिति वा इति प्राप्नोति नियवयोः शाकन्यस्यैव मन्त्रलोपः अव
योर्हलिसर्वेषां मन्त्रलोप इत्यनयोर्विरोधेन रत्नमुद्रसुइत्यादौ जशत्वचत्वं योरिधमिद्वशास्त्रेण व्यवर्ण्यपत्तौ मतांतरे तद
ऽभावात्पन्थाविकल्यापत्तिरिति भावः ॥ एतेन तदभावेनित्यविधेर्दुर्वीरतया शंका निर्दला इत्युक्तम् अचीतिकरण
ति मेऽनुस्वार इत्यत्र हलीतिकर्तव्यं सर्वेषां ग्रहणयोगविभागश्च मास्तु इत्याशयः यथान्यासे एव सर्वेषां ग्रहणवैयर्थ्य
स्यादिति कुतो नोक्तमिति चेच्छृणु गार्ग्यस्येत्यस्यासंस्वन्ध्यायतदावश्यकत्वादिति एवं सति सर्वेषामिति वाक्यार्थविरो
धः स्यादिति चेन्न ॥ तस्योपायांतरत्वात् वैयर्थ्यापत्तेरिति पूर्वोक्तो चीतिन्यास एवास्तु सर्वेषामिति मास्तु इति चेत् इष्ट
पत्तेः अन्ये तु उज्जिचपदे इत्यत्रानुवृत्तगार्ग्यपदं न पूजार्थमानाभावात् उत्तरसूत्रेपिनित्यत्वार्थकसर्वेषां ग्रहणाच्च
किन्तु विकल्पार्थेनेनालघुप्रयत्नेपि विकल्पतइति सूत्रकाराशयवर्णयन्ति पूर्वोक्तीन्याफलसत्त्वादाह ॥ अन्यपर
ति ननु शब्दत्वेन सादृश्यग्रहेपिनदोषः ॥ येन विधिरित्यत्र स्वस्य चेति पाठे न सुप्रभिन्ने शब्दे सुवंते इत्यर्थेनाहोभ्यां दी
र्घाहोनिदाद्येत्यादि सिद्धेरत आह ॥ सुवंतइति वस्तुतः स्वस्य चेत्यस्य वाचनिकत्वेऽप्यसहायस्यैव स्वस्य रूपस्य संज्ञामे

रा. मः
७४

त्रेषु सर्वेषामित्यादिलिङ्गादिति अहोभ्यामित्यत्र दोषावेति बोध्यम् ॥ इलोपे ननु रित्त्वनदोषः तत्रैरेषं परित्यज्य
पकारादेरप्यनुबंधुं शक्यत्वादुपो न मरितीत्यत्रोपोत्तमं पितीति वाच्यमित्यत आह च चारति दोषा प्रनेरिति न च लक्ष
णप्रतिपदोक्तपरिभाषयानिस्तारः प्रत्यक्षसिद्धपूर्वत्रासिद्धमित्यस्य बाधप्रतिक्षयालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाबा
धस्यैवोचितत्वात् इति भावः भाष्ये तु इति अयं भावः कर्मण्यणि अदर्शनं लोप इत्यनेन संकेतिगस्य ग्रहणमित्य
स्य वक्तुं शक्यत्वेन प्रसक्ता प्रसक्तसाधारणदर्शनाभावस्य लुपधात्वर्थत्वेन ग्रहणपत्तौ शिव इहेत्यादौ भावरूपाति
देशेषि स्थान्यदर्शनसत्त्वेन तज्जनकेति शिवपूर्वस्य दीर्घोपनिः न च यलोपासिद्धत्वेन न तत्परत्वं पूर्वपदे नैतत्सूत्राग्र
हस्येच्छत्वात् ममं तु प्रसक्तादर्शनस्यैव शास्त्रिलोपपदार्थत्वेन भावरूपेण चादेशेन स्थानि प्रसंगस्यैव बाधेन प्रसक्तदर्श
नविरहेण संज्ञैवनेति न दोष इति स्पष्टं चेदं लोपसंज्ञासूत्रे भाष्ये सिपिधातोरिति ॥ इत्यनुवर्तमानेदं स्पष्टं न्यर्थः ॥ विप्रति
षेधे परस्पररिति अन्यथा सर्वथा विरोधाभावे संदेहभावेन षष्ठीस्थान इत्यस्य वास्यापि प्रवृत्त्यभावेन विप्रतिषेधपद
वैयर्थ्यापत्तिः तेनासिद्धत्वविषयेऽन्यतरविरोधेपि परस्परविरोधाभावेन नास्य प्रवृत्तिः प्रवृत्तिकाले तु दवेच्छिन्नेका
ले इत्यर्थः ॥ तत्राकूकाले उत्तरकाले च तत्सत्त्वेपि तत्काले तदसंभवरूपविरोधस्यैतत्प्रवृत्तौ नियामकत्वं भाष्यात्स्वीक्रि

स.भ.
७५

यत्तेदृतिभावः॥ पुनर्द्विर्भवतीति नदभावपक्षेदृतिभावः॥ ॥ एतन्नदोरनंतरदृति सुदृति प्रत्ययग्रहणान्तेदंतग्रहणस
त्वेननदादीत्यस्योपस्थिन्याएतदंततदादेरनेतरस्यलोपइत्यर्थेनरामः स ददातीत्यादौ नदोषइतिवैध्यम् ॥ इतिशे
खरविद्वृत्तिसंग्रहेस्वादिसन्धिः॥ ॥ श्रीगणेशायनमः॥ ॥ स्वादिविधोप्रातिपदिकाधिकारादिति प्रापग्रहणत्वन्या
र्थमितिभावः एतेनङ्गापोप्यधिकारान्न तस्यचप्राथम्यात्सूचीकटाहन्यासान् स्त्रीप्रत्ययप्रकरणेनैवतुमुचितमि
त्यपास्तम् तद्विधावपिप्रातिपदिकाधिकाश्चान्तसंज्ञापिति तत्संज्ञाविधायकं सूत्रमित्यर्थः ॥ यथाश्रुतेऽर्थवदित्यनेना
भेदोवाधितेऽस्मात् अत्रेति केचित्तुएतत्संज्ञाफलभूतविभक्तिमेदकूटविशिष्टस्वव्यभिचारिकप्रत्ययतन्तः प्रकृत्य
न्यतरसुमभिव्याहारानपेक्षयालोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमर्थवत्वम् देवदत्तोभवतिदेवदत्तो गार्ग्य इत्यादौ
देवदत्तो गार्ग्यइतिसमुदायस्याप्रत्ययान्तस्याधातोश्चविभक्तिप्राग्भूतस्यसंज्ञाबारणायएतत्संज्ञाफलभूतत्वेन
विभक्तिर्विशेषिता अर्थवत्वमादाय चिकीर्षितायासंज्ञान्तफलेत्यर्थः देवदत्तो गार्ग्यइत्यत्र गार्ग्यप्रकृतिकस्यसुपः
गार्ग्यइत्येतन्निष्ठसंज्ञाफलभूतत्वेपिचिकीर्षितदेवदत्तो गार्ग्यइत्येतन्निष्ठसंज्ञाफलभूतत्वाभावात् नानिव्यादि
एतेनसुविभरेत्युत्तेयेवतिङ् विभक्तिव्याप्तौ सिद्धयाविशेषणव्यर्थमित्यपास्तम् ॥ स्वद्वेत्यादावव्याप्तेश्च सि

रामः
७५

मर्त्तिप्रहणं प्रत्ययोपलक्षणमिति खट्वादौ न दोषः चालिनीन्यायेनासंभववारणाय भेदकूटेति उभयभेदात्
 वारणा यविभक्तिचेतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं भेदकूटविशेषणमवश्यं देयमेवेति अत्र एव तत्र द्वे व्य
 दायनदोषः तत्र द्वेदस्य विभक्तिचेतरत्वरूपधर्मावच्छिन्नत्वात् किमर्थं भेदकूटेति चेदत्रैव तात्पर्योत्त सां कूटिनप
 क्रिममित्यादौ संकूटिन् कूटिन्पक्रिदत्येतेषु अणमवपेक्षेषु अव्याप्तिवारणाय स्वव्यभिचारिकत्वेन प्रत्ययो विशेष
 धितः न च लौकिकप्रक्रियाविकेपाकेन निर्दिष्टमित्यत्र स्वव्यभिचारित्वमिति तु वा स्वव्यभिचारिकेत्यत्र स्वव्यभिचा
 रियस्यसः यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाचिकीर्षितासस्वपदार्थः । तत्त्वं च यत्र यत् व्यभिचारित्वमाने यं तद्दसमवायिपरि
 निष्ठितसमवायित्वं तत्र तत् अस्ति च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र तथा सुप्रत्ययं व्यभिचारित्वं देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्राने
 यं तादृशीः यः सुस्तदसमवायिभमाद्यंते देवदत्तो गार्ग्यराज्ञः पुरुषमित्यादौ परिनिष्ठिते देवदत्तो गार्ग्येत्यस्य सम
 वायित्वात् सां कूटिनादौ तु सं कूटिन् कूटिनादीनामणमवाद्यसमवायिपरिनिष्ठितसमवायिः न च सां कूटिनादौ व्याप्तिः
 ॥ पंचनावप्रिय इत्यत्र समुदायोत्तरस्वाद्यपेक्षत्वेन टजंतस्य यथानप्रातिपदिकत्वम् । तथा सं कूटिन्पक्रिम
 मित्यादौ तदपेक्षत्वेनार्थवत्त्वाभावेन तन्न स्यादतः प्रत्ययाव्यवहितत्वेन प्रत्ययो विशेषणीया यस्मार्थवत्त्वमा

स. भ.
७६

नेयंतस्यापेस्य माणप्रत्ययस्यचमध्ये प्रत्यययोर्व्यवधायकोनचेदिति तदर्थः ॥ सर्वत्र विभक्तपदवत्त्वादायासंभवात्वारणयमूल्य
के जेपदेशमित्यादौ सोपपदके उपपदापे सत्वे नाव्यातिवारणाय एधा चक्रेदृत्वादि च अनुप्रयुज्यमानापे सत्वे नाव्यातिवारण
यच निभुसंकाशपदीनामुत्तरपद एव प्रयुज्यमानानां पूर्वपदार्थापे सत्वे नाव्यातिवारणाय चोपसर्गादिपे सत्वे नाव्याति
वारणयस्य प्रत्ययेति निवेशः प्रत्ययमात्रे कदादावतिव्यातिवारणयप्रकृतीतिः धातुप्रत्ययांतयोर्विभक्त्यनपसत्वेन तत्र दो
षाभावात्तदंकरणलाघवानुरोधेन विभक्त्यपे सत्वेत्युक्तौ तु मधुलिट्दृत्वारिकेषु अश्रूयमाणविभक्तिं त्वेन विभक्त्यनपसत्वा
र्थबोधकेषु भव्यातिवारणयनर्थादयनिवेशः केवलकदादीनामपि विभक्त्यनुसंधानापे सत्वेन केवलकदादिद्विति प्रसंग
भंगाय एते संज्ञाफलभूतविभक्त्यनुसंधानेन लोके र्थबोधकत्वमिति नोक्तमिति सर्वमवदातमिति परि कुर्वते न च तत्केवलप्रत्य
यस्येति अलुप्तप्रकृतिकभ्येत्यादिः अतः दूषानुद्धारित्यादमत्वेपिनसतिः अन्यथा तत्रैवातिव्यातिवारणार्थप्रत्ययपर्युदासः
स्यात् तस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययांतत्वात् प्रत्ययांतपर्युदासनैव संज्ञावारणाच्च पूर्वजाताया अप्रतिदेशेन सत्वेपि
तिः अप्रतएवपदेति सूत्रद्वये तस्मात्पर्यायार्थवत्त्वस्याभिमतत्वादेवेत्यर्थः । अतएव भाष्यके यदोभयोपन्यासः
सूत्रेणैव तत्रैव तथार्थवत्त्वलभ्येत के यथा च यथा लाभः पूर्वत्र तथार्थवत्त्वस्य तथा मूल एव भुक्टी भविष्यति ।

र्थवेदिति अथवत्यदगृहीतार्थवदित्यर्थः ॥ एवमेवेति ॥ ॐ पाधिकभेदं कस्त्वभेदमादाय वा बोध्यसादृश्याप्यति
 अन्यथात्वे पूर्वत्र तथा न भिमतत्वे नत्सामर्थ्यादिति पर्युदासेनेव निरर्थकव्यावृत्तौ व्यावर्त्यांतराभावेन वैयर्थ्यमिति भावः पूर्व
 सूत्रेपरिच्छुतार्थवत्ववादिने भिमतु प्रत्ययदेवदत्तो गार्ग्यादिरूपव्यावर्त्यमत्वेन तद्ग्रहस्य सामर्थ्याभावात् अनुवृत्तिपर्यन्ता
 तु धावनं न संगच्छते ननु पूर्वत्र नार्थवत्वसंग्रहः के यठस्य नाभिमतः अन्यथार्थाधिकारादित्येव वदेत् किंचेत्सामर्थ्यसा
 नुवृत्तिप्रयोजकत्वेपि नदंतविध्यप्रयोजकत्वेन च तथा नावादिदित्यपि वक्तुं शक्यमित्यरुचे गह किंचेति अत्रावतद्धिते
 ति सूत्रद्वयेप्युक्तार्थांगीकारादेवेत्यर्थः फलभावेनेति एतेन नद्वितग्रहणमपि निष्फलमिति सूचितं प्रातिपदिकसंज्ञयाद
 ति शेषः ॐ त्सर्गिके कवचनतु सत्येव गमके लुगपि न धातुसाहचर्येण स्वप्रकृतित्वा अयेतरव्यवहित्वा व्यवहितान्यतर
 त्वावयवकत्तु प्रयोजकधातुत्वप्रातिपदिकत्वान्यतरधर्मवदवयवसमभिव्याहृतस्यैवलुग्विधानात् त्रैविष्टिषु तीत्याहौ
 तिष्ठतीत्यादिसमभिव्याहृतत्वात्तद्विद्यासिवा रणाय धातुत्वप्रातिपदिकत्वान्यतरधर्मवत्संबन्धित्वेन अवयवो विशेषितः लु
 कप्रयोजकत्वप्रत्यासत्तिध्वननायान्यतरविशेषणानुव्यावर्तकम् एवमपि त्रैवतप्रयोजकधातुत्ववनिष्ठतिसमुदा
 यावयवनिष्ठसमभिव्याहृतत्वात्तद्विद्यासिवा रणाय स्वावयवकत्वेन धर्मवानुविशेषितः स्वमवयवो यस्येति तदर्थः ॥

शब्दोलूकप्रतियोगिपरः अस्तिचपुत्रीयेत्यत्र तथापुत्रमिति सुप्रत्ययावयवकृतप्रयोजकधातुत्ववत् पुत्रीयेत्ये
 तदवयवकचसमभिव्याहृतत्वात् प्रकृतेतुनदोषः एवमपितत्रैव तथा प्रकृतिमादाय तदवयवंमादायानिव्याप्ति
 वारणाय स्वप्रकृतिं त्वाश्रयेतरत्वेनावयवो विशेषितः तत्पर्याप्त्यधिकरणेत्युक्तौ त्ववयवमादायस्यादेवसानिव्या
 प्तिरन्त आश्रयेत्येवमुक्तम् एवमपिराजपुरुषादौ पुरुषाद्युत्तरसुपि अव्याप्तिवारणाय व्यवहितेनानावयवो विशेष
 षितः विशेषितेतु तथाभूतं पूर्वपदमादाय तत्परिहारः तथा तत्रैव पूर्वपदोत्तरसुपि अव्याप्तिवारणायान्यतरत्वेन सावशि
 षितं इत्यलम् यद्वा तस्मात् चर्यादादेशरहितस्य हृत्यवयवस्य प्रातिपदिकावयवस्य लुगित्यर्थः परमकाण्डे इत्यत्र च त्ववयव
 सत्वात्कादेशरहितेति ननु सिद्धंतेपिसोमसुताश्वः सोमसुताश्वः सोमसुतातीत्यादौ एकादेशंतवद्वावेन सुज्ञात् परादिव
 द्वावेन धातुत्वप्रातिपदिकत्वाभ्यां च त्ववयवत्वेन लूकस्यादिनिचेन उभयत आश्रयणोनां ताद्यवयवत्वोभूयाभावान् अधिक
 रणेनेति निर्देशेन विभक्त्येकारदेशोनांतवदित्युक्तेश्च पंचमीसमासेन स्थानिवत्त्वाच्च अपरनिमित्तकत्वेनांतरंगेलुकिपरनिमि
 नैकारदेशस्य वहिरंगासिद्धत्वाच्च प्रत्याख्यानेति प्रत्ययांतपर्युदासेत्यर्थः अनेन न प्रातिपदिकत्वमिति नियमशास्त्राण्यनिषेध
 मुखे प्रकृतिरिति पक्षे इदं विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे तु सामान्यतोर्थवत्त्वग्रहेपि प्रत्ययांतमिन्नपरतत्समासं सजातीयं स

मुदायविद्युत्पुस्तेदिति संकोचादेवनतन्नास्तिरित्यनेन प्राप्तिविरहादसंगतिः स्यात् ॥ विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे प्याह नाप्युन
रेति टोषापत्तिरिति टजंतस्योपसर्जनं ब्रतयाट्टिड्वेति द्विगोरिति वाङ्मयोप्राप्तिरिति भावः उपसर्जनह्रस्वेन तु न निर्वाहः यस्य प्राप्ति
पदिकस्यैव विधीयते तदर्थं प्रत्युपसर्जनत्वाभावेन सुगोकुलमित्यादाविव तदप्राप्तेः वस्तुतोऽपि प्राप्तिरिति निर्वाहोपि सुयोज्योय
स्मात्तुऽपि विधीयते तदर्थं प्रतिट्टिद्वेरेनुपसर्जनत्वे एव प्रत्यासत्यात्प्रवृत्त्याऽपि प्राप्तेः सत्त्वात् न नूतरपदत्वमुपजीव्यं जाय
मान्त्वस्य संज्ञात्तच्च प्रवृत्त्यात्तद्विज्ञातत्वेन प्राप्तिपदिकसंज्ञाद्वारादावादे रानंतर्यविघातकस्यानिमित्तं स्यादिति चेत्सत्येव अलौ
किके एव प्रक्रियावाक्ये समांताः प्रवर्तन्त इति सिद्धं तात् पंचनजमूनौ जसद्वयवस्थायामेव बहुव्रीहिसंज्ञासमकालमेव
टच्च प्रवृत्त्यात्तत्सद्विज्ञातत्वेन प्राप्तिपदिकत्वेन नरपदहेतुकद्विगुत्वयोः प्राप्तावपस्निमित्तकत्वेनांतरंगत्वात् द्विगुसंज्ञायाः
प्राक् प्राप्तिपदिकत्वेनैवांतरंगत्वात् टापू स्यात् सन्निपातलक्षणाया द्विगुसंज्ञायाः पूर्वमप्रवृत्तत्वात् परिभाषाया अप्रा
प्तेः समत्वर्थवत्त्वाभावेन न प्राप्तिपदिकत्वमिति टापू इति नवीनाशयः प्रतिभातीति केचित् विफल इति प्रस्य इति सूत्रभा
ष्यविरुद्धश्चेत्यपि बोध्यम् तत्र हि प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्रत्ययत्वे किं दूषणमिति प्रश्ने परत्वमायुदानत्वमंगसंज्ञेत्येते वि
षयः प्रसज्येरन्नित्युक्तं ननु प्राप्तिपदिकत्वेन स्यादित्यपि तव तु तदपि वक्तव्यमिति ननु यथाश्रुतेपि किमर्थं बहुलं चकार्यं ग

स. म.
७८

त्पर्युदासेन लभ्यते इत्युक्तमतः आह दशेति निरर्थकोयः समुदाय इत्यर्थः पदार्थानां भ्रमन्वयस्यैव वाक्यशक्यत्वेन तदभावा-
 तत्वम् दिगर्थस्तु समासेति नियमेन नास्याव्यावृत्तिः । तस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वात् साजात्यादिभिर्भूतः यत्तच्छब्दार्थ-
 योरितितज्जन्यधीविशेष्ययोः अननुगतत्वेनेति आनन्त्यात् शब्दानुगमस्येति यत्र तस्यैवं रूपस्य ननु बुद्धिस्यत्वे-
 न तयोरनुगम एवोत आह व्यवच्छेद्येति क्षत्यभवेनेति नियमस्वरूपभंगस्य जावताप्यभावस्थितिभावः स्वातंत्र्येण पीत्य-
 पिनापारतंत्र्यसमुच्चयः अन्यथा सर्ववाक्यमिति न्यायेन स्वातंत्र्येणैवेत्यर्थापत्त्या अनुकरणस्येति शब्दापेक्षस्यापि प्रयोगेण-
 स्वभावस्यैव प्रयोगाहत्वाभावाच्च नियमेन व्यावृत्तिर्न स्यात् । भाष्ये सुवतानामितिः पूर्वोक्तभाष्यानन्तरं प्रकृतसूत्रभाष्ये इत्यर्थः ।
 नैव संसर्गेऽपि वाक्ये पदार्थयोर्हि भागेनापि प्रयोगे सतीतरसंसर्गाकांक्षाभेदसंसर्गः सद्धारभूतो यस्य विशिष्यार्थवत्त्वं स्यत्त-
 तादृश्यर्थः समासेपि वाक्ये नैव नैव विशिष्यार्थवत्त्वं न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः परश्चेति वचनात् अतो बहुपठवद्व्यादे-
 न दोष इति भाट्टम् केचित्तु न दोष इति तदित्यनियमनिष्कर्षः स्वनिष्ठप्रकृतित्वनिरूपकप्रत्ययप्रकृत्यन्यतरसंभिन्न्याहा-
 रत्वेन सुप्रयोगादीर्भवत् पूर्वोत्तरभागस्यार्थवत्तः समुदायस्य चेत भवति तर्हि समासस्यैवेति नियमशरीरं शिवराजमादाविति
 व्याप्तिवारणार्थवत्त्वेन पूर्वोत्तरभागौ विशेषितौ बहुपठवः पुत्रकाम्येत्यादावभिव्याप्तिवारणाय समभिः व्याहृत्यनप्यप्रयोगा-
 ५२

स. म.
७८

हवस्तेन तोषोषितो कुंभकारदोषकारेत्यादेरुत्तरभागस्योपपदापेक्षत्वात् ॥ पंचनावप्रियादौ पंचनावेत्यादेः पूर्वभागस्योप
स्युदप्रियाय च क्षत्वात् ॥ एतद्धर्मस्य समासव्यभिचारित्त्ववारणाय मूलके नोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं च बहुप
टके पुत्रकोप्यादावतिव्याप्तिवारणाय च प्रत्ययप्रकृत्यन्यतरसंबंधित्वेन समभिव्याहारो विशेषितः एवमपि कुंभकारादावु
त्तरभागस्य समुदायप्रकृतिकृत्प्रत्ययसुप्रत्ययापेक्षत्वात् पंचनावप्रियादौ पूर्वभागस्य तदपेक्षत्वात् साकृदिनादौ कृ
टिप्रित्यस्येतिरस्य समुदायप्रकृतिकृत्प्रत्ययापेक्षत्वात् तस्य व्यभिचारित्त्ववारणाय स्वनिष्ठप्रकृतित्वविरूपकत्वेन प्र
त्ययोपेक्षितत्वात् न प्रसंगतिः स्पष्टे वेति ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः प्रागर्थवत्सूत्रे प्रत्ययांतत्वस्यापि प्रथाऽर्थवित्तया
प्रवृत्तौ शक्यत्वेन समासस्य प्रातिपदिकत्वाप्राप्त्या विध्यर्थमेवेदानीं समासग्रहणमिति नियमकथाप्युच्छिन्नेति प्राप्त्या सं
गतिः प्रत्युतपरिष्कृतार्थवत्त्वाभावात्प्राप्तिरेवनेति भवतामेव तद्धिरोधः ॥ अर्थवत्त्वे हि परिभाषास्वीकारेणोत्सृजेणाप्राप्ताव
पिनियमाप्राप्त्यासादुर्वीरास्यादिति चेन्न ॥ कृतद्धितेति सूत्रे परिभाषाप्रयोजनदानावसरे यद्यर्थवत्सूत्रे परिभाषानस्यांतदार्थवत्
त्संज्ञेत्येतेन सूत्रे भगवतो गमनं निर्दलं स्यात् अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा भवितुं गामानयेत्यादिभ्यं कानां प्रत्ययांत
त्वादेवाप्राप्तावपि मूलके नोपदंशमित्यादौ कृतं त्वेति निति प्रसक्तैर्दृढतया तत्र प्रथमं परिभाषाप्रदर्शनस्यार्थप्रयकत्वात् न च दे

स.भ.

७९

वदतः पाचकइत्यादावतिप्रसंगसत्त्वेनप्राथमिककृद्ग्रहणान्यागेवीजाभावात् त्वयापितद्वाप्यमवश्यमुपनस्येणतयानेय
मितिर्वाच्यम् प्रत्ययग्रहणपरिभाषाविरहेकृद्ग्रहणपरिभाषायाःसपूर्वस्यचेत् मतिकारकपूर्वस्येवेति नियमाश्रित्वाफर्त्याति
प्रसंगभंगस्येवंवीजत्वात् तस्मादर्थवत्सूत्रेप्रयोजनमदर्शयतोभगवतः॥प्रत्ययग्रहणपरिभाषायार्थकर्तृत्वं तदप्ये
वासिद्धमित्यभिप्रायःकल्पनीयः।अर्थवत्सूत्रेप्रत्ययपर्युदासोनास्तीतिभट्टसिद्धांतः प्रत्ययात्पर्युदासस्त्वस्येवेतिचेत्त
त्राप्रत्ययद्वयत्रनविद्यते प्रत्ययायस्यतिवहुत्रीहिः॥प्रत्ययपदार्थरावप्रत्ययविधानावध्याद्यवयवकप्रत्ययचरमाव
यवकैःसगुदीयः यथाकथंचिस्त्ययातेपिपारिभाषिकप्रत्ययात्त्वस्यसत्त्वेननाप्राप्तत्वेनतन्निषेधस्योचिन्मत् ॥अतएव
सर्वायतइत्यत्रायेवं॥निबोहसंभवात्प्रयोजनांतरंदेवदत्तो गार्ग्यइतिदत्तंतेनचगुरुभूतव्याख्यानगम्ययोगविभागापेक्ष
यन्प्रत्ययपदार्थत्रिशेषग्रहणसेव्यनिस्तृचिन्मभगवतेतिदिगित्यन्ये वस्तुतस्तुपूर्वसूत्रेप्रयोजनमदर्शयतोभगवतः।प्र
त्ययत्रिशेषग्रहणवप्रयोजनप्रदर्शनतात्पर्यं तस्मान्प्रत्ययग्रहणेत्प्रवृत्तिरिष्टेवा।अतएवप्रयोजनधातुप्रातिपदिकप्रत्य
यसमासतद्धितविधिस्वराइत्यादिनातद्धिशेषग्रहणान्येवोदाहृतानि तस्मात्समासग्रहणस्यनियमार्थत्वमेवेति प्राचाभा
षाश्रयतिरेवेतिनव्याशयः किंचोत्तरसूत्रेर्थवत्पदानुवृत्तौकेवलेकृति पारिभाषिकार्थवत्त्वासंभवात्कृतद्वितांशेतरं वि

गसः
७९

धौतद्विशेषणोतावदर्थवत्पदांशोपितदंतविधौवाधकाभावादर्थवंतं यत्कृत्तद्धितांतमित्यर्थस्य वक्तुंशक्यं नयात्समुद्दीय
 स्मार्थवत्त्वाभावेपि अर्थवान्योगार्थशब्दस्तदंतत्वेन परिभाषार्थतः। प्राक्तद्धितांतत्वसत्त्वेन च प्रातिपदिकत्वस्य प्राप्तिस्तत्त्वा
 न्त्यंति भाषोर्त्तं मुविशिष्टस्यार्थद्वयंतत्वेपितद्धितांतत्वाभावान्न दोषः॥ केवलगार्थस्योपगवादीनां चार्थवदंतत्त्वमातिदेशि
 कं व्यपदेशिवदावेन बोध्यं यत्त्वर्थवदंतं यत्कृत्तद्धितान्तमित्यर्थान्त्वात्तिरिति तन्न॥ निरुक्तार्थवत्त्वमादाय व्यावर्त्य कृत्तद्धि
 तांतप्रसिद्ध्यादंतरव्यावर्त कृत्तद्धितस्य व्यापारवत्करणत्वाभावेन करणत्वात्तीयांतपदघटितयेन विधिरित्यस्याप्रकृतिरिति
 चेत्तत्पक्षनावेत्यस्य केवले कृत्तद्धितयोश्च न व्यावर्त्यतां प्रसिद्धेः। संनिपातपरिभाषया यथानपंचनावेत्यस्य सिद्धिः त
 र्थांतप्राकृतचकेवलयोः फलाभावादेवन संज्ञापदसंज्ञासूत्रस्य भाष्यत्वे कदे श्युक्तिरिति वाच्यम् औपगवः पांचक
 इत्यादौ अपत्यकर्त्तर्यकयोस्तद्धितकृतोः॥ संज्ञापतावपत्यादिगतां संख्यामादाय सुबुत्पत्तेः॥ फलत्वात् अथ यवात्तदस्य
 त्तौ च विशिष्टस्य पदत्वानाफत्यादृषणांतरं स्फुटमेवेति प्रत्युतविरोधो न प्रत्ययग्रहणपरिभाषाभावे प्रत्ययांतत्वस्य
 सनाद्यतादिति धातुत्वस्य चानर्थकेपि सत्त्वेन व्यभिचारादर्थवत्त्वेन सादृश्यग्रहणनापत्तौ अर्थवत्पदस्य वैयर्थ्याभा
 वात्परिच्छिन्नत्वाभावेन यथाश्रुतार्थवत्त्वस्य च देवदत्तो गार्थद्वयत्रसत्त्वेन प्राप्तिरेवेति न प्रत्युतविरोध इत्य-

स. भ.
८०

न्येऽग्राहुः परं त्विदं कुशकाशावलं वनं न व्यग्रं श्रद्धालुभिर्गदरणीयं क्षोदहं मनुनेत्यलं बहुनेति व्याचक्षते। आहुरिति
सूचितास्वरसस्तु समासग्रहणस्य विध्यर्थत्वात् प्राचां भाष्यासंगतिविरहस्तु न इगामे वारुचिं मनसिनि अग्रसंनयं तादृति-
द्वितीयफलोद्गतनातः इदं तु बोध्यम्। प्राचीनमतेऽपि उत्तरसूत्रेण कार्थीभावविशिष्टं च रूपार्थवत्त्वग्रहस्योक्तत्वेन देवदत्तो गम्येत्य-
त्र तदभावेन प्रकृतभाष्यासंगतिरस्येव तत्परिहारश्चार्थवत्पदे तदंतविधिरित्येकः पूर्ववदेव अपरश्च विभक्तीतरसमभिष्या-
हायानपेक्षया लोकेषु बोधकरूपार्थवत्त्वमुत्तरसूत्रे इति परिभाषाविरहेण कार्थीभावस्य कृतद्वितीयांतव्यभिचरितत्वाभावात् नत-
त्पुन्यस्यैव ग्रहणे मात्राभावादिति। देवदत्तो गम्ये इति नन्वेवं राज्ञः पुरुष इत्यत्र सुविनिर्मुक्त राज्ञः पुरुष इत्यस्य पूर्वसूत्रेण सं-
ज्ञादुष्परेव उत्तरभागस्य स्वातंत्र्येण प्रयोगानर्हत्वेन नियमेन व्यावर्तयितुमशक्यत्वात्। नचैवं तस्य व्याकृत्या प्रसिद्धिभूलोकि-
कवाक्यस्यैव तथाभूतत्वेनैव प्रसिद्धत्वादिति चेन्न त्वदुक्तरीत्या विभक्तिरहितोत्तरभागवत्समुदाये प्रातिपदिकत्वापादनं
यात्तदेष यवपूत्रं भागविभक्तेर्लुकात्तु त्वेन तादृशवाक्यस्यैव गगनारविंदतुल्यत्वात्। अथोत्तरभागस्य स्वातंत्र्येण प्र-
योऽर्हतात्प्रहणवत्यन्यतामिति चेन्न प्रकृतभाष्यविरोधात्। अथ तादृशार्थग्रहेऽपि प्रसंगः अनाग्रहे तु भाष्यविरोध इत्युभय-
तः पाशरज्जुरिति चेन्न हीत्यनियमः। प्रकल्प्यतां पूर्वसूत्रेणार्थवत्समुदाये चेत्संज्ञातर्हि स्वतंत्रप्रयोगादर्थवत्पूर्वोत्तरभागवृत्ति-

गमः
८०

नभादेति तथा च प्रयोगानर्हेतरभागकसंमुदायस्य पूर्वसूत्राविषयत्वमिति न कश्चिद्दोषः अतएव भाष्ये प्रकृते यत्र तत्त्वेनैव संज्ञा
माशं कृतत्समाधानं च कृतम् अन्यथा न हि तान्त्वप्रयुक्तसंज्ञाव्यावर्तकप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव समूहस्य प्रत्ययात्त्वभा
वेन प्रत्ययात्पर्युदासाप्रवृत्त्या पूर्वसूत्रेणैव न स्यादुर्वीरत्वात्तत्परिहाराकरणेन स्यूनतया भाष्यासंगत्यापत्तेरित्यपरे संशिरिति
तत्रापि फलमाह प्रातिपदिकत्वे हि सुपः अवगानापत्तिरिति न च धातुसाहचर्येण वृत्त्यवयवंस्यैव प्रातिपदिकत्वव्यवस्थापि प्र
हान्तुगेति वाच्यं मूलकेनोपदंशमित्यादौ दोषात् स्वराद्यर्थमित्यादिनाविशेषणयोगादिसंग्रहः ॥ शशष्टगादिपदानां च
ति बुद्धिमात्रविषयीकृतस्यात्यन्तासतो बुद्धिसत्ताविशिष्टस्वार्थस्य शब्देन बोधनादिति भावः ननु प्रसिद्धपदार्थद्वयस्य सं
बंधमात्रारोप एव सुवचोऽत आह स्वप्नेति तत्रानुभूतपदार्थानां न व्यावहारिकत्वं प्रबोधेप्युपलंभापत्तेः ॥ ननु स्वप्नरथाप
दिष्ववयवानां सर्वेषां निरर्थकत्वात् कथं सा जात्येन नियमस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वमत आह अस्तेति अन्वाख्या
ने समूहस्येति शेषः विकारेति तत्र पुजतुनोः शुक्लह नस्तत्वेत्यादीनां बहुवचनमव्यववहुत्वाभिप्रायं न संज्ञेति तत्सत्त्वं दृष्ट्या
सीयुदादेः सा च आद्युदात्तत्वापत्तिरिति आगमानुदात्तत्वं तुनापूर्वमिति नभादेश्चत्वापत्तिरिति च प्रकृतसूत्रभाष्ये तोवसे
यम् महासंज्ञयेति प्रत्याययति प्रत्याप्यते वादतिरायर्थीतर्भावेण कर्तृकर्मसाधनप्रत्ययशब्दयोः प्रकृतसूत्रभाष्योक्तं तत्रे

स. भ.
८२

णचेति शेषः तत्र कर्तृसाधनेन स्वार्थप्रत्या। यकसंग्रहः कर्मसाधने तु प्रत्याप्यते प्रकृत्या बोध्यते इति प्रत्ययः यद्यपि स्वाधिकेषु
प्रकृत्या तदर्थः प्रत्याप्यते नसा एव तथापि शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् प्रकृत्या प्रत्याप्यमानार्थकत्वात्सोप्येवमुच्यते इति तद्वाच्यं
शयंकैयटुचेतदेतन्मनसिनिधायाह प्रकृतीति प्रकृतित्वं चात्र परश्चत्यत्रवस्यमाणं न ग्राह्यम् ॥ इदानीं प्रत्ययत्वस्यानिर्णी
तत्वेनैव धाव्यादेशरूपप्रत्ययविध्युद्देश्यतायाः स्थानिनिर्हंत्याशौसत्वेन तदर्थबोधकानां वधादीनामपिसंज्ञापतेरन्योन्याप्र
यापत्तेश्च किंचयस्य प्रत्ययत्वमानेयंतदवधित्वम् अयमभावः नभादिव्यावृत्तयेस्वशब्दार्थान्तर्भावेषु प्रत्ययशब्दस्य च मि
रितिचेत्स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थप्रत्यायकानां नभादिवत् स्वार्थप्रत्यायकत्वाभावात् संज्ञानस्यात् अतः कर्मव्युत्पत्तिरंगीका
र्या तथा च स्वैनप्रत्याप्यमानार्थकत्वमव्यभिचारीति अन्येनेतिलभ्यते तदपि स्वसमभिव्याहारे सर्वत्रास्तीति स्वसमभिव्या
हारे इति च भ्यते तदपि अनियमे सर्वत्र नियमेनेतिलभ्यते तच्च प्रकृतिरूपमेव फलतीति व तोरिद्वानां तादसंख्याद्वे रिन्यादौ
चतृतिमत्त्वाभावादेवनानिव्याप्तिरिति बोध्यम् ॥ तन्निष्ठविधेयतानिरूपिततन्निष्ठरूपिततन्निष्ठरूपितव्यधिकरणं तन्निष्ठरूपिताव
यवित्वव्यधिकरणं च यदुद्देश्यत्वेन देवच्छेदकाक्रान्तत्वं स्थानिनिष्ठोद्देश्यताया निवृत्तिसामानाधिकरण्यादागमिनिष्ठायास्त
स्याभवयवित्वमामानाधिकरण्याच्च स्थान्यागमिनोर्नातिव्याप्तिः अवधित्वनिवेशेन एतेनैवत्वादावकारस्य क्लृप्तशक्तिकत्वेन

रामः
८२

षुकोविकाररूपस्वार्थप्रत्यायकत्वाभावेऽपि प्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वात् प्रत्ययत्वंदुर्वोरमित्यपाहम् अमस्तुशित्करणत् त् पाह
 द्तिनिर्देशादिकरणानां द्योतकतया स्वार्थप्रत्यायकत्वाद्वा प्रत्ययत्वं शवादीनां तु प्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वात् द्योतकतया स्वार्थ
 प्रत्यायकत्वाद्वा ननु ॥ ननु यदर्थे वाच्ये द्योत्ये वा विधानं तत्त्वं स्वार्थत्वमिति वत् स्वप्रकृत्यर्थत्वं च दुर्ववं तदर्थे ताम
 मिधानादत आह ॥ स्वप्रकृत्यर्थत्वं चेति कोशादीत्यादिना निरुक्तनिघंटसंग्रहः ननु प्रत्यायकत्वमित्येवास्तु मस्तु वं अदि स्वश
 द्योपादानं चेत्यत आह अतएव न भेति स्वशब्दार्थोत्तर्भावेण प्रत्ययशब्दे रृतिस्वीकार देवेत्यर्थः अतएवेति स्मर्योभावादेवनभ्य
 शब्दादपि ताभि शब्द प्रकारक एव बोधो नाभिहित इति ॥ ननु कदाचिदपि नभिहित इति येषि शास्त्रानभिज्ञाने पितृद्वयवहरात्
 शैव प्रतिपादयेत् उक्तार्थे भाष्यं प्रमाणयति एतदर्थमेवेति स्यान्न्यर्थप्रत्यायकनभादेः प्रत्ययत्वव्याकृत्यर्थमेवेत्यर्थ इति विग्रहे इ
 त्यर्थस्वमर्थप्रत्यायतीति विग्रहे इत्यर्थः एवं स्वीयपदे न्यत्रापि स्वीयार्थस्वपदे न्यर्थो बोध्यः यथा श्रुतं तु न युते भ्रम्ये तादृशपाठ
 स्यानुपलभात् एवं मुक्तिस्तु तत्र स्वपदस्यात्मीयार्थकत्वं ध्वनयितुम् आत्मवाचके चार्थेनाभेदो वाधि स्यात् एतेन एतदर्थ
 मेव प्रकृत्यर्थसंग्रहार्थमेव स्वीयपदोपादानमिति अन्यथा स्वशब्दमेवोपाददीतस्वीयपदे उपातेत्वात्मीयार्थकत्वं स्वशब्द प्र
 तिकच्छ प्रत्ययानादात्मीयप्रकृति संवन्ध्यर्थसंग्रह आत्मवाचिप्रकृति कादात्मसंवेदि स्वार्थसंग्रहो जायत इति भावः इति व्या

स.भ.
८२

ख्यात्तु मपासु कर्मसाधनोपि प्रत्ययशब्देऽस्तीत्यग्रिमभाष्यानुस्थितिप्रसंगाच्च तदर्थान्तर्भावेणेति स्वशब्दार्थान्तर्भावेणेत्यर्थः
ग्यर्थात्तर्भावेणेत्यर्थः! इत्यन्ये यत्तु विकारेति विकार एकदेशस्थानिकोहनस्तचेत्यादिः आदेशः सर्वस्थानिको वभादिरिति भे
दः ॥ ॥ ननु तृणहृदिनिर्देशात् नयास्योरितिज्ञापकाच्च अमकचोर्नदोषः ॥ बहुचितुप्रत्ययत्वाभावेपिनक्षतिरित्यरुचेराह
किंचलषीति त्रुठकोक्तारुक्त्विचिन्व्यानभादेरपि प्रत्ययत्वापत्तेः विशेषविहितत्वस्यानवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वप्रयोजक
त्वात्सीयुट्त्वादेशप्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थमन आह परत्वादिति उक्तृष्टत्वादित्यर्थः ब्राह्मणभोज्यतां माठरकौडिन्यौ
परिवेविषातामिति न्यायेन लोदेशा प्राप्ति योग्यविषयाभावरूपानवकाशत्वस्य सीयुटिसत्त्वेनापवादत्वादिति यावत्तया
मुद्गविषयेसीपुटः प्रतिषेधेन लिङ् संवधिनामुक्तन्यायेन बाध्यबाधकभावोनेति आख्यतेवक्ष्यमाणत्वात् तेऽत्र कौडिन्य
न्यायस्य तु नात्राश्रयणं ननु अश्रयणं हि तत्र दानोत्तरं दधिदानस्येव सीयुटिलादेशप्रवृत्तिरेव स्यात् भोजनन्यायाश्रयणे
तु पुरिवेषणोत्तरं भोजनस्येव तदुत्तरं तत्प्रवृत्तिर्निर्वाधैव यद्वा उक्तन्यायेन सीयुटो बलीयस्त्वादिप्रतिषेधाभावेन परत्वात्
योजकत्वादाह चेति चेन्न चोक्तार्थसमुच्चयः सीयुटएवेति यद्यपि तृतीयसूत्रे लस्थाने दूडुदातो भवतीति उत्पत्तिकाले ए
वस्वरविधानादनुवादविषये यदागनाइत्यस्याप्रवृत्तेरागमविशिष्टस्योदात्तत्वाप्राप्त्येवार्थमाणस्येद एवाद्युदात्तत्वेसी

रामः
८२

पुटः श्लेषनिघातसिद्धिः यन्तुसीयुटागमसमवधानेन लस्यानर्थक्यादादेशासंभवेन सीयुलइत्यस्य स्थाने मीय इत्यादेशः स्यात्सच प्रत्यय
 संज्ञक आद्युदान्तश्चेत्यानुमानिकवचनेन प्राप्नोतीत्याशयः आगमानुदान्तत्वे उक्तेत्वपवादविषयत्वात् पूर्वमेवनानुमानिकाद्युदान्तत्वप्रवृत्ति
 रिति श्रोताद्युदान्तत्वस्यैवार्थस्थानमित्याहुस्तत्र आनुमानिककन्यनेपिविशेषणविशिष्टस्य लक्षणानुलक्षिते विशेषणत्वयद्रूपं
 यीकारान्त इत्यन्यथापदस्यैवाक्यस्यैव आद्युदान्तत्वापत्तिरिति तथापि अस्यैकदेश्युक्तित्वादिति स्पष्टमुद्द्योतेन चक्रियमाणे प्यगमानु
 दान्तत्वे क्रियमाणेपि प्रत्ययसंनियेर्माद्युदान्तत्वे सीयुटादेशेर्लिङ् आद्युदान्तत्वं प्रसज्येतेति भाष्यलिङ् विधावुपस्थिताद्युदान्तत्वस्य
 विधानकाले लिङोऽनञ्कत्वेनाप्रवृत्तावपि सीयुटि यद्वागमेति न्यायेन लिङ्त्वासीयुटः प्राप्नोतीत्यभिप्रायकमित्यादेशविधौ तदसं
 गतिरतः केयस्य संगतिमाह केयटेति तत्सूत्रस्य प्रदीपोद्द्योतीतुचिंत्यावेव चिंतावीजं मुस्फुटं सुस्मदशोभितिनोक्तम् यन्तु प्रकृतसू
 त्रकेकेठे उपपदस्यापि प्रत्ययत्वे राजपुरुषादिषु सावकाशमुपसर्जनस्य पूर्वमित्येतद्वा खित्वा परत्वापत्तिरित्युक्तं स्यायंभावः राज
 पुरुषयोः सुपुनिरूपेण प्रकृतित्वेपि शब्दान्तरापेक्षया परंपरापेक्षया वापर्यायेण प्रयोगे प्राप्ते समस्य मानपदापेक्षयोपपदस्योपसर्ज-
 नस्य पूर्वनिपातार्थे नन्वार्थक्यम् आदिपदग्रहंदास्याः पुत्रइत्यादावस्तु कसमासे जहिजोडमिति तिङन्तपूर्वपुत्रकेसमासे नन्वार्थ
 क्यं न हि सत्रतिङ् न षष्ठ्यंतयोः प्रकृतित्वेन प्रत्ययत्वप्राप्तिरस्ति येन परत्वं प्रसज्येतेति एतेनोपसर्जनपूर्वत्वस्यानवकाशत्वाभिप्राय

स.भ.०
८३

कोटिपरणयंथः परस्वः यदपि प्रकृतसूत्रे विकारागमेषु च परविज्ञानादिति भाष्य व्याख्यानावसरे के यटे नैः अदि परत्वनिमित्ताप्र
त्ययसंज्ञा अपितु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तपरत्वं तथा च परत्वाभावेपि अत्र बहुजकचां प्रत्ययसंज्ञा भवति इति तस्याप्ययं भावः ॥ परत्वस
न्नि योगशिष्टं न प्रत्ययत्वं प्रत्यय इति सूत्रे च काराभावादव्याप्तेः किंतु प्रत्ययत्वसंनि योगशिष्टं परत्वमिति न च तदुक्त इति निर्देशे न सं
न्नि योगशिष्टं न्यायानित्यत्वे नाव्याप्तिः सुपरिहरेति वाच्यम् अधिकारसूत्रवाक्यार्थे कत्वेन तत्र न्यायप्रवृत्ते विकारादिषु निव्याप्ति
प्रवृत्तौ न्यायस्य व्याप्तिरित्युभयस्य दुर्लभत्वादिति एतेन न तत्र व्याख्यावसरे उद्व्योते यदुक्तं न हि परत्वनिमित्तेति तदव्याप्येत्यर्थः तथा
हि सति व्यापकाभावेन व्याप्याभावः सिध्येदिति भावः अपितु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तपरत्वमिति तच्चिंत्यं राजपुरुष इत्यादौ प्रत्ययत्वं साधेपि
पुरुषशब्दपरत्वदर्शनेन सन्नि योगिन्यायानित्यत्वेन अमादीनां प्रवर्तन एव संज्ञेति च तदपासं विन्व च तद्वाप्याशयस्तु विकारागमे
षु फलाभावान्न प्रत्ययत्वमित्येव अस्युदात्तत्वं च परत्वसंनि योगशिष्टं न प्रत्ययत्वमिति योगशिष्टम् अत एव परस्वित्यस्यापि आसुदात्त
त्वमिति सूत्रित्वाच्च निकं वागमादुदात्तत्वमित्यादिके यटे स्पष्टम् यत्र च अमादौ फलमस्ति भवत्येव तत्र प्रत्ययत्वमित्यादिनादि गर्धस्तु प्रदीप
नो वगं प्रवृत्त्यलंबुनेति व्याचक्षते तत्रासुपरश्चेति अपादानत्वासंभवेति गुणादिभ्यः सनादिर्भवतीत्यर्थे नायातीत्यर्थाभावेन तज्ज
न्यादिभागान्नाशयत्वादिति भावः षष्ठ्यर्थं प्रानंतर्यमिति वोद्वैकदेशधारकस्मित्याश्रयत्वरूपषष्ठ्यर्थसंबंधनिरूपकाध्याहृतानंतग-

गमः
८३

द्विषद्वौ ध्यानेतर्यमित्यर्थः ॥ अत्र्यवहिता एवेति गापोऽगिन्यत्रानंतर्यस्य षष्ठ्यर्थकत्वे सिद्धे क्लेशेनार्योन्नरकरणपाठ कस्यमुधेवेति
 भातिषष्ठ्यंशेति अत्रचसुप्तिवेत्यादिनिर्देशस्तान्यसंग्राहकादिति भाट्टव्याख्यानेतथाचप्रथमांसीरुत्पत्यये सामानाधिकरण्यमिति भावः
 भुक्त्येवनियमेति अयंभावः विधिर्द्विविधः नित्यो वैकल्पिकश्च तत्र नित्यविधेः अनुपप्लिष्टस्य कोपणं तद्वर्धितः साधुः स प्रयोक्तव्यः
 तद्वर्धितो नैसाधुः स न प्रयोक्तव्य इत्यादिरीत्यास्वविधे या घटिता साधुत्वबोधनपर्यन्तमपि व्यापारः स्वरतीत्योदिकल्प्यविधेः साधु
 त्वबोधवपर्यन्तमेवेत्येवंस्थिते विध्यंतरबद्धर्तमानत्वविवक्षायां तद्वर्धितस्य साधुत्वं न्यायसिद्धं तद्विवक्षायां तद्वर्धितस्यासाधुत्वबो
 धनार्थनियेति ॥ अत्रचलडादिर्निरर्थक एव भूतानिकालः पचतीत्यत्र यथा तस्यापंत्यमित्यादिविकल्पविधावुपपत्त्यमुपगौर
 ल्पमित्यादिप्रयोगभंगमिया अणाद्यघटितस्यासाधुत्वं न न्यायसिद्धं तत्र महाविभाषया वाक्यम् अन्यजस्योऽग्रहणानुत्पत्त्या समास
 उपवपत्यमित्यर्थे उपगुरितिनप्रयोक्तव्यमिति नियमेन साध्यम् स्यष्टं चैदमत्र भाष्ये विपरीतं तु न व्याख्यानात् कर्मण्यमित्यत्र ये
 गविभागादिकं तु मवंताच्चिह्नं तत्र प्रतीतिर्यथानियमेन स्यादित्येवमर्थं परश्चेति नियमेन तु निरर्थको मशस्वात् अत्यंतस्वार्थिकेतुना
 स्यसंबन्धो महाविभाषया सह विरोधात् विभाषया हि स्वविधे या घटिते साधुत्वनियमेन चासाधुत्वमिति विरोधः साधु एवेति ॥ अत्र एवाप
 उसेत्यादेशो उत्तरसूत्रस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य ज्ञापकत्वेन नित्यत्वमुक्तमाकरे अनुकरणे त्विति ॥ अस्य च गवित्ययमाहेत्यादाविति सप्त

म.भ.
८४

स्यंते च यः शास्त्रावोधितेति शास्त्रावोधितत्वं च शास्त्रवोधिसाधुत्वकत्वम् अतः पाचक इत्यादेर्घञ्प्रविधायकशास्त्रवोधितस्य प्र
योगश्चादिनापादनीयं परणवेति नित्यमेव स्वाघटितस्य तस्यासाधुत्ववोधनात् अनुकरणेऽतिव्याप्तिवारणं च त्वं व्याचष्टे अप
रीतिनिहनादावव्याप्तिवारणाय तदपि परिष्कुरुते परीतिः अप्रवृत्तत्वं च प्रतिबंधकाप्रतिहृतप्रवृत्तिकत्वं तेन लिङित्वात्सौख्येण वा युदेस्य
तात्र छेदकधा तु त्वाक्रान्तेपिनान्यासिः हरीणादित्यादौ च न सा प्रतिबंधकत्वं च निहृतेति उं ने लक्ष्ये लक्षणं इति श्रायः लिङादावु
कार्थानामित्युवाच विषयतावाप्रकृतिभावश्चेति रीत्या तत्र तत्रानेकविधं यथासंभवं बोध्यम् दिगर्थसूत्रैकस्थिकविधीनां वा प्र
हणरूपप्रतिबंधकप्रतिहृतप्रवृत्तिकत्वान्नित्यग्रहणवैकस्यिकमिति केचित् व्याचक्षते ॥ इत्याप्रातिपदिकार्थत्वाभावेन नात्र पदे
नहित्वानिरिक्तकालादेत्यादृश्या च प्रथमाया अप्राप्तावपि पश्यधावतीत्यादौ द्वितीयास्यात् न आह नेति ॥ आदिना ज्योतिषो मे न य
जेनेत्यादौ द्वितीया संख्येति संख्यावृद्धिनेऽन्यसंख्याभावादित्यर्थः न च स्य संख्याभावेपि तत्संख्यामादाय स्यादंत आह संख्येति ए
तेन वाक्यात् सुबुत्पत्तिविशेषाय स इत्य पास्तमिति भट्टाः अन्ये तु संख्याभावादित्यस्याप्रतीतेरित्यर्थः ननु कर्तृकर्म प्रत्यये प्रतीता इति
स्यंते इत्यादौ न प्रतीतिरस्यैव भावार्थकति उं नेऽत आह उक्तत्वादिति एतेन भावनिपश्येत्यादौ कर्तृकसंख्याया उक्तत्वेपि क्रियाय
तामनुक्तामादाय स्यादित्यपास्तमिति व्याचक्षते ॥ ॥ प्रपवादत्वादिति फलस्य व्यपदेशिवद्भावेन कर्मत्वात् धातुमात्रस्य तदुपस्था

रामः
८४

पकत्वात् स्वमते संख्या संत्वाच्च सर्वत्र द्वितीया प्राप्तेरिति भावः क्वचित् स्य करणत्वेनान्वयविवक्षा यां ज्योतिष्टोमेन यज्ञेनेत्यादौ हरि
 न्मेषेदित्यादौ च हेतुत्वेत्ती अप्राप्तिर्बोधाद्दृढं तु चिंत्यम् संख्या मात्रविवक्षयां कालसाधनादेरविवक्षयां निष्कारे प्राप्ते सुपो वा
 रणाय संप्रावश्यं कृदिति ननु वर्तमानकालिकैककर्तृकपाकसमूह इत्यर्थे पचतीत्यादावणादिव्यावृत्त्यर्थः सोऽत आह तस्येति
 ननु तस्येत्यादेः नषष्ठ्यं नृदित्यर्थः ननु तत्संवेधीत्यादिः एवं च तिङं तादृणादिः प्रात्रेत्येवेत्यत्र आह ज्ञापकेति लिङं तात्तद्वि त
 श्वेत्तरवादिस्वेति नि यमधरेति भावः एतेन वा वृत्तुधा तु स्थेश्चरविरोध इत्यपास्तम् वाक्यादंत्यंतस्वार्थिकनिगमाय तद्विनिधि
 त्यमिदमिदं वदंति सुवंतस्योपस्थितत्वमिदं ये हेतु इत्यमाह ॥ स्वार्थेति ॥ तस्येति च बोध्येति अत्र च विद्वन्माभसेति वक्ष्यमाण
 वनं त्रं बोध्यम् प्रथमोच्चारित बोध्यादिना प्रथमोच्चारितं बोध्यं वाच्यं यस्येति च तदर्थः बोध्यबोधकोदेति यावत् अर्थो यो भुक्ते
 षीति न्यायेन बोध्यादुपगवादे रथोत्प्रत्ययस्य वाधादसंगतिः स्पष्टे वा तद्वोध्यबोधकं च सुवंतमेवेति तस्योपस्थितत्वमिति
 भावः ॥ घटकं तं योपस्थितप्रातिपदिकत्वं विशेषणत्वाभावात् प्राधान्येति नरोष इति यद्यपि प्रकृतौ तत्रैव सुपीत्य
 स्य प्रकृत्या प्रातिपदिकत्वमपिन तथाप्युपलक्षणं तदिति भावः ॥ उंछादिपाठं प्रमाणं यन्नाह स्पष्टं चेति अत्र एव सर्वेति प्रकृतं दंत सप्रमीत्यादे
 वेत्यर्थः अन्यथा बहुव्रीहिकालिः नोदान्तत्वात् नस्यैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणातिदेशः स्यात् धर्मिग्राहकमनान्यायस्यैवादेवेति ननु न

स.भ.
८५

एवेत्यर्थः। तदसंकोचेपि पूर्वैर्लुकि अन्तरं गत्वात्सर्वे स्वरे प्रकृतिस्वरेण तत्त्वसिद्धेः। कुमारेत्यादि धर्मि ग्राहकस्य भूयि संज्ञादनुपलंभात्
दाहरणं प्रमाणयतिः बहुतरेति नन्वयस्कुंभीत्युदाहृते प्रातिपदिकरूपेण कुंभत्वादिना ग्रहणे प्रवृत्तिलाभेपि न इति प्रवृत्तीहित्वादिना
ग्रहणे प्रवृत्तिर्न स्यादन् आस्रस्त्रीप्रत्ययेति नद्रहिते दृष्टादतिशेषः तद्रहितत्वं च तत्प्रकृतिभूतमेव अतएव बहुतरेपदादित्यर्थेऽप्युने
रपदत्वस्य विशिष्टेतिदेशात् कस्यादित्यपास्तम् उतरपदत्वस्य प्रकृतौ दृष्टत्वाभावात् एतन्ध्वननायेव संसभिव्योहारइति अन्य
यातद्विफलमेव स्यात् विशिष्टेति नन्मात्रविशिष्टे एतेन दृष्टयामात्र यादृत्यत्र तत्प्रकृतौ माले दृष्टान्तिपदिकत्वस्य दृष्टात्वात्
तिविशिष्टेतिदेशात्प्रातिपदिकावयवत्वेन लुक् स्यात् इत्यपास्तमिति केचित् पाठकग्रंथे उतरमिति नत्वम् वलुनलुसमासांता
नामलौकिके प्रवृत्त्यात्तत्र च सुपः सन्नात्तु नदीचरमावयवकत्वं बाधितमनो न्यन्त प्रकृतिकसुवतो लरपदक इत्यर्थो केधः ॥
इत्यर्थः सिद्धिरिति आदिना युवत्तिकायाः अन्ययांतरं गत्वादेव ड्यापो पूर्वमुन्यादेसिद्धे स्त्रीप्रत्ययां नान्नेत्वं ड्या वजादेव चिनिथ
मार्थत्वापन्यासुः पूर्वमनुज्ञावसिद्धिः स्यात् मानं तु प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव एतच्चेति ड्यापग्रहणासम्बन्धइतीति प्रत्ययस्यैती
त्यादिनाऽत्यंतस्वार्थिकपरिग्रहः यूनीत्तिरिति उक्तार्थेति न्यायसुस्त्रीप्रत्ययप्रकरणेनेति प्रत्ययारंभाद्वाध्यत्तद्विभावः ॥ एवं चेति
लास्यात्तुरोधेन तस्य तदन्यपरत्वे चेत्यर्थः ॥ आरभ्येत्यनेन समासानपरिग्रहः पठिते धितिशेषः ॥ व्याख्यानादिति ड्यापग्रहणस्य स्त्री

रामः
८५

प्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वस्य प्रत्याख्या नानुरोधेनावश्यकत्वेन तद्विन्न तद्धितस्येवनेन ग्रहणमिति सूत्रमतेपि यूनस्तिरित्यत्र तदसं-
 बंधः प्रत्यंतस्वार्थिकादिषु चूर्णेषामनिरिक्तार्थोभावेन परिपूर्णमिति न्यायाविषयतया सुवन्ना तद्धित इति सिद्धौ नस्य व्यापोः प्राक्
 प्रवृत्तेऽत्राभावात्तदसंबंधः न्यायसिद्धेरर्थसम्पत्तिमप्याह सर्वस्येति। तत्र भाष्ये उक्तार्थो संस्पर्शो दाह) के यट इति। अत्र केचित्प्रत्यय-
 तिष्ठते तत्र हि भाष्ये पदग्रहणं कर्तव्यं समासनिवृत्त्यर्थं सप्तपर्ण इत्युक्तं यदा सप्तसंख्यकपर्णविशिष्टो वृक्षः एकत्वादि संख्या-
 नालिङ्गिर्ज्वीप्यते तदा वीष्माविषयव्याप्तिवोधसमये वृक्षगते कत्वस्यानुभवाद्भिन्नपुत्रनेः प्रागेव समासस्य प्राप्तिरपवाद-
 त्वात् न भवति। कृते स्वादौ पदत्वेपि तदर्थं संख्यालिंगितार्थे वीप्सितत्वाभावान्न भवति तद्गालिंगिते वीप्सित्वे वहायां तु भवत्येव घटं प-
 टं पश्येति च न दभावः सप्तसंख्यानिपणानि वीप्यते न तु तद्द्वान् वृक्ष इति के यट स्तु चिन्त्याव वृक्षादेर वीप्सित्वे विभुत्वं तद्वद्विर्वच-
 नाप्रसक्त्या पदग्रहावश्यकत्वात्संगतेः ततः तद्धितनिवृत्त्यर्थं च द्विपदिकेति स्त्रीत्वद्वित्वलक्षणलिंगसंख्यान्विजुः पदार्थो वीप्यते न
 नु एकत्वाद्यालिंगित इति वीष्माविषयव्याप्तिवोधसमये एकत्वादेरनुभवात् सुवृत्तनेः प्राक्पूर्वोत्त्वेन तद्धितस्यैव व्याप्यत्वावन्दस्य-
 द्विर्वचने प्राप्नोति पदाधिकारात् न भवति कृते सौ हल इत्यादिलोपे च पदत्वेपि तदर्थं कस्ये कत्वालिंगितस्यावशिष्टत्वात् न भवति तत्त्वे-
 तु भवत्येवेति भावः। यत्तु के यटः स्त्रीत्वस्यापि वीष्मायामनंतर्भावमाह तन्न सम्यक् द्विपदिकाभ्यामिन्यत्र प्राप्नोतीति विद्वेष्यमाणभाष्या

स.भ.
८६

संगतेः नहिलिंगस्यापि वीक्षितत्वे टावने स्त्रदिष्टितिपदत्वेपि द्विर्वचनप्रसक्तिरस्तीति न च तद्धितोत्पत्तेः प्राक् समासो न द्विर्वचनम
पदत्वादित्यभिप्रायकमाह तदपि न प्रकृतार्थस्य भाष्यानभिप्रेतत्वात् तथाहि तद्धितनिरुत्थयर्थमित्यस्य तद्धितेति नैव स्वर्थमित्य
र्थः ॥ नहितदुत्पत्तेः प्राक् तदस्ति समासनिवृत्त्यर्थमित्यनेन गतार्थत्वाच्च किंच तथाभिप्रेतत्वे हि तद्धिते नोक्तत्वात् न भवतीति तदु
त्तरं तत्रत्याख्यानाभाष्यासंगतिः नहिततः प्राक्ते नोक्तत्वं संभवतीति वुनः सर्वथानि वकाशत्वेन तद्वाचकत्वात् नः प्राक् तद्व प्र
रुत्तेष्ववुनिकृतेपितक्रौडिन्यन्यायेन बाधेऽपवादे कृते उत्सर्गो प्रवृत्त्यादित्वं न प्राप्नोत्येवेति तवापि भाष्यमसंगतमेवेति तु त्रया
च्यमुत्तरं द्वित्वे कृते उक्तत्वाद्दीपसायां वुनोऽप्राप्त्या तस्यायविषयाभावात् हलङ्गादिलोपे कृते पदत्वात् द्विपदिका इति बहु
वचनान्तं पाठ्यमिति च तदुक्तं चिस्यमृत्याठस्यापियोजितत्वात् यत्तु विवरणे द्विपदिके लुत्तरं माशस इत्यपमाठः पदग्रहणे भाषित
त्रतन्निवृत्तेरशक्यत्वात् शसंतस्यापि पदत्वात् तत्पूर्वभागस्यापि सुवंतात् शसउत्पत्त्यापदत्वादित्युक्तं तत्र तत्पूर्वभागस्यापि स्वा
दिष्टितिपदत्वादित्युक्तः अतः स्वार्थिकानां सुवुत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरिति पूर्वमुक्तत्वादिति प्रकृतप्रसार्थसुद्वयं द्वित्वसं
सुकेति स्त्रीत्वप्रयुक्तैरपि बोधेऽप्येकत्वेति कैयटेलिंगानन्तर्भावस्योक्तत्वेपि उक्तहेनोरेव तत्यागः अनंतर्भावान् सुवुत्पत्तेः प्राक्
टावनस्येति शेषः तस्य पदत्वाभावाद्द्विर्वचनाभावः प्रयोजनमित्यन्वयः ननु कृते तद्धिते पदत्वात्ते नोक्तत्वाद्वा द्विर्वचनाभावेपि न

एमः
८६

दुत्यनेः प्राक्समासस्या कुतो नैत्यन आह सेति। अभावेनेति। तस्याः संख्यापेक्षत्वे नवहिरंगत्वात्तद्धितस्य च स्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वात्
 तूनेनवाधारितिभावः। यद्यपिबुनोवाधकत्वात्तद्विषयेद्विर्वचनाप्रवृत्तिरिति वक्तव्यं तथापि अपदत्वात्प्राप्तिरेवनेत्युक्तेरेवम्या
 यत्वादेवमुक्तमिति॥ प्रत्याख्यातेतुर्नैवपूर्वमप्रवृत्तिरितिभावः॥ ॥ ननूप जनिष्येतिन्यायेनभत्वेनपदत्ववाधात्प्राक्तद्धि-
 जोत्यनेःसमासेकृतेपदत्वाभावात्तदभावदूतिकेयटःसंयोज्योऽनआहपुंयोगेति। अपिनापूर्वोक्तकेयटसंग्रहः। एतेनोक्तार्थस्य
 भाष्यासंस्पर्शमृचितवान्। अन्यथासूत्रेपीतिवदेत्तदुक्तं तत्त्वरूपेति। समासविधौहिगतित्वज्ञानं समर्थत्वज्ञानं चेतिद्वयमेव-
 ० प्रणविधौतुप्रातिपदिकत्वंसमर्थत्वमूदुणंतत्त्वंचेतित्रयःअतस्तस्याधिक्यं॥ नेचपदद्वयाप्रित्त्वेनसमासस्यापिबहिर्भावे
 नैमयोःतयोःपरत्वादणेवस्यादितिवाच्यं। सांकूटिनदिलक्ष्यानुरोधेनोक्तान्तरंगत्वेवपुरस्कारादिनिकेयराशयः। तस्मिन्समा-
 सस्यांतरंगत्वेपिप्रतिपदोक्तत्वात्। प्रणस्यादिन्यपास्तम्। दुणंतनिष्ठधर्मचयोपस्थितवर्णविध्युपस्थित्याध्यायविधेर्विलेवोप-
 स्थितिकत्वात्प्रत्युतत्तन्निष्ठावश्यकसमर्थत्वरूपधर्ममात्रेपस्थितौसमासविध्युपस्थित्यात्तस्यैवतत्वात्। ॥ ॥ संगतिरितिद्वन्द्व-
 तदस्यात्तदुत्पत्तावपिपरिभाषांगीकारेणसुबुत्पत्त्यनेनंतरंगत्वात्तदुत्पत्तेः प्रागेवांतरंगत्वात्समासेतत्तत्तदुत्पत्तेः। ॥ ॥ दायादणि
 सांकूटिनसिद्धिः तदनंगीकारे तुद्वयोरपिद्वन्द्वत्पत्त्यनन्तरंयुगपत्प्राप्त्येकपदाप्रितत्वेनान्तरंगत्वात्केवलादणिसंकोटिनमितिस्यादि

स.भ.
२७

तिरीत्याभाष्यस्यसुयोज्यत्वेनकाप्यसंगतिरितिचेनसत्यामप्येनस्यामवयवाद्युत्पत्तिः प्राप्नोतीतिनदुत्तरभाष्यानुरोधेनस्यभिक्तस्यस्यो
क्ताभिप्रायकत्वेनैवव्याख्येयत्वेनासंगत्वेत्वादवस्थात् नहिमुवंतानदुत्पत्तिरिति नियमेऽवयवान्तदुत्पत्तिः प्राप्नोतीत्यवयवस्यतत्त्वा
भावायेनतत्तुभाष्यंसंगत्वेनस्यात् इदंप्राचामनुरोधेन वस्तुतः संवस्कारेत्यादौसुट इत्वंतरंगतरार्थकगतिरितिचेनसमास-
स्यान्तरंगत्वंबोध्यमूतदाह अन्यत्रेति एतेनतत्त्वेनतत्त्वांगीकारेस्वग्रंथान्तरविरोधेन्युत्पत्तिसमिति केचित् स्वीजसं दृष्ट इति।
जसादौरुत्वंसौत्रत्वात्त्रेतिभावः। वस्तुतस्तत्त्वं तस्मात्तत्रवक्ष्यमाणरीत्यात्वाघवेननिर्विभक्ति कानुकरणभूतानिपद्यंकेपदेन्येव
त्यरुत्वंन्याय्यमेवेतिबोध्यमविभक्तिश्च नन्वेवंत्रीणित्रीणीत्यस्याननुत्तौऽप्रष्टनप्रावीत्यादौनिर्वाहेपिप्रथमयोरित्यादौदोषो
ऽतप्राहप्रथमेति। वाच्ययोरित्यत्रिकयोरिति शेषः॥ व्याख्यानादित्यस्यार्थमाह॥ प्रन्ययेति॥ श्रीजसोरिति॥ स्वावोरितिनुनो-
क्तं। जसुव्यादृत्यर्थकान्नादिचीनिद्वचग्रहान्तोरजादित्वंतुज्ञानंशिवोऽर्च्यइत्यत्रकेध्यमनेस्माच्छसदतिलिगभयत्रबो-
ध्यमसुपसंज्ञेति। तितु संज्ञाप्येवमेव तदंतंनरवाद्यत्तेः॥ ॥ रामद्रुहेत्यदौनिघातापनेश्चादीर्घापनेरिति सत्रिषानपरिभाषयादी-
र्घुवारणेतुसंवदेत्यादौसर्वस्यसुप्रीन्यायुदात्तत्वापतिर्बोध्येत्यत्रविसरः। बहुषुनग्रहणमिति तेनबहुः पर्वतद्रुत्यादौन नवात्परत्वा
देकवचमस्यादितिवाच्यम० तदोऽर्गिकत्वेनतस्यतदपवादत्वादिति वदंति॥ काण्डपिठद्वयव्यवहारस्यप्रावल्यमितिध्वनयितुमाह

रामः
२७

भर्तृदारेति अयं स्मार्तप्रयोगः ॥ अन्यः शवरभाषी यः ॥ रुत्वेदिति सुवन्ततयेति हेतौ तृतीया सुवन्तताहेतुकं यत्पदत्वं तदेकदेशवक्तु
 न्यायेन कृतं रुत्वेदित्यर्थः ॥ यथा श्रुतं तु न साधुते न न्यायेन विवृतावयवनिबंधनकार्यं स्मार्तनिदेशात् ॥ ममहेतूपादानं तु पदेशप्रवृत्तित्या
 तनाये इदं च पक्षद्वयेपिवोध्यम् ॥ अग्नीदित्यत्रैव रुत्वेत्यासिद्धत्वात् सुबुद्ध्या प्रवृत्त्यापुनः पदत्वमित्यादि प्रागुक्तं च न विस्मर्तव्यं ॥ सरूप
 विभक्तयतानां सरूपाणामेकशेषद्वयार्थद्वयमिदं साधारणं फलं वक्तुमाह ॥ भ्यामीति ॥ यद्वास्वकारापकर्षाभावेऽपलक्षणत्वस्यातिप्रसं
 गमात् ॥ भ्यामीति सिद्धानपसेत्वौ जसादिवपितद्व्यवृत्तिः फलं बोध्यं ॥ ध्वनितं चेदं भ्यामादावपीत्युक्त्या वृहति ॥ तद्विदादिविति ॥ आदिना
 क्यइ ॥ हारितं हारिणं हरिणीयते हारितायते इत्यत्र ॥ ननु सन्यप्येवकास्पकर्षमात्मात्रेरेकशेषोदुवीरः ॥ भूलौकिके ॥ अजसादावपिसारु
 प्यादत्तं ॥ लौकिकेति ॥ यद्यपि विरुपाणिनेत्यर्थपर्यवसानात् ॥ लौकिके च बहूण्यात् ॥ मत्रसुवारएव तथापि ॥ अन्यनरीयं लौकिके
 कम् ॥ अपरीयमलौकिकमादायाव्यासिवारणशेषफलं बोध्यमिति वदन्ति ॥ अत्रावैस्यमपि प्रातिपदिकांशे एव तर्न संज्ञा संज्ञा
 न्नोः प्रथमाद्योरेकशेषः ॥ अन्यथा जसि प्रथमे प्रथमादृतिवैरुप्यान्स्वादिति बोध्यमित्यन्ते ॥ ॥ नन्वेकशेषस्य सहेतुवत्प्रविषयत्वे क
 पमन्यत्र तदुक्तिरत ॥ अह द्विर्वचने त्रिस्यष्टार्थमिति सूत्रारंभसामर्थ्यात् ॥ वक्ष्यमाणे तर्थास्यपिवोधयितुं शक्यं ॥ अत्रैव तदपमाण
 वार्थद्वयमिच्छतया बोधनार्थं ॥

मित्यर्थः ॥ एकस्मामपीति ॥ समासाद्यं त्वित्यर्थः ॥ बोधयितुमिति ॥ अन्यथा चालनी न्ये केचिन्नवि-

स.भ.
८८

भक्तौ वैरूप्यमदायासंभवः स्वात् रामो रामभ्यां स्वसास्वसा रौद्रत्यादौ भिन्नविभक्तौ सर्वत्र वैरूप्यस्य सत्त्वादिभिः भावः ॥ नैकशेष इति तैत्तिरीयैः
द्वन्द्वे यूनित्यादिविहृषेकशेषस्य लक्ष्ये गार्ग्ये गार्ग्ये रूद्रत्यादौ समाहारे एकशेषो न गार्ग्ये रूद्रत्येकवचनेन विभक्तयेतत्तत्र तु रूद्रस्य सत्त्वं
पेकशेषस्य लेतुनं त्रेण रामद्रत्यस्य दुर्वीरत्वात् ॥ अन्यतरस्यामित्यनेनेति फलसेनेति वार्तिकस्य विकल्पेनेकवधायकत्वोक्तेः ॥ आ
श्रिकादाव प्राप्तेकवद्भावविधानार्थमिति न वाच्यम् ननु तस्य विधित्वेपिश्रवद्भ्रमप्रकृतिरुभाषिकादिद्वंद्वस्य द्वंद्वश्चेति द्वित्येकत्वे द्वंद्वे
विकल्पार्थमिदमिति कथं ज्ञापकत्वमिति चेन्न तेन प्रकरणेन समाहारगतैकत्वानुवादात् तत्र द्वंद्ववाच्यसमाहारे वर्तिपदार्थगतसं-
ख्यागोपाभावेपि एकशेषवाच्यसमाहारे तदभावे वीजाभावात् नमुद्रापकेन समाहारे एकशेषाभावेपि द्वंद्वे घटघटमिति स्यादेवातः-
सामान्यतो ज्ञाप्यशरीरमाह समाहारे चेत्यभावेति लुप्तेति शेषशब्दस्य कर्मसाधनत्वे लुप्तसंज्ञकं भावसाधनत्वे तु लुप्तसंज्ञकं संतम् अत्र
एवावस्थानमिति व्याख्यानं संगच्छते न च भावसाधनत्वे प्राकडारेति सूत्रस्य भाष्यविरोधः तत्र हि एकैतिसंबंधादेकग्रहणमत्रत्यं प्र-
त्याख्यतमिति वाच्यं भावसाधनं शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेति विवरणे नैव समाधानात् तत्र एकपदार्थं श्रूयमाणेति अस्य फ-
लयुष्मदीति सूत्रे स्फुटीभविष्यते ॥ द्विवहोरिति संख्यापरत्वात्साधुत्वम् अंशविशिष्टोदात्तकत्वे सति अंशविशिष्टानुदात्तकत्वे ग-
हीत्वोदात्तानुदात्तयुक्तोपि स्यादेतैत्यत आह कदाचिदिति ह्युदात्तवत्त्वेति ह्युदात्तवत्त्वावच्छब्दो यस्य तत्त्वं कर्मधारये तु मनुपनस्या

रामः
८८

तु उदात्तशब्दो धर्मिपरः तस्यैव भूहणे मानाभावादि मंगृहीत्वा स्यादेव दोषः स्वरभिन्नेति नृतीयासमासः दशानेति अष्टादशान्यद्वय
र्थैः अत्रैकोनविंशत्यादाविच्छिद्योध्यम् एकादशादित्यागे बीजाभावादित्यन्ये एकशेषेति एकश्च एकश्च दश च दश चेत्यादाविभिभ
वः अत्र द्वन्द्वानभिधाने सरूपे विरूपे तु द्वादशादावस्येव अत्र एव विरूपसंख्या वापि द्वन्द्वानभिधानप्रतिपादकेत्यादिभिः शेषैर्पुन
पुंसकेत्यत्रेशेखरेन वांतानामित्येस्य पाठः ॥ विंशत्यादौत्विति ॥ संख्यापरिच्छिन्नसमुदायस्य एतत्संख्येयमाश्रयणं ब्राह्मणानां
विंशतीदृश्यादौ विंशतिसंख्यावज्जिह्वौ द्वौ समुदायो इत्यर्थे प्रतीतेः विंशतिघटा इत्युक्ते च त्वोरिंशतामप्रतीतेः ॥ चुटुचुटुषः प्रत्ययस्य
निवाच्ये योगविभागादस्यामित्यन्वेन चुंचुवादौनेत्वमिच्छिप्रकारस्य भाष्यानुक्तत्वेनायुक्त्वं ध्वनयन्नाहायादित्येति टीटौप्येवम
वेत्वाभावद्विवोध्यम् असिद्धत्वाच्च नान्यत्वमिति पूर्ववत् वहिरंगासिद्धत्वादिति भावः ॥ ननु सूत्रे चकाररूपवत्परत्वात् तत्प्रवृत्तावे
पि प्रयोगे तु इत्संज्ञालोपाभ्यामेव तन्निवृत्तिर्वाच्येति कथं नान्यत्वमिति चेन्न व्यवसितां त्यचाभावात् न च न एतित्यस्य प्रतिपक्षिणि वाच्य
नित्येति युक्तं अत्र प्राह अत्र नन्तरपेक्षयेति एह इत्वात् पंचम्यत इति नन्वेवमधिकतरदित्यादाविति व्याप्तिर्द्वारे वयस्यात् कत
रशब्दात्संबुद्धिर्विद्वि तासप्रादिर्यस्याद्वादेशकारविशिष्टस्य नस्य च इत्संज्ञानस्य तदादित्वेन ततः परस्य दकारस्य संबुद्धिर्वाच्यवसवहर्त्वे
नेति चेन्न परिभाषायां तदादिपदे बहुव्रीहिसत्त्वेपिविहितप्रत्ययप्रागभावएव गृह्यते प्रत्ययेङ्मित्युत्तरसूत्रे तस्यैव संभवेनार्थो

स.भ.
८९

विषयगुणानां तथाविधस्य च प्रकृते रूपात्वाभावात् इत्यत्र ततः परत्वाभावात् अतएव न तत्र प्रत्ययग्रहणेश्च स्व रूपं विशेषेण
व्यतिरेकतया न विधिरित्युच्यते उक्तस्य कतदादिपदस्य प्रत्ययांतेन सामानाधिकरण्या संभवेन तस्य विशेष्यत्वात् न चैवं प्रदे
शेते न न कथं समाधिकरणमिति चेदन्व यादिवाधेन शब्दाधिकारस्वीकारादिति गृहाण यद्वेपस्याप्यतदादिपदेऽर्थवानेवा
न्यपदार्थः प्रथमधिकारादिनिष्ठापि दोषशंकात्तेशः विकरणात्स्या प्यर्थवत्त्वमस्यैव कतरदित्यत्र तुदकाररहितस्यनेति प्रकृ
तेः सूत्रस्य भाष्यमपीह मानं न त्रहिविहितविशेषणं इत्यग्रहणं यस्माद्द्वत्वात्संबुद्धिर्विहितेति विधीयते स्मादिहितं वा हुं लकादपास
नेनिष्ठा इत्यपदं न द्विशेषणं तत्तदं तद्विधिः यस्मात्संबुद्धिर्विहितं तस्माद्द्वत्वात्तत्परः संबुद्धेर्हल्लुप्यते इति सूत्रार्थः यथाशुनेतु न यु
क्तम् हेतुमहेसहे गौरीत्यादावव्याप्तेः तदादीत्यस्यैकार्थकत्वं ध्वनयितुं विहितेति प्रकृत्यामि प्रायकमुक्तमिति दिक् ॥ ॥ अथ एमिति
अयमेवात्राक्षेपपदार्थः एतदेतद्विशेषणं तत्तदं तद्विधिः अतएवात्रांगसंज्ञसूत्रानुसंध्यासः ननु प्रकृतिमं नृ एप्रत्यया नुत्यत्याते
ननु दुन्यनिर्भवत्येवात् प्राह किंचेति ननु सत्रिभ्रुक्तिरपि न त्वच्चानिकैवेति न मापित्तज्ञाने तद नपेक्षामेवात् प्राह शब्द इति दि
वाभुं जानत्येसति पीनत्वमित्यर्थस्य तादृशानुमितिं विनापि विरोधग्रस्तत्वात्तत्र लोके संभवविवसः प्रकृते तु न तथा गमकमिति भावेऽपि
नुनदादेः परमेकवचनं संबुद्धिर्नित्यर्थज्ञानेपि अपेक्षेवात् प्राह अतएवेति आनत्वे गाक्षेपेणेति नन्वगाधिकाराभावेऽपि संज्ञासूत्रस्यो

रामः
८९

यभावेनकथं तदाक्षेपं वदेदिति चेन्न अंगस्येत्यस्याभावेपि ह्रस्वादेगादिजः षीध्वमित्याद्यर्थमंगसंज्ञासूत्रस्यावश्यकत्वात् अंगपदेने
प्रकृतेर्विवक्षणाच्च दिगिति अनुमित्तस्य शाब्दे लयित्वाभावाद्दिशेष्यविशेषणभावविबंधनतदंतविधेरलाभोदिगर्थः परत्वपूर्वेति
लोपे अपरनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वोद्भवन्तु प्रतिपदे कत्वमस्य बोध्यम् ननु तवापि हलिसंबुध्यवयवत्वस्यामिसंबुद्धित्वे ह्रस्वातेऽ
च्चमित्युभयत्राश्रयणमेवेति तत्र तदभवेकथं सिद्धिरिति अहं तत्त्वीकारेपीति ममत्तुपूर्वापर्येतापेक्षितमिति भावः ॥ ननु स्यानिह
यरूपानिदेशेन न संभवोऽत आह ताद्रूप्येति एतदर्थमेवेत्यस्यार्थमाह यस्यिति असाधारणत्वनिवेशवादिमूले कत्वमतेन शक
ते मात्रनिष्ठेति प्रत्याहारपरमर्शवेत्वायां लोपश्च वलवत्त्वात् नुक्तेरुकारनिवृत्त्या तस्य तन्निष्ठत्वमिति भावः अत्रापदस्य सादृश्य
प्रकृत्या नैव सिद्धं तद्रीत्येव समाधत्ते विशिष्टे सत्त्वेनेति त्वन्मते सुक्तीत्यामध्यगानुबंधित्वावपिकः सुपद्रव्यादिनिर्देशेन्यथानुपप
न्या आद्यंतु परपरमर्शयोग्ययोः प्रागनिवृत्तिरित्यस्यावश्यं कव्यतया स्वपदेन विशिष्टस्यैव परमर्शात्तस्य विशिष्टे सत्वमिति भावः
॥ विशिष्टस्यैवोदे प्रकृतेनेति एवं च प्रकृतेऽलृत्तित्वेपि तस्य न तन्मात्रतत्त्वमिति कत्वस्यैवानिदेशो भवत्येवेति भावः ॥ तस्य संबु
द्धिभेदात् अत्र लविधित्वात् स्यात्तिसंबुध्यत्वमात्रनिष्ठधर्मोऽत्रिनविधित्वाभावादित्यर्थः स्वमतेपि सारमित्युक्तेऽहत्तत्त्वत्तदधि
मं . स्यात्तिसंबुद्धित्वादिट्त्ववदतिदेशो भवत्येवेति बोध्यम् ननु गुणस्य परनिमित्तकत्वेन वहिरङ्गत्ववत् प्रकृतिप्रत्ययसंबं

स.भ.
९०

निमित्तकत्वे मान्तरङ्गत्वमपीति उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वाद्गुण एव स्यादत आह अंगधीति एवं च तस्य न्मात्रनिमित्त
कत्वेन प्रकृततेवः। एग्रहणेति स्मृतवादिषु तु गुणित्वाद्बुद्धि प्राप्तिरिति भावः सामर्थ्यादेवात्रेति प्रत्याहारग्रहणस्येति भावः ननु आशे
ह चेन्न सप्रस्यसौकल्याद्गौर्योदौतयायं वार्येतात् आह गुणेति अतएव ह्रस्वांशे तदप्राप्तेरेव प्रसमुबलत्वेन परत्वासम्भवादाह
अभ्युच्चैति। अत्र न वकाशेति येननेति न्यायेनोत्सर्गप्रवृत्त्युत्तरमचारिताभ्येपि बाधः। तदप्राप्तियोग्येन्यत्र योग्यतावर्तमानमेवेति
भेदेन ह्रस्वस्य गुणे इत्यदोपस्थित्या गेत्युत्तरतदप्राप्त्या लोपस्य नानवकाशत्वमिति बोध्यं हि मात्रेति कुमारीत्यादौ
त्रिमात्रार्थेन्यर्थः वाच्ये न्मीत्यत्रानुवृत्त्यर्थश्च दीर्घे कृते परत्वाभावादाह विहितेति यद्यपि संकाररूपवत्त्वविशेषणविनासं
भवः सुपश्चिह्नस्तथापि सुपुरुषास्त्रियद्वये तद्वाच्यत्वे तदुक्तमिति बोध्यम् एतामिति प्रकः परोयः शसुतस्य नदत्पथेनादेः परस्य
न्यकारस्यने सुपिचेति दीर्घसंयोगात्तलोपेण मानिति सिद्धावपि हरीनिति न सिध्यत् तच्च परमं तासुं सि विहितस्य न्यर्थे तु येननेति
येन दीर्घवाधापत्तिः एतेन तु भिसंयोगात्तलोपेभुकिं संयोगादिलोपेवानदूषणमित्यपासं पंचमी समासेन स्थानिवत्त्वादीर्घात्परमपितुम
देः प्राग्यातक्रकौडिन्या यप्रवृत्तेः सुवचत्वात् वस्तुतः पूर्वसवर्णदीर्घात्तासुं सस्तदादेः परस्य शसावयवस्येत्यर्थोन्याय्यः विहितेति त
फलितार्थकथनपरं द्वितीयतदं न विधिप्राप्ताति प्रसंगभंगा यवेति बोध्यम् अट्टकुं पर्याणहेतिव्यवधायकस्यपदस्य गत्वात् प्रयोगे

रामः
९०

रिक्तं तद्धितमिन्नपर्यवे इति वक्ष्यमाणस्य एवात्र यप्रत्ययानिरिक्तैत्यर्थः ॥ प्रत्याख्यानेन फलाभेदायेति विषेधप्राप्तिरत्रेति बोध्यमाये ॥
 स्येषत्स्यष्टलकोनिप्रसेगाद्रूपयेमाह तत्रानुसारेत्यादिना ॥ ॥ उरःकेति उरसिकं यस्य उरः कायेतीति वाविग्रहः अन्येन व्यचेति उक्तयुक्त्यनंगीकारे
 यमर्थेन स्यात् न्यासेन सिद्धे इति नच चुदुतु इत्याद्युक्तौ मृत्स्नेत्यादाविवादशेनेत्यादावपिणत्तं वारितं स्यादेवं चादर्शनेन्यत्र गत्त्वसिध्यमेव तन्वना
 क्तमिति कुतो न स्यादिति वाच्यं चुदुतु एवमुक्तावपिरेषाभ्यामिति पंचमी निर्देशात् व्यवधानमन्त्रे प्राप्तिरनेरेव व्यवधाने भवति आदर्शने स्थानादा
 दिरुद्धितव्यवधानेन भवत्येवेति नियममुखेन वक्तुं शक्यत्वादिति आहुः ॥ यद्वा शब्दवायेनेति शेषभाष्यस्य नवगीयनुत्तरे उपलक्षणत्वेनोद
 येनेत्याख्याने च न मात्र पदविशिष्टन्यासेपितात्यर्थे बोध्यं नैव सन्निवेशप्रकरणे संचित्यनभू इति प्रकरणे पदेन व्यवाये चुदुतुत्तरेणैव
 विधिप्रकरणे च प्राम्यामित्यस्यानन्तरम् आड इति पंचम्यस्य अधिकारः कार्यः शब्दअयोगवाहभिनेस्तुसावचर्यात्वेन क्रिमिशब्दादा
 च्छेत्तणिति जन्तुचिपिशब्दपरान् शब्देन षष्ठीसमासे शसि अहोपेठणः पश्येत्यत्र शराव्यवायात्तणत्वं न स्यादिति फलभेदान् अत्र न्यासेण को
 नविंशतिमात्रं विप्रतिषेधस्य न्यासे सप्तदशमात्राः नुमग्रहणत्यागे पञ्चदशवा इति गौरवमभिप्रेत्य गुरुन्यासेत्युक्तं भाष्ये कल्पेतुमत्र पदाभावेन पञ्च
 दशानुत्तरेण गुर्वित्यस्य लघुभिन्नेत्यर्थ इति न दोषः प्रतिपत्तिगौरवादस्यैकदेशुक्तिश्चम् ॥ प्राप्तिरेवेनेति ननु निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे वायेण
 भवति भङ्गादिभिन्नेराक्षरसमान्नाधिकैर्व्यवायेनेत्यर्थात् प्राप्तिरेवेनेति स्वसिद्धं नभूते विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे तु प्राक्षरसमान्नायिकान्तिरिक्तैः व्यस्येन च भ

स.भ.
२९

वति अडादिभिर्नैराक्षरसाम्नायिकैर्व्यवायेनेत्यर्थात् प्राप्तिरेवनेति स्वसिद्धांतभूतेविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेतु भाक्षरसाम्नायिका
तिरिक्तेः व्यवायेणत्वं भवति अडादिभिर्व्यवायेणत्वं भवतीत्येव अर्थात्तस्य चात्रसत्वात्प्राप्तिरस्येव किंचव्यवायेपीत्यनेन कृशेनेत्यादौ सत्त्वा
पतिरेकक्षरसाम्नायिकाऽयकाऽजभक्त्याव्यवायसत्त्वादिति चेन्न अट्कुषाद् मुम्व्यवायेपि पूर्वत्रव्यवायेपीत्यपठ्यतेरषाभ्योमन्ववहितिपर
स्य अडादिव्यवायेणत्वंत्यर्थात् रषाभ्यामव्यवहितपरस्यअनाक्षरसाम्नायिकव्यवायेइत्यर्थात् चैव्यवायेपीतिस्त्रेपूर्वसंज्ञानुत्पन्ना
मृगोपादेनेषः पूर्वोक्तवार्तिकमतेप्येवंसत्त्वेनत्तदादिति शेषोपादानकथनमितितुचितं प्रत्याख्यानेतिन्यायप्रवृत्तौतुणःलेभेदात् न
स्यादितिभवः॥ ॥ तंस्मात्प्रमुखाः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रपद्यते प्रधानस्योपकारेहितथाभूयसिर्वर्ततइतिन्यायशरीरं यस्मान्गोयः
प्रत्ययेविधीयतेतत्रत्ययोपस्त्रिष्टदाद्यंगमित्यर्थेनसिद्धेपरिभाषोपस्थितिमुधा परनिमित्तकत्वंतुपरसत्ताज्ञाप्यसंज्ञकत्वेनसुलभ
मितितुनवाच्यं वक्ष्यते असिद्धत्वेनेति स्यादिवत्त्वंतुनोक्तं पदसंस्कारेआदिष्टादचःपूर्वत्वात् वाक्यसंस्कारेपित्वेनेतत्प्राप्तौवपिइयदि
नपदान्नेनिषेधात् नातिरिक्तेतिविकाररुक्तमतिरिक्तत्वंतुन तेनजहिविंशकादवसिद्धत्वं स्पष्टं चेदमुद्द्योते यंशुशब्दरत्नमृद्योः रामः
पाततां व्यापकधर्मावच्छिन्नेत्यादिनाक्लिश्यन्तेतन्मुधैवव्यतिरिक्तस्येवाभावेनदोषलेशाभावात्॥ ननुसमानाप्रयत्नमसिद्धेवा २९
अयशास्त्रसंबन्धिनिमित्तान्पूनात्तिरिक्तकार्यनिहितान्यतरकत्वमित्येवमुक्तमास्तुचविधिग्रहणमत्तआह॥ ननुजीति

रामः
२९

सिद्धोत्तेपिमिदचदनिविधान्माश्रित्यांगत्वंदुर्वोरमितिवाच्यम् तेनाचः परत्वस्याज्ञानस्थज्ञापनेपिप्रत्ययस्यापूर्वबोधवांभावात् अतएव
वभनक्तीतिभाष्यप्रत्युक्तं भूसुवोरित्यतसिद्धीत्यनुवृत्त्याऽग्ने मुगिति सूत्रेभाष्येस्यष्टजयादीर्घवारणेत्तुस्त्रीर्द्वेपश्यतीत्यत्रैव स्त्रीशब्दस्य
चसंज्ञापनिर्वोधा ननुधिकरणान्तेर्दीर्घात्सामर्थ्यात्सिद्धः नचयायामीत्यादौयङ् लुगंतेपुत्रीयामिवोभूयामहेचि कीर्षीमीत्यत्रश
वेकृादेशस्यात्रवत्वेनांगत्वेचचरितार्थइतिप्राच्यम् आद्यस्यच्छन्दोविषयत्वात् अन्त्येमुञ्चुदतिङ् सूत्रीयभाष्यरीत्याशवेकोदेश
स्यस्थोनिक्त्वात् प्राप्तिरेवनेत्यत्रआह॥ करोमीतिः इदयोःतीयफलप्रदर्शनमप्युक्तरीत्याऽरुचिग्रसंबोधमश्नुप्रत्ययेङ्मि
तीयतेवैत्तिहेपुत्रयकरणाद्विहितपदाध्याहारेविद्येग्रहणमुधैवेतिचेन्वा॥ प्रत्यासत्तिप्रतिबंधेनप्रत्ययसेदएवप्रवर्तनेन
चारिप्रत्ययसंभवात् पदत्रयस्यफलं तुहर्भवामीत्तनेर्दीर्घः केवलेनेतिबोध्यम् टाडःसिः अंगाधिकारपाठोव्यर्थः स्यादितिउ
क्तलक्ष्यसिध्यर्थसावश्यकपरिभाषाद्वयसंचारेणैवानंगादंतसटेत्यादिव्यावृत्तौसिद्धायांविभक्तिविपरिणामान्नव्याख्यानंतव
निष्फलस्यादितिभावः॥ अंगनिमित्तेत्यर्थेतुनतयोरावश्यकसंचारकत्वम् संचारेत्तुपाठेनकार्यइतिस्यष्टभाष्ये एतेनतेआश्रित्य फलवैयर्थ्य
स्यभाष्येसिद्धोत्तेतितत्वेनतदापादनमसंगतंस्यादित्यपास्तम्॥ डेर्यःसंप्रसारणेइत्यादिनिर्देशस्योभयोरग्रहेज्ञापकत्वंसंभवेसंप्रसारणे
इतिपररूपेणचतुर्थ्यन्तमेवकष्टयेति सप्तम्यंतमेवेत्यपिवक्तुंशक्यत्वेनसप्तम्याएवग्रहाभावेनतत्त्वासंभवात्तह व्याख्यानेति तच्चसर्व

स.भ.
६२

नामः सैस्मि नोडः सैः स्मादित्येव सिद्धेडिः ग्रहरा रूपं प्रतिपदोक्त रूपम् ॥ चेत्यन्ये उपजीव्येति न्यायानाश्रयणे लिंगं तु रद्वा विन्यादिभिः शः य
तुवाचिहस्वश्चेत्येव सिद्धेडिः तिहस्वश्चामीति सूत्रद्वयं लिंगं न द्विभ्रूणामित्यादौ नुडर्थं नुटि अजादित्वस्य विनाशादिभिः ननु ॥ वामीत्युक्ते
प्यात्वंषु क्विधेरिति न्यायेन औपदेशिकसन्निपातविघातसत्त्वेन चारितार्थ्यभावात् अचीत्युक्तेऽपि एतन्परिभावात् ॥ धाच्च
तंविहंतीति ननु औपदेशेनेव सन्निपातनाशात् दीर्घस्य कथं तद्विघातकत्वमिति चेन्न ॥ तेन पूर्वापराभावसन्निपातविघातेषु अर्दन्तंगे
निविशेत्सन्निपातस्य सत्त्वेन दीर्घस्य तद्विघातकत्वात् सन्निपातलक्षणप्रवृत्तेः प्राक् अव्यवहितोत्तरं वायः सन्निपात एतदन्व-
तरविघातकस्याभिमितमित्यर्थस्य तिस्रस्तत्त्वाद्यनुरोधेन वैश्वकत्वाच्च ॥ यत्रादित्वेति ॥ एवं च परनिमित्तकत्वेन ननु प्रमितिभावः ॥ एष
मुक्तिस्त्वधिकं पक्षत्वेन वहिरंगत्वमिति मतसाधारण्येन ननु सूत्रनाय- नात्रेति ॥ एवं च विघातरूपविशेषणज्ञानाभावेन तत्कर्तृत्व्यरूपविशेष-
णज्ञानाभावेन तत्कर्तृकत्वरूपविशिष्टज्ञानासंभवात् ननु प्रवृत्तिरिति भावः ॥ अत्रासिद्धत्वं यादृशदृष्ट्या नपरिभाषादृष्ट्या संस्था अन्तरंगत्व
स्पदुरूपपादत्वात् परिभाषादृष्ट्या ॥ सिद्धत्वेऽपि यादृशदृष्ट्या सिद्धत्वेन परिभाषाप्रवृत्तेर्देवोरत्वाच्च बाह्यवहिरंगपरिभाषायां वहिरंगानुत्प- रामः
पूर्वत्रासिद्धत्वेऽपि अन्तरंगत्वेन स्यात्प्राप्तिसिद्धत्वेन योडादौ वहिरंगासिद्धत्वस्येव यं सन्निपातविघातकं पश्यसितं निमित्तं माभूयात् इति ६२
नदर्थोदिति बोध्यम् ॥ वस्तुत इति ॥ अन्तरंगत्वस्य संवधिकत्वेन तज्ज्ञानाय वहिरंगत्वज्ञानम्यावश्यकत्वेऽपि सन्निपातलक्षणत्वग्रहस्य तदि

रामः
६२

घातकत्वग्रहाप्रयोज्यत्वेनेह तेजसनिहते तुमितिभायः ननु पूर्वत्रेत्यस्येवास्या अपि अन्तरंगे दृष्ट्या बहिरंगनेत्येवार्थद्वयत आह किं वैति
 स्थानिवत्वेति आनुमानिकेन संनिपातलाभ इति भावः श्रौतेन संबुद्धित्वं तु न अस्त्विति त्वात् ननु दीर्घाद्युत्तरमतिदेशप्रवृत्त्या तदभावेऽपि प्र
 वृत्तेः प्राक् परिभाषया प्रतिवध्येतेति नासंगतिरिति चेन्न प्रवृत्तेः प्राग्विघातकत्वात्संभवेन यत्र तद्विघातकत्वं भावीत्यर्थो वश्यं कल्पेनाति
 देशेन तद्द्वौ तद्विघातकत्वाभावात् अशास्त्रीयेति तास्य निवृत्तवदिति भावः तेन देशे प्रयुक्तवारण्यतदप्रवृत्तिर्व्याप्त्या सिद्धेति
 अशास्त्रीये विघातकत्वं भावीत्यदिव्यवहारे इत्यर्थः स्पष्टं च तदीदृशसूत्रे प्रदीये। बहुवचने। रामाभ्यामिति। सुपि चेति तुरास्ये न्यत्र साव
 काशं पर्युदासेना कृदित्त्वात् प्राप्तेः अक्षयपक्षेऽपवादत्वेऽपि कृते भ्यदृत्त्वसिद्धेऽथ राम इति तु न प्रत्युदाहृतं प्रत्ययेनैकं सिद्धेः पूर्वोक्तमि
 द्दत्त्वात्तर्धसौक्यौ वतरादृत्त्वादि निर्देशोऽध्यः तु मापनेरिति यच्च मीसमासेन स्थानिवत्वेनाभयोर्नित्ययोः परत्वात्तु मापनेरिति भावः अ
 न्तरंगत्वात् अणु इति तु न वाच्यम् इति तस्या अनित्यत्वेनाप्रवृत्तेः अन्यथेकोऽसिद्धत्वात्तु गणो न स्यादिति यद्वा वरिणां वास्यवली
 यस्त्वान् सा च त्वात्तद्विषयेऽपि अत्र एव सत्तु कनिर्देशेन तद्विनित्यत्वज्ञापनं संगच्छते उभयोरादेशत्वे एवेति ह स्वदृत्त्यत्र वश्यं मापने
 तुरमेदृत्त्वादींश्च स्वगुण इति गुणापनिर्वाच्या उभयोरादेशत्वात् इदृपक्षेऽभ्यदृत्त्यत्र ह लिखोपानापनिर्वाच्या ॥ तद्विद्वत्त्वमनो
 रमाग्रं यद्विद्वत्परिहरति इति शेष इति यत्र तु जश्च चर्त्वे इति च्छेदेनैव शेषसंभवस्तत्र तु जशत् अचर्त्वे इति च्छेदंति यत्र पूर्वत्र प्रवृत्तप्र

स. भ.
६३

वृत्तौपरिनिष्ठित्वेरेषुयेविशेषः तत्रजस्त्वंप्राक्प्रवर्तनेनवाध्यवाधकभावः तेनरत्नमुडादौनदोषः अन्यथान्तरत्नम्यातच्चत्वेनषस्यषए
 वस्यात्तः जडित्यादयः षट्ठौषट्ठत्यादिनिर्देशाश्चेहलिंगम्॥ एतेनणत्वंद्वित्वंचतुर्णामित्यत्रत्यस्वग्रंथविरोधश्चत्वेस्यज्जस्त्वापवादत्व
 द्विन्यपास्तृमनायाहिपूर्वत्रासिद्धमद्वित्वेद्रन्यस्यवर्णद्वित्वेप्रवृत्तौचत्वेस्यासिद्धत्वात् गस्येवद्वित्वे - इत्यस्यचत्वेपूर्वत्रंगप्रवृत्ताधि
 त्तिरितिहि॥ मर्थोक्तं तत्रचपूर्वजस्त्वगकयोःश्रुतिः अपवादविषयतयात्तदभावेकुत्वनिष्यन्नकस्याद्वित्वेकद्वयश्रुतिरितिपरिनिष्ठि
 तैवमतेविशेषः वर्णद्वयतद्व्यवृत्तौतुपरेषामसिद्धत्वात् कुत्वेजस्त्वापवादत्वात् द्वित्वापेक्षयापरत्वाच्चत्वेद्वित्वमितिप्रक्रिया
 एवंगकारेजशिथेरेवर्त्तितदुत्तरशकाग्रंथोपिनविरुध्यतेद्वित्वेकृतेपीत्यर्थोभावेः एकगप्रवृत्तारूपविशेषस्यसत्त्वात्कृत्वा
 तेतुपूर्वमेवचत्वेमितिप्रक्रियाकोध्यात्रिपाद्यांतक्रकौडिन्यन्यायस्तुप्रवर्तयिष्यते अहनसूत्रेइति तत्रैवसमर्थयिष्यते त्रिपाद्यांतन्यायप्र
 वृत्तौयत्तुभाष्यविरुध्यतेतदनित्यत्वेनसमाधेयम् परंतुइदंमनोरमाकाराशयवर्णनमात्रं वस्तुतः षडितिनिर्देशेनपूर्वाधकत्वेत्तापनमेव
 लघुइतिदिक्॥ जस्त्वापवादत्वादिति ननुमूर्त्तानमतेऽभेदविवक्षायाप्रपिसत्त्वेनपरत्वाभावेचत्वेसार्थकमितिवाच्येतिनेन यो
 नुभेत्तिवापदानस्येति पूर्वोत्तरसाहचर्येणैतत्प्रकरणस्यपदानवयवेऽप्रवृत्तेःन्यासादिति फलाभावेपिप्रवृत्तौबाधकभावादिनिर्भाष
 ॥ पूर्वग्रंथेऽस्यफलविशेषाभावेप्रवृत्तौनबाधकमित्येवतान्यर्थम् नतुनप्रवृत्तौवाधकमितीति नतद्विरोधः। मूलेप्रयत्नभेदादिनिर्भाषण

रामः
६३

यत्त्रमेदिपित्तएवस्यात् नंतुसः स्रष्टृश्यस्यभेदघटितत्वेनसकारस्यस्रष्टृश तमत्वाभावात् अत्रएवेति आंतरत्तम्यपरीक्षासामभेदप्रति-
नस्यापिसादृश्यस्यप्रवृत्तादेवेत्यर्थः एतेनपाक्षिकसकारनिवृत्त्यर्थतद्विधानमित्यपास्तम् नचैवमपिवत्स्यनियत्स्यतीत्यत्रपक्षिद्वि-
त्रीयादेशार्थतद्विधानमितिवाच्यम् बहिरंगपरिभाषयासंनिपातपरिभाषयाचसिद्धांतेपितस्याप्रवृत्तेः यद्वासः सिः अंतरत्तमेव्यादेश-
त्येवतकारे लब्धेतकारानुवृत्त्यादेशविधानंज्ञापकमुक्तार्थस्येत्यर्थः नतुसर्वथासूत्रेनकर्तव्यमिति अव्ययमित्युदिसंज्ञासविधाना-
ज्ज्ञापकादित्यस्य यथावह्यते तथाऽत्रैवेतिनचात्रकल्पनेनानुवृत्तिर्द्वितीयादेशाभावायेतिशंक्यं चत्वेनैवसिद्धेसूत्रस्यैववैयर्थ्याप-
त्तेः तदेतदभिसंधायते ॥ चत्वेनसिद्धाविति यद्वातादेशारंभेहेतुत्रयम् सर्वथात्काराप्राप्तिः पाक्षिकसकारनिवृत्तिः द्वितीयादेशप्र-
वृत्तिश्चेति तैत्तस्यन्याप्यत्वेनोक्तम् अतएवेति यद्वागंवेकारोप्यर्थद्वय्याहुः ॥ इत्स्वनेयापः बहुवचनमेवेति तद्विदितस्यसानुवृत्त-
त्वात्कारासंज्ञायादिति विहितस्यापिनफलाभावात् तथाहि अदन्तेनित्यत्वादहोपः इगंतेपरत्वान्निन्यात्वाच्चगुणः णिज्जित्तिमित्य-
त्वादपादेशद्विती इत्स्वशेनफलनयंतेपिपरत्वात् गुणेवर्णसंज्ञापक्षेऽप्राप्तिः तदंतसंज्ञापक्षेपिसकृत्तमताविति न्यायेननेतिमतत् -
आवंतादाचारकियोऽनभिधानमेवतस्यात्र ग्रहणेपिनदोषद्विप्रक्रांतसूत्रभाष्यादिस्यष्टमुद्द्योतेद्विभावः दीर्घविति दीर्घने-
वित्यर्थः ननुदेहश्रेयसीत्यत्रपुंस्यपिनदीत्वस्यसत्त्वात् खद्वायाऽप्रः खद्वाः इत्यादौपुंस्यप्यावंतस्यसत्त्वात् कथंस्त्रीत्वलाभइतिदेनवा-

षण्मिति परमषडित्प्रदेशनभिधानमेवेति नस्वरूपमिति सूत्रस्य भाष्यविरोधः तत्र हि षांतस्य षट् संज्ञाविधानं शब्दशास्त्रीयसंज्ञायं
 शब्दस्वरूपाग्रहणज्ञापकमित्युक्तेर्विहितविशेषणेतु तदभिधाने फलभेदापत्यात्तदसंगतिः स्यादिति स्पष्टम् ॥ अप्राप्तेरिति इदं चान्यरी
 त्यास्वमते तु तत्रापि परिभाषाप्रवृत्तिः स्फुटैवेति बोध्यम् नोक्तमिति दोषाभावात् शास्त्रेऽयमेव नुट्कर्तव्यः अन्यत्र नितो नटो वेति भावः ॥
 लिंगादिति ॥ प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् ॥ एतेनाचक्षाणचिदिलोपे सार्थक्यमित्यपास्तम् तदनभिधानात् ॥ अनुवृत्तावेति ॥ अन्य-
 प्यामुख्येत्यादावपि न स्यादिति भावः सर्व्वीति तद्गुणत्वे वीजमाहं अवयवेति एवं चान्यपदार्थस्य प्रायः संयोगसमवायान्यत्तसंबन्धित्वा
 तत्वमिति भावः न्यायसिद्धत्वात्सर्व्वेषामिति निर्देष्टानुधावनं न कृतं तेनैतत्साध्यं सर्व्वशब्दघटितत्वम् ॥ अन्यपदार्थस्येभ्यसाधारणत्वा
 त् ॥ निपातनाच्चेति लोकेष्विति शेषः ऋष्यसंमतज्ञाप्यार्थकस्यापि ॥ प्रोर्गुणद्वत्यादेशनादसत् तत्संमतिमाह प्रयोजनेति एकदेशुक्ति
 रिति यस्तु विहितविशेषणाश्रयणसामर्थ्यात्सर्व्वनामपदे योगरूढ्यंगीकारेण सर्व्वार्थवाचकसर्व्वनामसंज्ञकसर्व्वदेश्वेर्विहितेस्यडेः सं
 दृत्यनिसर्व्वीदौ नटो षट् नितस्यापिसिद्धान्युक्तित्वं समर्थयांचक्रे सत्वं वक्तव्यः मासपूर्वायेत्यादिव्यादृत्यासार्थकस्य तस्य क्तसामे
 र्थ्यमिति महासंज्ञयैव तत्सिद्धौ विहितपदाध्याहारो विफल इत्यरुच्ये वाग्निमभाष्यस्य त्वयापि व्याख्येयत्वात् मूलतोऽधिकं किंपराक्र
 त्तं च येति च ॥ संख्याकारकाभ्यां पूर्णोक्तिः संख्याकारकाभ्यां पूर्णोर्थः तस्येत्यर्थः ॥ गमकत्वात्समासः ॥ प्रन्वयेनेति ॥ अयं सुवतातदुत्पे

स.भ.
६५

नौहेतुः इदं च कञ्चिद्विधौ विभाषासुपदत्वतः सुपदत्वस्य संबंधेपि वाक्यभेदेन युष्मद् नद् प्रकृतिकमुवंतस्यटेः प्रागकञ्च विधायकमि
त्याशयेन यदित्त्वकञ्च सूत्रीयशेखरोक्तरात्यावाक्यद्वयेपिसंबंधः सुवंतावयवसर्वनाम्नः छेः प्रागकजित्तिनाकार्यः तदस्यैव सुवंतात्तदु
त्यन्तिः अत्र च त्वमुभयशब्दे स्फुटीभविष्यति सुवंतादिति ल्यप्लोपेपंचमी। सुवंतं संपाद्येत्वर्थः उत्पत्तेरित्यस्याग्नेकर्तव्यत्वादिति शेषः।
यथा श्रुतेन युक्तम्। उक्तभाष्यात्। सुवुत्पत्यनंतरं तदुत्पत्तिलाभेपिदेशविशेषस्यालाभात्। घकालेत्यादिना नह्यत्रापि अकचिकृते
तद्वाधात्। एवमप्येपि। सर्वनामप्रकृतिकसुवंतादिति व्याख्येयमिति न तदसंगतिरपि। प्रागकजित्यस्याग्नेकर्तव्यत्विशेषः। इत्यर्थो न तद
तेति नन्वेवमपि सर्वे कंडे न्यादौ सर्वार्थकुत्सावुवोधयिषायां किमादेरकचदुर्वारोऽतल्लक्षणार्थं सर्वनाम्नः छेः प्रागकञ्च प्रकृत्यर्थे कु
त्सायामिति प्रत्यासत्तिरावश्यकेति नैव तदं न संज्ञाभावे तदसिध्युपपत्तावयंप्रयासो विफल इति चेन्न भवत् शब्दभ्रंशसुखनुत्प
त्तेऽत्यंतस्वार्थिके कनिभवदर्थकुत्सा विवक्षायामकचनेत्यस्य फलस्य वक्तुं शक्यत्वेन सुवचत्वात्। प्रसिद्धिरिति समासार्थकुत्सावि
वक्षायामसिद्धिरिति भावः नन्वेवं भवत्कत् शब्देन समासे समुदायकुत्सावोधकोऽपरोऽकचस्यादिष्टापत्तेः एतेनान्तरवर्तिसुपीसुवंतेज्व
मादाय नसिद्धिरित्यपास्तम् एवमेवेति सर्वनामप्रकृतिकमप्रमीपचम्यंतात् त्रत्सिलावित्ति तदसिद्धिरिति भावः। एवमभवत्कचभ्यामि
त्यादेन न समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेऽकचिप्रतोदात्तत्वं सिध्यति अन्यथा वयवाद्दुत्पत्त्यास्वरद्वयं श्रूयेतेति बोध्यम्। ॥ चरितार्थमिति

रामः
६५

॥ हृद्वेत्तिनिषेधस्तुविशिष्टस्यस्वांगशिरामितिप्रकृतिस्वरोकजनिषेधकत्वेनकृतार्थः स्यादितिभावः । इदमुपलक्षणं परमसर्ववृत्ति
 तदंजसंज्ञोदाहरणपरभाष्यस्य । वस्तुतस्त्वंगसंज्ञकाददंजसर्वनाम्नः परस्येति सर्वत्रार्थवृत्तिनकपिविहितविशेषणम् । अतएव सर्वना
 म्नः परस्यामद्वितितस्मिन्निति सूत्रेभाष्ये उक्तमित्याहुः परेत्यिति । अतएवकारेणिति । यद्यपि नानुबंधकृतमनेकालत्वमित्यस्यसुबंधोत्पत्ति
 योग्यतामिवेशफलं न । तथापि वक्ष्यमाणभाष्येणोक्तं ज्ञायोग्यत्वमेवानुबंधत्वमिह शब्देन बोध्यते न तु लक्षणोत्पत्तकलमुक्तमिति न
 दोषः । अनुबंधेति नत्वज्ञानेत्यर्थः । हेतुमत्रेपि बोध्यम् । विकल्पवृत्तिः । ननु दधतीत्यशान्तादेश्वापि प्राक् विकल्पेन स्यादिति चे-
 त् । अत्रादि विषये सूत्रेणैव सास्त्विकमाशयमात्रविकल्पनिरुक्त्यासार्थत्वेनापवादोपीति नान्यविषयतया दधतीत्यतोत्रवैषम्यात् ।
 अत्रत्वत्तत्परिभाषेदुशेखरविवृत्तिसंग्रहे स्पष्टमध्वनिजमिति । तत्र हि डाकारस्य शिष्वंकोर्यमित्याशंका . निरुक्त्या तस्मिन्
 इत्यादादित्युक्तम् । अन्वेषित उदाहरणेशिरया वित्युक्ताः आनुपूर्व्यादनेकालत्वात्सिद्धमित्याशंकात्सुबंधेति ज्ञापनेन सार्थक्यमु-
 क्तम् । वस्तुतस्तु न्यायसिद्धत्वेनानित्यत्वादिन्येव सिद्धान्त्युक्तिः । न्यायसिद्धेत्तदभाष्यविरोधेन प्रक्षेपप्रयुक्तं गौरवेण च नत्रतादृशतद्ग्रह-
 णे फलाभावाच्च तद्भाष्यद्वयमेकदेश्युक्तिः । अतएव परस्मैपदानामिति सूत्रेभाष्येऽनित्यत्वादेव णलः सर्वादेश्च साधितं ननु प्र-
 क्षेपादपि परिभाषाज्ञापनं तु युद्धवृत्तिनिर्देशेनापिसिद्धं शिष्वंकोर्यं च नकार्यमिति तदाशयमाहुः । विभक्तित्वसाम्यवृत्तिः यद्यपि

स. भ.
२६

दधतीत्यादिवदिदमपिलक्षणांविनेवसिध्यतितथापिस्थानंतरतमइति सूत्रोक्तमुक्तवंतमिति न्यायविरोधात् अर्कत्वमुक्तम्
नहीत्येदमिति नोक्तदोषः नित्यशब्दोऽवधारणार्थ इत्याह एवेति अनेन सजातीयवचनस्य व्यवच्छेदादाचारिकं भवत्येव अर्थपर
रत्वे एषां नियम इति शब्दपरत्वे उभादिन्यादि भवत्येव न च सुवंतेति अर्थभावः स्वयकामयकेत्यादि सिद्धये विभाषां सुपइति सूत्र
इकच विधौ सुपइति संबधते तथाचायमर्थः युष्मदस्मद् प्रकृतिकोकारसकारभकारादिसुवंतस्यटः प्रागकजित्ति एकः सुवंतावय
ध्वसर्वनस्त्रः प्रागकजित्यपरः एवं च सुवंतस्य प्रत्ययविधा बुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् प्रकृतित्वस्य एतेवेति एतेन सुवं
तादकप्रिउभाभ्येकामितिरूपेण विशेषस्य सत्त्वेन स्वरपर्यन्तानुषावनं व्यथमोकारसकारभकारेत्यादितु युष्मदस्मद्विषयिकमित्युपा
साम्किंतु प्रकृतेरिति अस्मादि प्रकृतेरित्यर्थः ॥ सुवंतात्पर इत्यस्य सुवंतं संयाययतः कुतश्चित्पर इत्यर्थः यथाश्रुतं नमुक्तं न्यायासा
ध्यत्वात् अकचिदासंभवात् ॥ प्रातिपदिकस्येवेति अकचसूत्रीयशेखरस्तु स्वरूपकथनपरः ननु द्वितीयवाक्ये तदसंबंधपर इति
नतद्विरोधः ॥ अत एव ककचोः कोविशेष इति भाष्यसंगच्छते ॥ यत्तु अकचविधौ उद्द्योते उक्तम् उभयं प्रकृतमिति प्रश्निके एषा
शयप्रातिपदिकाधिकारात्सुवंतसामर्थ्यादिति तच्चिन्त्यम् ॥ इति विशेष इति यत्तु प्रकृतसूत्रे उद्द्योते एवमज्ञातो भयोर्घट इत्यर्थे इक
च्ययचिउभकयदितिरुपंके अयचिउभयक इति कस्यद्विवचने उभक इति वास्यादितिरूपे विशेष इत्युक्तं तनुचनौ कृतायामयमि-

रामः
२६

ति प्राचीनवासनयत्तिस्त्रिपंथे पूर्वमेव सदृति सिद्धांते तु सर्वथो मय कघटादत्येकमेव भवितव्यमिति विशेषाभावः स्यष्ट एव अन्त एव तद्विशेषानु
क्तिरत्र प्रथे आदेशपक्षे तयपुष्पनिकत्वेनायचः तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलाभावेन महाविभाषायाः प्रसंबंधः सिध्यति प्रत्ययान्तरत्वप
क्षे तदसंबंधार्थं तत्स्यादत्ते आह गण्यकृतेति व्याख्यानं संबंधावश्यकत्वे हेतुः अन्यथा फलभेदे पक्षभेदासंगतिः स्यादिति भावः अयोष्यस
दिति द्वितीयमूलस्य वेत्यस्यास्वरितत्वात् संबंधमभिप्रेति ॥ ननु कारकमनोरमायां वस्तु तस्त्वित्यादिनाटौ कृताया मय जित्यर्थे लाभे नो भ
यतः उभयत्रेत्यादा विवेति दृष्टांतासंगतिः अन्योन्याप्रयापन्यात्र लादेरेवानुत्याद प्रसंगात् सत्यप्ययच्चित्रलादिभ्यां वृत्तिः संस्थां चत्रला
दिव्यात्ता वयजितीत्यत आह अयं त्रैति कारकमनोरमायां वस्तु प्राचामनुसारीति न तद्विरोध इति भावः ननु उभं शब्दस्यायचि कृते
सर्वत्रैव तद्विषयत्वाभावं संभावनाय ययचं विना संभावेनेत्युच्यते तदोभयत उभयत्रेत्यादौ विहित न स्याद तत्राहा उभयशब्दस्येति द्विव
चनेति ॥ तच्चोभयशब्द प्रकृतिकमेवेति नाग्रहः ॥ तेन परमौ भौ उभो भौ इत्यादौ समास प्रकृतिके पितत्रनायच प्रत्याख्याने द्विवचनशब्द
ग्रहणेन तदर्थस्यैव संभवेनारंभे पितथे वोचितत्वात् उभयशब्दादुत्पन्नं द्विवचनमिति मनोरमायां वस्तु तु तदं तादित्यर्थ इति वोध्यमू वि
षयत्वं च परत्वं नन्वेव मुभावित्यत्र प्रक्रियायामेकादेशतः प्राकृतस्य तत्परत्वं संभावनायामपि परिनिष्ठिते तदभ्युत्पत्त्यापि संभावन
याऽतिव्याप्तिदुर्वीरिति चेन्न तद्विषयत्वं संभावनाभावस्य विवक्षितत्वात् विषयत्वं विषयिणी अभावप्रतियोगिभूता संभावेनेत्यर्थोत्

स.भ.
९९

लुकाचानुत्पत्तिरेवेति न तत्रापि संभावेति बोध्यम्। यद्वा भौसाभ्यासस्येति निर्देशेन स्वोत्तरत्वेत्वावयवत्वान्यंतर संबंधेन तद्विशिष्ट-
त्वमेव तद्विषयत्वं परिनिष्ठिते विवक्षितमिति यथा श्रुतमपि साधुः। अलुकीति। यद्यपि द्विवचनवहुवचनयोरलुकनेति। अलुगुत्त-
रपद इति संभाष्याह्नभ्यते तथापि संभवाभिप्रायेण दमुक्तमिति बोध्यम्। निर्देशेनेति। उभयशब्दप्रकृतिकसुवन्ताभावेन स्वार्थि-
कायजुत्तरचारितार्थ्याभावेन तत्र कौडिन्यन्यायाप्रवृत्त्या सर्वथानिरवकाशत्वेनैवावयवार्थकोऽयचूतद्वाधकः स्यादिति तत्र कृते
क्रोष्टीत्यत्र डीपूर्वस्वार्थिकोऽयचूत्वारइति निर्देशेनैव वारितइति बोध्यम्॥ अनभिधानमेवेति। तत्प्रत्याख्यानेन फलैक्यायेद-
मावश्यकमिति भावः बस्तुतद्वदं प्रत्याख्यानमिष्टापत्तिरुत्तैव अतएवोभोभाविति बह्यमाणग्रंथसंगतिरिति बोध्यम्। अयच्यकचू-
तुनेति अयंभावः सुवुत्पत्तेः पूर्वमयजंगीकारे तत्र कृतेऽयजं तस्य गणेन पाठेन सर्वनामत्वात् कश्चित् द्विषयत्वं मेव स्यादिति तदभाव-
संभावनाभावेन पूर्वमप्रवृत्तौ कप्रत्यये पीष्टसिध्दोभशब्दपाठो व्यर्थः कृत्यनंतरमयजंगीकारे तु नायं दोषइति उपजीव्यत्वेनेति अयंभा-
वः उक्तरीत्योभयशब्दस्य तद्विषयत्वाभावसम्भावनाभावेपि उभयशब्दस्य कप्रत्ययविवक्षायात्तदभावसम्भावनासत्त्वेन। अयच्युपजीव्य-
कापवादाकचोः प्रवृत्तिरिति न चैवमुभयशब्दस्यैव तदभावसंभावनायचूप्रयोजिकास्तु उभयशब्दस्य तु सामास्तुफलाभावात् एवं
च पाठेन कार्यइति लाघवेन सत्रापिकप्रत्ययस्योपजीव्यत्वमिति वाच्यम्। एवमपि पूर्वमयचूमाप्रवर्ततां कप्रत्ययोत्तरं तु सप्रवर्तनं नद-

राम
९९

तदभावसंभावेनासत्त्वादित्याहुः किमर्थमिति० एवं सति प्रत्ययविधौ न दंतविधिनिषेधेन परमो भकावित्याद्यसिद्धिस्तु न तत्रिवेधेपि अ-
व्ययेभ सर्वनाम्नांटेः प्रागकचतदर्थगत कुत्सदावित्यर्थे न समुदायार्थे न द्विवक्षायामनयवार्थे नदविवक्षायामनुमशक्यत्वेन परमगगर्ग्यो
यरादृत्यत्रोक्तरीत्येष्टसिद्धेरित्याशयात् परमभवकानित्यत्रोक्तं तु मत्तान्तरमिति शोदिष्यते विशिष्टस्य प्रकृतित्वाभावेऽनुभक्तधिन्यो
दोस्वरे तु न दोषः सति शिष्टत्वेन स्वघटित्तमर्दघटितत्वेन च निघात्त प्रवृत्तेर्निश्चयान्तरात् एवं हि गणेऽन्तोदात्तनिपातनेन कार्यमिति ला-
घवं मिति भावः प्रत्याख्यानेन गणोऽन्तोदात्तनिपातनानुमानम् अन्यथा स्वार्थे पाठस्यावश्यकत्वात् तदसंगतिः स्यात् २२ अत्र एवोपसर्गे
नेति। इदं च त्वच्छब्दस्त्वान्तइति पक्षे फलं सुबचमिति वादिनां मतेन स्वमते उपसर्जने कुत्सादिद्विवक्षायोः कर्तुं शक्यत्वं स्पष्टमन्यत्रेति बो-
ध्यम् अनुवादकत्वमिति बोधकत्वमित्यर्थः। अत्र एवोभावित्यस्य सिद्धिः अत्र एवोदूयो नैवो धकपदोपादानमेव। अभावबोधकैरिति न खे-
ति विभावेऽन्ते रिति भावः एवं चापवादविषये अंतरंगोद्भाषनम् असंगतमिति भावः इदं च प्राप्तिमभ्युपेत्यंस्तु तस्मात्प्राप्तिरेव नैत्याह किं-
चेति युगपत् प्राप्तिभावेदिति उभयविषयकवाक्ये जसि परतः सर्वनामतावानभवात्तिजसः कार्यप्रतीतिस्तद्भूयः अत्र पक्षे जसः कार्यमिति वा-
चनिकं यद्वा जसः स्थाने प्रादेशे कर्तव्ये जसदकारे कर्तव्ये इत्यर्थो वा जसुत्तरमेव तस्य कर्तव्येति न। युगपत्प्राप्तिः प्रकल्प्यचेति न्यायेन
प्रवृत्तिपक्षे नित्यसंज्ञायाः पूर्वम् प्रवृत्तिः अप्रवृत्तिपक्षे जसः पूर्वमेव नित्यसंज्ञाप्रवृत्तिरित्युभये इत्यस्य सिद्धिरिति भावः। ननु प्रथमे इत्या-

स.भ.
९८

दिसिद्धनुरोधात्वाक्यां नरेजसुविषये पूर्वमेव सर्वनामत्तावाभवति शीभावे कर्तव्ये इत्यर्थः आवश्यकः जसः प्रादेशस्य विषये इत्यर्थः
वा उभयथापि शीभावविषयता जसः ॥ प्राक्कालीनैव सामर्थ्यात् गृह्यते इति युगपत्प्राप्तिर्नित्यविकल्पविध्योः संभवतीति चेत्त्राप्यसं
भव एवैत्याहः जसीति विषयसप्तमीति ननु मनुष्यायं प्रातरुत्थावेति दृष्टान्तेन पूर्वयस्य निमित्तसंपत्तिः तस्य पूर्वप्रवृत्तिरित्यर्थः सिद्ध
नित्तस्यापि परिभाषया क्रोडीकारेण बाधकं तत्रासिद्धत्वं च निमित्ताभावात् प्राप्तिरुपमिति युगपत्प्राप्त्यभावेऽपि परिभाषा संचरत्येवेति चेत्
त्राहः स्थानिवदिति निरवकाशेति अयं भावः प्रकृतिभेदात्प्रत्ययो भिद्यते स्थानिभेदात्देशोऽपि ते आदेशभेदात्स्थानिवद्भावोऽपि
यतेन लविधिभेदाच्च एवं चोभयशब्दोऽप्यवोऽयच् आदेशः सर्वनामत्वेऽनन्तविधौ कर्तव्ये तय रूपस्थानिवदिति वाक्यं निरवकाशमि
ति एतेनोभयौ त्रयं पदं संपादयेत् इत्येत्यादि साधनेन चान्तिदेशप्रापितापिसावकाशेति परास्तम् ॥ अंत्यस्थानभिधानाच्च वेन निषेधा
नां बलीयस्त्वस्य संग्रहः ॥ ननु परिभाषाविरोधात् तिदेशवाक्येऽपि लव एवनेति चेत्त्राहः प्रत्यक्षेति निरवकाशत्वं च दिवः कर्मचेति सू
त्रस्य मनोरमानुरोधेन तद्वीत्यापि ननु कार्यकालपक्षे जसुतरमेव नित्यसंज्ञायाः अपि प्राप्तिरिति युगपत्प्राप्तिरस्येवेति चेत्त्राहः सर्वना
मेति अतएव तयादेश इति तयवन्तत्वप्रसुक्ते आदेशे कर्तव्ये उभयशब्दावयवादेशस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः अतएव
वार्तिकमत्ते उभयौ तिङ्भिः कर्तव्ये तत्प्रतिषेधो न शीभावे एव तद्विधानात् अतएव भाष्ये यदि प्रत्ययां तरम् उभयौ त्रयोकारेण प्रा

रामः
९८

न्नोतीतिशंकितम् ननु यदि स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इत्यादि ॥ अनभिधानसेवेति इदं द्वित्रिभ्यां तयस्याय चश्चेति तयग्रहणस्याकरण
 प्रौढ्यावसुतसुउभशब्दप्रकृतिक एवाय च प्रत्ययान्तरं तत्र तयस्येत्यनुवृत्तेः द्वित्रिप्रकृतिकसुतयस्थानिक एव ननु प्रत्ययान्तरमिति पा
 ठकाः एतन्मत्तश्रद्धालवोऽन्ये तत्र ह्यय च प्रत्ययान्तरमिति भाष्यं यथाश्रुतं युज्यते असन्निवाधके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयास्य
 यस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ० त्वयात् ० एव प्रकृतिकोऽय च इति व्याख्येयमिति तद्भंगः स्यात् भाष्ये च त्रचद्वितये इत्येव पाठ इति वदन्ति इ
 दं घनवेति विभाषेत्यारंभे प्रत्ययान्तरं तत्र तसमाधानमावश्यकमिति स्पष्टमेव न तत्र न्याख्याने त्वन्तरंगप्रयमादि साहचर्याद्विधिमुखेनैव प्रवृत्ति
 र्भविष्यतीति निम्बसंज्ञाप्रवृत्तिमूलोक्तरीत्या न्याय्येवेति बोध्यम् ॥ तदंतविधिद्वयेनेति यद्यप्येकेनापि तदंतविधिनां प्रयोजनलाभात्पाठः
 सार्थकस्तथापि सत्येकस्मिन्तदन्तविधौ प्रत्ययग्रहणाभावे न संज्ञाविधाविनिषेधा प्रास्याप्रयोजनसर्वनामेति बोधितं तदंतविधिस्वीकारे वाध
 काभाव इति भावः ॥ सन्निहितत्वादिना ॥ दिग्देशवृत्तीनां प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेव भाषितपुंस्कृत्वाभावो भाष्योक्तः संगच्छते चेन सदृशः स्थानेनंतरत
 मइति यथा ॥ प्रथमार्थ एवेति प्रथमानिर्देशसाध्यप्रयोजनसाधनतात्पर्यक एवेत्यर्थः ननु चिकीर्षिते इत्यध्याहारतात्पर्यकः लघुविप्रथमा
 निर्देशोक्तव्ये गुरुसप्तमी निर्देशस्त्वदृष्टार्थ एवेति भावः ॥ सोत्रत्वात्प्रथमार्थे सप्तमीत्येवं नुन व्याख्येयम् गौरवात् मनोरमोक्तरीत्या सिद्धे फला
 भावाच्च अन्यथेति चिकीर्षिते इत्यध्याहारतात्पर्यकत्वे इत्यर्थः व्यर्थः स्यादिति इदं तु चिंत्यम् पाणिनिना किमर्थं प्रथमार्थे सप्तमीस्वीकृत्वे

स.भ.
९९

ति प्रश्नेतनाप्युत्तरस्यदुर्लभत्वात् अपरशब्दस्तुरुद्धः परापरयो सुन्यार्थत्वात् नामपदस्वारस्येनेति न यमानार्थकं नामेति व्युत्पत्तेरिति
 भावः विशेष्यभूतार्थकमिति यावत् ॥ अभिष्यत्तेति इदं चान्येषामनेना कचित्तेतदपपाठः स्वमतेतु प्रसिद्धार्थकाव्ययभूतनामपदस्वार
 स्येननामपदीपादानादेवोभयलाभः यद्वा सर्वेषामिति बहुवचनेन प्राधान्यलाभः अग्ययनामपदेन प्रसिद्धत्वात् इति बोध्यम् ॥ इदं
 चान्यरीत्यास्वीयमतेतु वृद्धिसूत्रोक्तरीत्यापदाभिन्नानीत्यर्थो बोध्यः लोकतः सिद्धेरिति यत्र संज्ञोपसर्जनीभूते उभयमपिलोकतः प्रसिद्धं
 तत्रासंभवात्तोभयविधिरिति बोध्यम् न चासंभवेपित्सादृश्यविधिरन्यत्रेवास्तु अन्यत्र विधानेपिसार्थके तास्यत्रेवात्रसामर्थ्याभावा
 दिति भावः एतेनेति उक्तरीत्यासर्वेषाम् चकस्य पदार्थकदेशत्वेनेत्यर्थः ॥ दोषान्तरमप्याह एकपदोपेति प्रव्युत्पन्नत्वादिति इदं च स
 मासे उद्देश्यविधेयभावेनान्वयेनेति वादिनामतेस्यष्टमेवा तन्मतेनेन रूपेणान्वये एथगुपस्थिते संज्ञत्वात् स्वमतेतु समासेपितथा
 न्वयोः इत्येवेति कारके वक्ष्यते मंशुषायां च वक्ष्यते तदाऽव्युत्पन्नत्वादिन्यस्योत्सर्गिकत्वादिन्यर्थे निपुरात्तरैर्मत्सजातीयैरन्यैर
 पिवेदित्त यः ॥ पदन्नोमाः स्वानुरूपा इति वर्णानोऽर्थतश्चेति बोध्यम् नन्वस्य वैकल्पिकत्वात् चरणादेशदेशत्वेपिनदोष इति मेन्द्रप
 दा इत्यस्माच्चरणत्वप्रकारकबोधोमाभूदिति चरणोऽस्त्रियामित्युक्तेस्तस्यनापुंसकत्वेन नस्यादेशे शसिपंदिपश्येति माभूदिति सुन्दरा
 स्मादित्यत्रमुखस्वांगमिति स्वरोमाभूदिति च अंतरनमेदृति सप्तम्यंतपाठस्यदूषितत्वेनेतच्छाभः कथमिति परं विन्यमः भाष्ये इति ज्ञा

राम
९९

तावेकवचनंवेति तदर्थकान्यतरस्याग्रहणमित्यर्थः निश्चयनिशयोरिति शब्दपरत्वेनभिन्नार्थत्वाच्चैकशेषः सुटीतिद्वंद्वं सुपत्वेनसाट्
 श्यमिति मने हलन्तेति॥ विपरीतं तु न आस्यंच प्रयत्नश्चेति भाष्यप्रयोगात्॥ ननु छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेनादेशत्वेपि दोषाभाव
 द्वाप्यमेकदेश्युक्तिरेवात्प्राह० येच नद्धिते इति इत्युक्तमिति नस्यस्वरितत्वे तु शिरस्यपि अस्यदुर्वारत्वेन नन्निरुक्तये क्रियमाणाः स्या
 निनिर्देशे विफलः स्यादिति भावः॥ इतनुवाके शेषेति ज्ञापकात् नात्रसंबंध इत्युक्तमेवेति चेन्न तज्ज्ञापकानुसंधाने हि प्रकृत्यंतरत्वेपि
 दोषाभावेन नदसंगते सद्बस्यत्वोत्पत्तिरुक्त्यंतरेति॥ तेचशसादौ साधवद्व्यर्थः अतो नपूर्वोक्तभ्रष्टादिप्रयोगं विरोधः अतएवेति
 नतु आभावेति प्रश्नेषादिनिर्भावः॥ अतएव निकायमने शिरस इति स्थानि निर्देशेन कर्तव्यः भाष्यानुसारि मने तु कर्तव्य इति पाठक क
 तंलाघवोपवर्णनं तन्नेशीर्षस्य इति वत् शिरस्य इत्यस्याप्यपत्तेः अथेतु पदादीनामादेशत्वेमेव तस्य न्यायप्राप्तत्वात् अतएव
 शीर्षं नु छंदसीति सूत्रे भाष्ये प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यम् आदेशो माविज्ञापित्युक्तमशिरसो ग्रहणम् कर्तव्यं प्रकृत्यंतरं माविज्ञापिति
 येच नद्धिते इति सूत्रस्य भाष्यत्वार्थाधिकारप्राप्तातिप्रसंगं गायेति नास्माकं प्रतिकूलं वाकेशेषेति न्यतो वेति संबध्यते तेन ह्यस्य
 स्येत्यादेर्नासंगतिः॥ वार्तिकस्थपदस्याप्यनुवृत्तिः सूत्रे कदृष्टेति चेत् वैयाकरणस्यावांचतुर्थादृणः षडत्यंनयोः पश्यंभ
 न्तावशीर्षं नु छंदसीति सूत्रे इवपदन्विति सूत्रे प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यमिति नोक्तम् तेन सत्रसूत्रे प्रादेशत्वप्रकृत्यन्तराचये

स. भ.
१००

फलादिशेषो ध्वनितः विकल्यासंबंधे तु विशेषस्य स्पष्टत एतदसंगतिः स्पष्टे वेत्याहुः आहुरिति स्थाने न्तरत्तमे इति पाठदूषणा
वसरे एतत्फलान्यथासिद्धं करणात् प्रकृत्यंतरत्वमेषां ध्वनितं भाष्ये इत्यपि बोध्यम् सुदनपुंसकस्य व्याख्यानादौटद्वि-आ
गमस्तुनासर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति पर्युदासात् फलाभावाच्च टाटकारेण प्रत्याहारे शसोप्यन्तर्भावात् ॥ शिसर्वनामस्थाने इति
नियमाश्रयेण तरेषां लीवे संज्ञाविरहे सिद्धे अनपुंसकस्येति व्यर्थमेव स्यात् अनुबंधवत्तश्चेत् शरेवेति नियमस्तु न राजासे मनु-
ष्य युवान् इति निर्देशात् अनुबंधवत्तौ जूरुपस्य चेत् शरेवेति तेन राजानौ पश्येति औटिनस्यादिति चेत् औटिटकारोच्चारणसा-
मर्थ्यात्तेन प्रत्याहार इत्यवेहि सुदुर्भेदात्तामस्थानमशीरिति तु न संवृत्तं ज्ञानमित्यादौ सन्निपात्तपरिभाषयानुम्वारणसंभवेपि
अजरसंपश्यत्यादौ दीक्षितमतेन संलंजज्ञाननुमापत्तेः सर्वे इत्यादौ यस्येति लोपस्तु न औडः स्यामित्यत्र औडित्यस्य करणात् त
त्प्रत्याख्याने तदलाभाच्च स्वादिषु प्रथमेकेति अत्र एवा सर्वनामस्थाने निचरितार्थम् व्याख्यानादिति सुपां ग्रहे इष्टे सुप्सु इत्येव वदे-
त् अतिक्रमे विनिगमनाविरहात् कवंतानामिति भावः ॥ कपः संप्रहाया हतदत्ते धिति यचिभांसोत्रत्वात् नटजिति समासां नोचित्वत्ता
याः क्लृप्तत्वात् इतरेतरयोगद्वे एकवचनमिति नोक्तम् ॥ तेनेति पूर्वसूत्रेण ज्ञानावित्यत्र नलोपस्तु नापादितः ॥ भसंज्ञया वाधात् भव
तीति तेन वक्तव्यं दत्तेत्यादौ जश्त्वेनेति भावः प्राकडागदौ कासंज्ञासंज्ञाग्रहणस्य षष्ठ्यर्थप्रकरणादेव तत्राभादिति स्पष्टमत्रेव भाष्ये

राम
१००

व्यास्यर्थकेनितेन चार्थे द्वंद्वत्पस्यसंग्रहः तेन कर्मधारयसंज्ञाविषयेन द्वंद्वसंज्ञा युक्तमिति तदुत्तरमस्यानुपयोगादिति भावः। पदगो
रवेपि मात्रालाघवं प्रतिपत्तिलाघवं चात्र पक्षे द्रव्याशयः। इदमुपलक्षणम्। प्राद्वंद्वादित्यस्य तेनाभिप्रायः त्वर्थकत्वं संभाव्येत् सिद्धं
ते तु तथात्वेपिनस्तदिति न्यपास्तम्। वस्तुतोऽबधिनिर्देशोऽफलः उपसर्जते पूर्वमिति प्रकरणे विच्छेदेनाग्रेऽप्रसंबंधसंभवंत्। निरवका
शत्वेति एकस्यां द्रविभावः ननु एकस्यैः पर्यवकुतोऽत आह विरोधाभावेनति पर्यायापत्तिरिति पर्यायोद्दि क्रमप्राप्तस्यांनतिक्रमः तत्कार्ययो
र्मध्ये यत् क्रमात् प्राप्तपरं तदनुक्तिरस्यैः पत्तिरित्यर्थः सिद्धं ते तु संज्ञयो र्यापरातत् प्रयुक्तं कार्यं पूर्वमपि प्रवर्तते इदानीं तु कार्यगतप
रत्वं निया मकं स्वादिति भावः। एतेन कर्मवकार्यस्यादिति चिंत्यमेतदित्यपास्तम् नलोपस्यापत्तिरिति। सर्वथानिरवकाशत्वादहोपेनाते
द्रविभावः। नदीधि संज्ञे द्रविभा प्रयोगात्पूर्वनिपातेनियोः अनुपपादनादिति लघुनोपायेनेति शेषः। दीर्घाच्छसित्वेवेति तस्माच्छ
सदित्यतः प्रागिति शेषः। एवं च तस्माच्छसदित्यत्र शसंग्रहणं न कर्तव्यं भवति तस्मादिति पंचम्याशसीति ससम्यं तस्य षष्ठ्यंतत्त्वकल्पन
संभवात् चोन कर्तव्यं द्रविलाघवमिति भावः। नन्वेवं तच्छब्दोऽनंतरं परामर्शार्थं इति सिद्धं तान् नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरि
ति पक्षे वेदुश्चेयसी नित्यत्रैव नत्वं स्यात् ननु हरी नित्यादौ तदुत्तरं पाठे तु शसपदं कर्तव्यं हरी नित्यत्रैव स्यात् ननु बहुश्रेयसी नित्यादाविति श्रे
षश्चेति चेन्न प्रवृत्ते निषेधमुखेनैव प्रवृत्तिरित्याशयात् तस्मादित्यनेनाको दीर्घः परामृश्यते प्रथमयोर्दीर्घः परामृश्यते इत्याशयाद्वा

स.भ.
१०१

मृगानुहंति निर्वेशश्चात्रलिंगस्य षं चेदं सर्वप्रथमयोरित्यत्र भाष्ये विपरीतनियमापत्तेरिति मृगानुहंति नृपेकानामेडिते इति नि
र्वेशाश्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः नन्वेवं प्रथमयोः पूर्वत्यत्र भाष्योद्द्योतविरोधः ततो हि ग्रंथादस्य न्यासस्य निर्दुष्टत्वं लभ्यते इति
चेन्न इच्छग्रहणं न कर्तव्यमिति प्रथमसत्त्वेन तस्य लाघवपक्षपातित्वादि तिवदंति अत्र दीर्घात् सुदीप्तिस्त्रयितुमुच्चितम् आर्तो धातोः
सान्नितीति अकारेण सहितानित्यर्थः एतेन पंचमीसमासेन स्वमते स्थानिवत्त्वेनान्यथासिद्धिः प्रत्युक्त यद्यभिधानमिति यदीत्यनेनेदं सूचि
त्वं स्तुतः फलभेदाय जेषामनभिधेः नमेवेति नन्वनापदस्य प्रत्याख्यानेत्कः अदिति निपातो भाष्ये कृतं तेन शत्रुलोपोने षडिति
प्रतीयते योगविभागेन प्रत्याख्यानं तु एस्माकं प्रतिकूलविरोध अतो भाष्यान्तरविरोधमाह अतएव प्रेति एतदेकवाक्यतयेव निपात
नेन धातुपदस्यापि भिन्नपरत्वबोधनद्वारा लोप इत्यर्थः कार्यः नदमेक्यं अदिति प्रश्नस्तु उक्तमाशयमेतान्न एकदेशिनः अतएव भूवा
दिस्त्रेभाष्येयाः पश्यसीत्यस्यान्यथासिद्धिः अनापद इत्युक्त्वा कृता ॥ धातुपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे नदसंगतिः स्पष्टैव नन्वेवं नृमुन इति
स्त्रप्रयोगस्य नेयत्कार्यमिति तस्त्रयीभाष्यप्रयोगस्य च विरोध इति चेन्न वंधुनीतिवत् नपुंसकनिर्देशांगीकारेणोभयोपपत्तेरि
तिवदंति दीर्घविधायेति पररूपवाधके दीर्घे कृते पूर्वसवर्गादीर्घे सिद्धौ नद्वनत्वस्य सत्वान्तर्यकेषां चित्तस्मादित्यत्र नञ्चुब्देना
कृष्णानिकदीर्घमात्रपरामर्शेन तु पूर्वसवर्गादीर्घस्यैवेति क्लेशस्तु मुधैवेति बोध्यम् ॥ रामानित्यत्र तद्गुणवचन इति दीर्घे कृतेऽनापदस्य

रामः
१०१

नोपस्तुनापंचमीसमासेनस्थानिवत्वात् वाध्यविशेषचिंतापक्षेपिपूर्वसवर्गादीर्घेरुनेयथोद्देशेभसंज्ञप्रकृत्यापूर्वीनवत्वेनाकारा-
 न्तेभवेप्राप्तस्यलोपस्यवारणमुक्तरीत्यास्थानिवत्वेनसन्निपातपरिभाषयावोध्यम्॥नकार्यमिति नत्वेवंरामाणामिन्यादौअवर्णितत्वले-
 क्षणानुटश्चारिज्ञार्थ्यात् रामाणामिन्यादौतुपरत्वात् बहुवचनइतिदीर्घेनुटविधौ अनुवर्तमानानापदजिलोपप्रसंगः॥आप्यग्रहणस-
 त्वेत्ववर्णितलक्षणानुटवहुवचनइतिदीर्घापवादइतिनदोषः अतएवभाष्येननकार्यमिति नोक्तमितिचेन्न चारिज्ञार्थ्येपिनुटःप्रति-
 पक्षोक्तत्वात्पूर्वप्रहृतेः पूर्वदीर्घेपिपंचमीसमासेनस्थानिवत्वेनसन्निपातपरिभाष यावालोपाप्रसंगेऽश्व कथंकीलालपांनोकुलानामि-
 ति भ्याप्यन्तुसर्वेषामेकदेश्युक्तिरेवेतिनिपुणतरमालोत्तरीयम् इत्यादंताःजसिचंयोगविभागस्येष्टसिद्धार्थत्वात् क्वचिदप्रकृत्यापू-
 र्वस्यगौरीत्यादिसिध्यर्थोयोगविभागइतिवोध्यम् शेषेऽप्यसखिभूयामिति यूपदह्रस्वपदानुवृत्तिफलिवार्थकथंनमदः अनधकाश-
 त्वान्नदीति ननुगवांपत्यैस्त्रिये कल्पत्रसावकाशत्वात्कथंनदीत्वस्यत्त्वमितिचेदत्राहुः विप्रतिषेधेपरंकार्यं ह्रस्वोऽपतिःसमासएव
 धिःषष्ठीयुक्तश्चंदसिवायू असखिदिःतिनदीवास्त्रियाः इयडुवडुस्थानावस्थामिचन आख्याह्रस्वत्तुघुइतिन्यासमेदेनसावकाश-
 त्वेपिपरत्वात्तद्विवाधकंभविष्यतीतिशेषग्रहणस्यस्यष्टार्थतावादिनामाशयइत्येके परंत्वत्रारंभसार्थ्यान्नदीसंज्ञापरकार्यत्वाच्च
 धिसंज्ञेतिभाष्यादिग्रंथेयोजनेवतस्माद्यथाक्रमएव डिःतिह्रस्वःपतिश्चसमासएवधिःषष्ठीयुक्तश्चंदसिवाप्रसखिइतिन्यासेनसिद्धे

स.भ.
१०२

सामान्यतोद्गृह्णातस्यविधानंनिरवकाशंविशेषतोविधानेलाघवंनुमत्येधेन्वेइत्यत्रवाधमंतराणवधिसंज्ञावस्थिः ॥ प्रतिप्रत्युक्ताने
चसामान्यतोविधानेगवांपत्येसावकाशेमन्येइत्यत्रपरत्वाद्वाध्यनेइतिवक्तुंयुक्तम् उकारान्तस्यसंज्ञाविधानेनकुत्रापिसावकाश
मितिधेन्वेइत्यत्रनदीत्वमेवेतिफलभेदइतिवाच्यम् तदभावात् उदंतस्यविधिर्व्यर्थइत्यस्यउकारानुवृत्तिर्नकार्येत्याशयःउदंत
द्विषयकंवाक्यंनोपज्ञाव्यमितिनाद्यः॥ नस्याउत्तरार्थत्वात् नान्यः तस्यविप्रतिषेधस्तत्रप्रतिबध्यत्वात् इत्यन्येभाष्यधामाण्या
त् इतिस्त्रियं पतिशब्दस्यानतिधानमित्यपरे॥ इतिस्त्रिस्वश्चेत्यत्राटश्चेतिवत्चकारः पुनर्विधानार्थस्तस्यानवकाशत्वमित्याशय
इतीतरे वस्तुतस्तु अहन्नित्यत्रषड्यमाणगीमानवकाशत्वंसुस्थमेव पतिशब्देधिसंज्ञाप्राप्तियोग्यतासत्वात् नियमेनापिबाध
इत्यन्यत् एतेननव्यमतेपरमसंख्येयैरेइत्यत्रापिसार्थक्यमित्यपास्तम् असरवीत्यस्यप्रसज्यप्रतिषेधत्वांगीकारेणनडि सं
बुध्योरित्येतत्तुल्यत्वात् मात्रेइतीति अभिमत्रमूलाशयः यूयंहराणनुवृत्तावपिह्रस्वपदानुवृत्त्योविश्वपादिशब्देनातिप्रसंगः अदं
तस्यनुसत्यपिचित्वेसमिर्नोस्ति तथाहि रामेणेत्यत्रइनादेशनादेशपवादः रामस्यत्यादौसत्यपिगुणोसत्तिर्नोस्ति इदानीमिकूप
रिभाषोपस्थित्यात्तदप्राप्तेश्च अच्चघेरित्यत्रेदुद्गामित्यनुवर्तनएषइरिहरोइत्यत्रद्वंद्वेधीत्यस्यविप्रयेपिनदोषः प्रदत्तेवेदजाये
वेत्तिनियमार्थत्वादजाद्यदंतमित्यस्य ईदग्नेरितिज्ञापकाच्चनविपरीतनियमइति॥ आङ्गोना रूपासिद्धेरितिप्रियत्रिणाकुलेनेत्या

रामः
१०२

दोविभक्तेर्हलादिच्वाभावेनषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरितिस्वरसिद्धिरपिबोध्यात्तत्रस्वमत्तेविहितविशेषणभावात् ननु नमुनेद्व
 त्यस्यसिद्धांतेपिनकारेसिद्धत्वनिवेधकत्वेनरूपंसिद्धम् अमुष्केकुलयेत्वादितुनभवेत्वेवेतिचेत्तत्राह नमुनेइति विरोधादिति एवं
 चनसार्थः सिद्धांतेइदानींतुसचवावस्यकस्तथाचामुष्केइत्यादिप्रमित्तलक्ष्यविरोधः स्यादितिभावः तत्रार्थेसूत्रसंमतिमप्याह अतएवसू
 त्रिति॥ नकिंचित्त्राघवमितिनेइतिष्वासेपितकारइत्यर्थांगीकारे लघुभूतन्याय्यनीतिन्यासत्यागोनिर्वीजः स्यादितिभावः ओड आपड
 तिसूत्रभाष्येओविभक्तेर्द्विःत्वेखेद्वेइत्यादौयादस्यादित्युक्तं तदयुक्तंशीभावस्ययाडपवादत्वात् अतोऽन्यरीत्यायोजयति अतएव
 तिहरिणामत्येति तक्रकौडित्वन्यायेननोदेशस्यगुणबाधकत्वमत्रारुचिः नयाडिति हरीत्यादौगुणेनेत्यपिबोध्यम् चेडितिदिगि
 तिदिगर्थस्तुत्रतदनापत्तौनुडापत्तिः सिद्धांतेहिपरत्वादासुड्वाध्यने रमार्थमित्यादौडेयमियाइनापत्तिरपिबोध्यायदित्तत्रडे
 डीमृक्त्रियतेतदारमायामित्यत्रपूर्वप्रत्ययत्वाभावेनेवाप्रवृत्त्याडकारयुक्तेरवादेशेकृतेवार्णपरिभाषयाथांष्टिकृतेप्रत्येसादित्वा
 भावादित्वंडस्यनस्यात् अनित्यत्वेनाप्रवृत्तौतुनमानं यदितूभ्योरदेशत्वेएवसमानकार्यित्वएवसेत्यनुयमवादिमंतषवलं वसे
 तदासुषुःसंप्रतिडादित्वासंभवेन भौतपूर्विकंतत्तद्व्यनेवासुपीतिनिवर्त्यत्रतूड्वनेइत्यत्रैवप्रवृत्तवेत्यादिनागविकल्पभोगं
 क्षोनिक्षिपामि यदिनिर्देशादिकंप्रदर्शयिष्यसितदाप्रतिपत्तिगौरवेण भीषयिष्यामिइतिवृत्तीमेवास्ति डसिडसाधनासूत्रीति

संभ.
१०३

जयंति भ्रुवंती त्पत्रांतरंगत्वात्पररूपैवः परेति स्थानिवच्चिनगुणोपरादित्वेन डित्वसत्त्वात् प्रकृतसूत्रेपि दोषो बोध्यः पूर्वरूपे तु
स्थानिसत्त्वम् पूर्वपरविधित्वात् ॥ अच्चेः । ननु तत्र प्रतिज्ञायां किं मानमत आह । अतएवेति । समत्वादिति । ननु इत्तरेत्संज्ञकदिशि
छेत्त्वं रूपं शब्दस्येत्युक्त्या विशिष्टस्य विधाने श्रवणपत्तिरतद्दत्तं ज्ञालोपोप्राथ्यते । अनिसंज्ञकतपरेतुते परस्य प्रवृत्त्यात्
काररहितस्यैव विधानमिति वैषम्यमिति चेन्न भाव्यज्ञानेन स्वर्गाग्रहणानेन न्यनेन गुणाभेदकत्वादि प्राप्तस्यैव गुणस्य प्राप्तस्या
पि निषेधो व्यात् । अतएव किमोदिति पक्षे मुनासिकोर्भिति बोध्यम् ॥ फलभेदोनेति । नन्वौदादेशदित्वनाश्रयणीयमनोपि फले
कं नहि भाष्ये औदादेशोदिति । अदादेशोदिति वा कंठरवेणोक्तमस्तीति चेन्न दित्वमाश्रित्यतिनीति प्रत्याख्यानावसरे भाष्ये औका
रस्यतपरत्वानुक्त्यानेन फलभेदापत्तेरिति भावः । इत्त्वेनेति । अलोत्पस्येति तु नानार्थकेति निरुधात् । तत्र न्याख्याने तु न दोष
इति स्पष्टमत्रैव सूत्रे भाष्ये ॥ प्रदेशधितिः । अस्ति सिचोएके वेरएकस्य । सुतिस्य एतं हलिन्येतेषु सूत्रे धितिभावः । हलग्रह
णो नैवेति । मत्राद्ययोरुक्तो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतो हलीत्यनुवृत्तावपि नृदोदिविधिप्रतिबंधात्तद्वलिति वृक्तव्यम् । तृतीयेतु वैरित्यनुना
सिकनिर्देशमाश्रित्याएकस्येति भाष्ये प्रत्याख्यातमिति न कर्तव्यम् । हलङ्ग्याविति सूत्रे दुर्द्धतएवेति बोध्यम् । अदृष्टार्थमिति । नन्वे
वं हलङ्ग्यादिसूत्रे तदंतविधिना हलंतं मुदिसिलुप्यते इत्यर्थे न हन्यादित्यादाविति प्रसङ्गः । संज्ञाकरणोत्तु न तदंतविधिरिति दृष्टफलं

रामः
३०३

मूत्तचनिर्दिश्यमानपरिभाषयानिस्तारः। सूत्रेषु निर्देशाभावात्। यदितु उक्तातिप्रसंगे भङ्गात् षष्ठीनिर्देशः क्रियते नदाभिंतादिभ्या
दौ प्रतिप्रसंगोदुर्वारः। स्थानिबद्धावविषये उक्तपरिभाषया अप्रवृत्तेरिति चेन्न सुत्तिसिंहलितिसुत्तिसिंहलदिति वा कर्मधारयनिर्दे
शे परनिपातनात्तस्य विशेषणत्वाभावात् निर्णयेन तदंतविधेरभावेनातिप्रसंगाभावात् षष्ठीतत्पुरुषस्तु न निषादस्य षष्ठिवत्तु गो
रवात् एतेनां एतग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्यादिशब्दरत्नादिप्रथाव्याख्यानादिति बोध्यम् ॥ खन्यात्परस्य भिन्नावयवाविति अ
न्यावयवेत्यर्थः। अतएवाह प्रातिपदिकान्यवर्णादेरिति ॥ अन्यथा सख्युर्घातकद्वयलुकसमासितिप्रसंगः स्यादिति भावः। लक्ष
णयेति। यद्यपि तदंतविधिकल्पनेनापि भाष्यमुद्द्योते योजितं तथापि वर्णसंज्ञापक्षे लक्षणवश्यकत्वेनात्रैवाहं किंच
तदंतविधिकल्पने लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अप्रवृत्तेरिति अन्यान्यत्वमाश्रयणीयम् विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणं विहितलिषेधप्र
वृत्तये कार्यकालपक्षेपदैकवाक्यतावाश्रयणीया स्यात् लक्षणपक्षे तु वक्ष्यमाणान्यान्यायत्तएवं तदप्रवृत्तिः सिद्धतीति सैवा
हं तैत्तिबोध्यम् प्रातिपदिकत्ववदुःस्थापकेति ननु तद्वदुपस्थापकत्वं विशेषणतया विशेष्यतया मुख्यविशेष्यतया वा सर्वसाधार
ण्येन वाहुहविवक्षितं नाद्यात्सौ सख्यवयवे लक्षणायामपि विशेषणतया सखिशब्दस्य भानसत्त्वात्तद्वदुपस्थापकत्वध्रौ व्येगोपदे
ने परिभाषा प्रवृत्तेदुर्वारत्वात् अतएव न द्वितीयोपि० आनुपूर्वीनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यज्ञाया अपि विशिष्टसत्त्वात्

संभ.
१०४

नापितृतीयः। प्रातिपदिकार्थेति सूत्रेऽपि तदप्रकृत्यापत्तेः द्वंद्वनिर्देशवद्दशसप्तसंचारस्य भाष्योक्तस्यासंबद्धत्वापत्तेः च वेदत्रोच्यते। सर्व
साधारण्येनैवेह तदुपस्थापकत्वं विवक्षितं। लक्षणा च शक्यता वच्छेदकारोपः शब्दपराणां च शब्दनिष्ठा ज्ञातिः प्रवृत्तिनिमित्तं। ए
वं च स्वशिब्दावयवेषु तदासेषेपि अवयवानां जातेर्वीनतद्वत्त्वमिति। यद्वा असुशब्दपराणामानुपूर्वी प्रवृत्तिनिमित्तं ध्वंसदिक्पा
यास्तस्या अपिनतद्वत्त्वमिति च॥ विहितविशेषणानाश्रयणेनैवेति। विधीयते स्माद्विहितं प्रकृते प्रकृतिरूपं तदादीत्यर्थः। तेनैव स्वस्वि
पत्न्योर्विशेषणं तदनाश्रयणेनेत्यर्थः॥ अपदानेनिष्ठत्वं पङ्क्तिस्त्वादिनि सूत्रभाष्ये स्पष्टं तत्सूत्र एवाक्तम्। अथ भाष्यः। १५। सिङ् सो
रिति प्रत्ययग्रहणेन तदादीत्युपस्थितं न स्वपत्न्योर्विशेष्यतयोः श्रूयमाणपदार्थविशेषणत्वस्य न्याय्यत्वात्। नापि स्वान्त्येण पर
पदार्थविशेषणं व्यधिकरणविभक्तिद्वयोपत्तेः। किंतु स्वपत्न्योर्विशेषणम्। एवं च सुसखेरित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति परिभाषानाश्र
यणेनैवेति। तनुलिंगविशिष्टपरिभाषया स्वशिब्दस्यापि ग्रहणेन कृतद्वत्त्वे चानिर्देशेन तत्त्वसत्त्वात्सुखेनेवलक्षणाप्रतीतिं परिभा
षाप्रवृत्तिर्नेति चेन्न। विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणात् अलमर्थसुवस्तुत्सुभाष्यस्यायभावः। सुसखेरित्यत्रातिव्याप्तिपरिहाराय स
स्विपत्निभ्यां परस्येति सूत्रे यदि लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषासंचरित्तदासहखेन वर्तत इत्येवं निष्यन्नेति व्याप्तिः। तत्परिहाराय यदि
अनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिर्ब्रूषेत्तर्हि पूर्वोक्तेऽतिव्याप्तिरिति उभयतः पाशरज्जुरिति॥ पञ्चिः समास एव॥ समास इत्युक्तेरिति पत्निर्नेति वा

रामः
१०४

च्चेदितिभावः। बहुचूर्पुर्वनधित्वमिति नत्रैषनधित्वमित्यर्थः। पत्तिर्नेत्युक्ते तु भूपत्तिनेत्तिस्मासेपिनस्वाहितिभावः एवमुक्तिस्तु च्छवि
 नित्यासेदोषदानमितिबोध्यम् अतएवेति प्रसिद्धावेवकारो नत्वव्यरणेनेनपत्तीपत्तेः किंपूपत्युरित्यादौ नधित्वम् पत्त्यावुपपीडं
 शेतेपत्यापदंशं चुंबनेइत्यादिकृदृष्टनौचनधित्वमितिबोध्यम् लाक्षणिकइति अतएवभाष्यात्तवर्णसंज्ञापक्षेणानफलभेदइतिबो
 ध्यम् पत्तिसत्त्वासमासेइतिद्वंद्वं प्राचामनुसारेण तन्मतेऽभिव्यक्तेतिन्यायेनदृष्टेर्वारणात् पदकार्यविषयकत्वं तस्येतिस्वमनेतुस
 स्वायावित्तियुक्तम्। इत्यादीष्टेति आदिनाद्वन्द्वेपूर्वनिपातसंग्रहः॥ बहुत्वसंख्येति॥ द्वंद्वं प्राचामनुसारेणस्वमनेषु बहुत्वे संख्यात्वाभाव
 स्यबह्यमाणत्वात्। संख्येयविषयप्रश्नेति। यद्यपिसंख्याप्रश्नेऽपिस्तथापिसंख्येयमपितन्मन्नेविषयो भवत्येवसेवोक्तं। भाष्यस्यष्टत्वा
 दिति। तत्रहिंदित्यंत्तदिकवचनद्विवचनेनस्तः तत्रसंख्यानिर्णयेनप्रष्टव्यत्वाभावेनकिमौप्रयोगादिन्यभिप्रायः। मुक्तं बहुगणशदं
 तेति। पर्युदासस्तुनोक्तः। तस्यार्थवत्परिभाषावाधेनापिसार्थक्यसंभवेनप्रकृतार्थसाधनेसाधारणत्वात्। असंजातं विरोधन्यायेनप्रथमो
 पनसंख्यापदेसंचरितकृत्रिमन्यायवाधानौचित्याच्चासंख्यापदार्थनिर्णायकः कृत्रिमन्यायः मिश्रार्थनिर्णायकोर्थवन्त्यासः त
 त्रकतरस्यवाधइतिसंशयेशदंतपर्युदासस्येवविनिगमकत्वंवाच्यम् ततोवरंतन्मात्रप्रदर्शनमेवेतिचा। अयमेवतन्त्रभाष्यप्रदेशो
 द्द्योत्तानामाशयइतिबोध्यम्। अभ्यासात्त्रेडितादीति तेषुमहासंज्ञाकरणंप्रचामनुरोधेनेतिबोध्यम् तयोरिति तदर्थयोरित्यर्थः। नित्ये

सं.भ.
१०५

विषयेति। नियतानियतानि एकत्वानि एतद्विषयेत्यर्थः॥ नियतैकत्वज्ञानात्रित्वादेरन्यतानियतैकत्वज्ञानाद्बहुत्वेतिरिति भावः॥ बहु
त्वादिहीति। आदिनागरात्तच्छब्दवाच्यं हीत्यर्थः। यथाश्रुते आदिपदग्राह्यं दुर्वचंस्यादिति बोध्यम्। व्यादीर्णं त्रित्वादीत्यर्थः॥ अत्र
विशेषद्वयं ननु त्रित्वादिरूपमित्यर्थः सचैकोऽखंडोपाधिसस्यचानेकानेकेषु पर्याप्तैरेकत्वम्। समवायवदिति बोध्यम्। नच बहुत्वस्य त्रि
त्वाद्यनिरिक्तत्वे गौरवमिति शक्यं बहुत्वस्य त्रित्वादिरूपत्ववादिनां बहुत्वं जातिरूपं। वहवः त्रयः इत्यादि प्रवृत्तिषु लक्षणाया अवश्यम
निरिक्तं वाच्यं मया तु बहुत्वमेवानिरिक्तमिष्यते बहुत्वं नुवद्वितरावृत्तित्वे सति सकल बहुवृत्तित्वरूपमिति विशेषाभावात्। अथ त्व
योच्यत मया बहुत्वत्वमपि जातिरूपमनिरिक्तं नैष्यते किंतु एकत्वद्वित्ववदेदविशिष्टसंख्यात्वमेव बहुत्वत्वमिति तर्हि भयाप्रियं बहुत्वमनिरिक्त
नेष्यते किंतु एकत्वद्वित्ववदेदपेति वक्तुं शक्यमित्यलमिति प्रशस्तविचारणम्। अतपेति बहुत्वं संख्यात्वाभावादेवेत्यर्थः॥ इत्युक्तमिति
ननु बहूदीनां शब्दरूपाणां त्रित्वादिबुद्धिसंख्यात्वजातिमद्वित्वमित्यर्थे लक्षणापने श्रव्यपदेशानि देशश्चायं त्रित्वादि संख्यायां यो व्यपदेशः
संख्येति सवहूदिषु वतीत्यर्थे न सर्वेष्टसिद्धौ बहुत्वस्य संख्यात्वेपि नेदं भाष्यं विरुद्धं किंच वतुडनिविषयकमेवास्तु तयोः संख्या वाचकत्वस्य वा
तुलक्षणोति च तत्तात्पर्यं वक्तुं शक्यम् किंच बहुत्वस्य संख्यात्वाभावे संख्यात्वं न यानिडा मिति भाष्ये संख्यापदे न बहुत्वमपि विवक्षितम् तत्र
स्य पूरण इति सूत्रे वार्तिकं संख्या पूरण इति च क्वचित्मिति अत्रापि संख्यापदे न बहुत्वं विवक्षितम् बहुनिय इत्यादि सिद्धयर्थम् तद्विरुद्धोत्प

रामः
१०५

वं बहुषु स्थलेषु संख्यापदेन बहुत्वं विवक्षितम् तद्विरुद्धे तत्समादलु बहुत्वं त्रित्वादि रूपां संख्येयेति चेन्न अत्र प्रकरणे संख्यापदेन संख्यावाचकपद
 स्थेव विवक्षितत्वात् किंच बहुत्वस्य संख्यात्वे भूर्यादीनां संख्याकार्यं दुर्चीरम् नच नियमेन निष्कारः संपूर्णसूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन तद्विरुधस्य दुः
 परिहरंत्वात् तत्र तत्र भाष्ये बहुत्वस्य संख्यापदेन व्यवहारस्तु बहुशब्दस्य संख्यासंज्ञकत्वेन शब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारेण द्विरेफव्यवहारवत् तद्विर-
 ण्यपूर्वकशिपुसिति वचने यः ॥ एवञ्च तस्य न तादृशनिश्चयहेतुत्वमिति भावः तस्य त्रित्वादिभिन्नत्वेपि त्रित्वादि वृत्तिसंख्यात्वे जातिप्रत्वमस्यैव अत्र
 एव नित्यं बहुवचनान्त इति प्रतीके बहुत्वसंख्यावच्छिन्नेति स्वप्रत्ययः बहुत्वं संख्येत्यभिप्रायकाभाष्यादिग्रन्थांश्च स्वरसेनः संगच्छन्ते बहुत्वं न संख्ये-
 ति शब्दरत्नादिग्रन्थास्तु शब्दपराद् बहुशब्दात् त्वप्रेत्यये बहुशब्दः नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वाभाववानित्यर्थो द्वेष्याभ्युदावदुत्वादि
 हीत्यत्र संख्यापरात् बहुशब्दात् भावप्रत्ययो बहुत्वत्वादीत्यर्थः संख्याव्यापक इति ॥ तादात्म्येन यत्र संख्यातत्र समवायादित्तासंख्येयं एवञ्च बहु-
 त्वत्वेन रूपेण बहुशब्दात् त्रित्वभानमिति न तादृशेति श्वयः त्रिशब्देन त्रित्वत्वेन त्रित्वभानमिति सोऽस्येवेति भावः ॥ धर्मविशेष इति नंतु त्रित्वादि रू-
 प इति भावः ॥ बह्नादिकया चापि संख्यायने इति ॥ भाष्यविरोधः अनेन हि भाष्येण एकादिषु बह्नादिषु चतुर्ल्योयोग इति प्रतीयते इति चेदत्र ह यत्वि-
 ति एकादिकयेति एकत्वादि कयेत्यर्थः बह्नादिकयेति बहुगणशब्दवाच्यबहुत्वसंख्येयेत्यर्थः यथाश्रुतमेव तदादिशब्दरूपेत्यर्थकं स्वस्याप्येति यत्र
 यत्र शक्तिसंबन्धेन त्र्यादिशब्दसूत्रेण संबन्धेन बहुगणशब्दाविति भावः त्रित्वादि संख्येयि पूर्वत्वप्रत्ययेन त्रिशब्दार्थसंख्येय्यर्थः शेषं प्रागवत् ॥

स.भ.
१०६

स्वयमिति वदन्ति संख्या यने इति अस्येति विशेषः बहुत्वं संख्येति वादिनापि बहु इति विषये एव विशेषः संख्या स्वयत्वात् संपूर्णसूत्रस्य त्वयानि यमथत्वात् संपूर्ण
मादिनिभावः नन्वेवमपि कतिशब्दासंग्रहः जिज्ञासाविषयसंख्यावन्तो हिकतिशब्दवाच्याः तत्र त्रित्वादेरेव संख्या रूपत्वेन इव व्याप्यत्वं दुर्वचं अतः प्रका
रान्तरेण तत्संग्रहमाह कतिशब्दोपीति वस्तुतस्तु संवाच्यतादात्म्यघटितसामानाधिकरण्येन संख्यात्वस्य त्रित्वादिव्यापकत्वं सुवचम् अत्रमेदेन
व्यापकत्वमित्यत्र मानाभावश्चेति बोध्यम् उच्यमिति अयंभावः एकत्वादिषु लोकप्रसिद्धयोगस्य वहादिषु बाधातदंशे न्तर्भावे संख्यापदस्य
व्यवृत्तिः स्वीक्रियते सा चेहै वनप्रदेशेषु मानाभावात् ॥ एतेनैवं संनिभूय्यादिषु संख्याकार्येति प्रसङ्ग इत्यपास्तम् वहादि संख्यापदयोगरूढमि
तियावत्संख्यापदे वाहुलकात्करणेऽडिति ७ ॥ १० ॥ इत्यलमिति ॥ इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं तस्य यं भावः ॥ अत्रमेपि प्रदेशाकादीनां ग्रह
णाया निशदत्तायादृति सामान्यापेक्षंज्ञापकं वक्तव्यमेव तद्वरं बहादीनामेव संख्यापदेन ग्रहरणयत्तादृशज्ञापकस्य यणम् ॥ एतेन कौस्तुभकृदुक्तं
समाहितमित्यलमर्थः ॥ एतेनेति उक्तं संख्यात्वस्य बहुगणयोरभावेनेत्यर्थः नन्वेवं क्लिष्टकल्पनया वहादिषु योगरूढं स्वीकारे फलमस्ति नवा
प्राये महासंज्ञाकरणसमर्थ्यात् प्रदेशकृत्रिमन्यायबाधइति भाष्यासंगतिः ॥ द्वितीयेऽप्यस्तु संख्यापदस्य रूढिरेवालमनसस्किष्टकल्पनयत्वात्
रुचेशह यद्वेति सूत्रे बहुग्रहणं तु इत्यारभ्य व्याख्यान्तरम् ॥ अत्र नियमेन संख्येति शब्दस्यापि संख्याकार्यं वाच्यते इति विशेषइति बोध्यम् तत्र
रिति बहुगणशब्दयोरित्यर्थः ॥ अनियतेत्यादि नियतैकत्वनिश्चयजनकत्वाभावेनेत्यर्थः ॥ तादृशनिश्चयजनकशब्देण संख्यापदस्य वृत्तिरसं

रामः
१०६

स्वोसंख्येत्यादिभाष्यादेकादिकयाचापिभाष्याच्चसंख्यासंज्ञास्यादितिवार्तिकाच्च अतएवसंख्येतिपदेनसंख्याकार्यत्वदीयनियमनतुवारणीय
म् तस्यवहुवाचित्वाभावात् प्रत्ययलोपेअनुदतेतितःफलन्तु अपिपूर्वर्द्धुङ्गतौकिपूभागुरिमतेः लोपःपिपोपियः इत्यत्रसंस्मिकाचइविय
एन ननंदेत्यावावाम्चनप्रत्ययसदाभावेतुयस्यकस्यचिल्लोपेप्रत्ययलक्षणमित्यर्थेनानेकाचत्वाभावेनाप्रसौयणमावतिदिश्येयाता लोपेइ
तिचसतिसप्तमीअतएवपचतिचननीत्यादीअतिउदृति निघातप्रतिषेधः वधीयतिमधूयतिदृत्यभ्रसुवन्तलक्षणः क्वचवेभिदीतिवेच्छिदीतिद
त्यत्रयडोवेतिर्द्धुचसिद्धाति किंचवेहनीत्यत्रथड्नेतिबोध्यम् अवयवलोपेमाभूदिति अत्रकैयटः अन्यतमवयवलोपेतद्धटितस्मुदा
यस्याप्यदर्शनमस्यवयथावपवेदग्धेपटोदग्धेद्विमुखोव्यवहारद्वितितस्यायंभावःसमवायिकारणनशे सत्यसमवायिकारणनशेवाकार्येना
शोस्तेवेतिसर्वसम्मत्तम् एवंचमहापटस्यनाशोमुख्यएवतन्नाशसहकृताचकारणकलापात् खण्डपटोत्यतिस्तद्वत्प्रकृतेपीति आग्नीयेत्या
दाविति आदिनासमिधमिच्छतिसमिध्यतिकिपूसमिधेतिअत्रहीनादेशेन ज्ञापकमिति अयंभावः तदभावबुद्धिंप्रतिर्द्धुद्धिः प्रतिबंधिकेति
सर्वसिद्धंशस्त्रेनुआहार्यपिसातथेतिनिर्विवादम् एवंचावयवलोपेनस्मुदायलोपेसत्यपि अवयवान्तरेतिदेशेनतद्धिसत्त्वेनकथंल्लोपबु
द्धिः स्यात् अतःकैयटोक्तम् नयुक्तंकिनुज्ञापकमेवाश्रयणीयम् अतएवभावरूपे आदेशेनतल्लोपकार्यमितिप्रपञ्चितंप्राकृदिति नन्वेवमा
प्रथिति भाष्योदाहरणसंगतिः तथाहिकात्स्न्यनिवेशेप्रित्यासतिरवश्यंवाच्येवप्रत्ययलोपेस्तप्रत्ययवृत्त्यसाधारणधर्मनिमित्तंकंभवे

स. भ.
१०७

तीति अन्यथासुदृषदित्यत्रदीर्घोदुर्बोरः॥ असः कृत्प्रत्ययस्य तोपसत्वात् असंबुद्धौसौविधानेन प्रत्ययलक्षणत्वाच्च अत्रैकेनैव प्रत्ययप्रदेन
कार्त्तुलाभेद्वितीयप्रत्ययपदंनकार्यमित्युक्तभाष्ये प्रत्यासन्धनङ्गीकारेत्तुक्तरीत्याभयोरप्यावश्यकत्वेन तदसंगतिः स्यादेव एवं चर्तवमने लुप्तः स
कारात्कः प्रत्ययसदृशित्वत्वेन प्रत्ययासाधारणम् कैयटमते तु न दोषः लुप्तप्रत्ययविशिष्टः तद्वृत्तिसदसाधारणो धर्मः और्द्ध्वानुकत्वादि विवेचने
वलुप्तप्रत्यय एव यत्कार्यप्रयोजकसत्प्रत्ययलोपेपि भवतीत्यर्थेनादोषात् सुदृषदित्यत्र लुप्तः असत्त्वात्प्रत्ययोपि अव्युत्पन्नपक्षे सुप्रसङ्ग इत्यादौरी
र्घप्रयोजकः आघ्रीयेत्यत्र तु लुप्तः सः स तु प्रत्ययसंज्ञक एव अनुनासिकलोपप्रयोजक इति अवचवेपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य इति नैव प्रत्य
यादेरित्संज्ञायामिति प्रसंगः आदिपदानुवृत्तिसामर्थ्येन कृत्प्रत्ययादेरेव विवक्षितत्वात् एवमायनेपीत्यत्राद्युदान्तश्चेत्यत्राप्यिति प्रसङ्गो भञ्जनी
यः॥ नन्वेवमपियेन विधिरिति सूत्रे भाष्येऽचिन्नु इति॥ सूत्रे तदादि विधेरभावेऽपि योऽनुवावित्यत्रैव स्यात् अत्रः श्रुवः इत्यत्र न स्यादिति युक्तं तद्विरुध्ये
त् प्रत्ययावयवेपि प्रत्ययसत्त्वेनाचि प्रत्यये इत्यर्थे जन्ते प्रत्यये इति चार्थेपि तत्र तत्र मृतेर्निष्फलत्वादि निवेचने मू तस्य प्रत्ययत्वेपि विधाना
भावेनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् एतेन कर्मह इत्यत्रे कादेशोपि परिहृतः ठस्येक इति सूत्रे भाष्ये कर्मठेऽतिप्रसङ्गमाशङ्क्यो गत्येति वनेतेऽगस्य ष
ष्ठाकारः किंचास्यठकारनिमित्तं यन्मिन् अङ्गमित्येतद्ववतिकस्मिंश्चाङ्गमित्येतद्ववति प्रत्यये इति यदुक्तं तस्य प्रतीयत इति व्युत्पत्त्या विहिते इत्यर्थे
इति न तद्विरोधः अङ्गसंज्ञासूत्रे सूक्ष्मादेव विधानमाश्रीयतेन घटकत्वेनेति च तदाशयः यदपि प्रत्ययस्यादिति सूत्रे भाष्ये केति सघातग्रहणकारिका

रामः
१०७

हारिका इत्यन्नस्यात् वर्गोपक्षेतुर्बचनसमर्थो देवभविष्यति इत्युक्तम् तस्यायमाशयः स्यग्रहो मत्तिसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते वर्गग्रहणे तु व-
चनसमर्थ्यादेवनप्रवर्तत इति स्यग्रहणं क्रौर्यमिति एवं भीड्नीति सूत्रेपि नत्सामानाधिकरण्यानुरोधान् कृत्स्नप्रत्ययग्रहणमिति तद्विराधाने-
ति बोध्यम् अनेनावयवे प्रत्ययं च ज्ञापनेपि नत् व्याप्यित्वादेरज्ञापनात् प्रत्ययाभूयास्तामित्यादावि आदेशपत्याह पञ्चमीपतिः। एवमन्य-
त्रातिप्रसङ्गे भंजनीयः ततो ज्ञापकसिद्धस्य असा चैत्रिकत्वेन यद्विप्राप्नोति एवं चेति एतेन कैयटमते प्रत्ययग्रहणार्थं स्वरूपः प्रत्ययस्य ग्रह-
णमिति कल्पना प्रत्युक्ता चारितार्थ्येपि फलाभावात् आदेशप्रेति अत्रावयवप्रत्ययविषयवाक्ये तद्विधानाभावेन संभवात् तदादेरित्यस्यानु-
पस्थितिरिति एधिषीष्टे न्यादेसीयुट् सुडादेः षत्वसिद्धिरित्यपरमनुकूलम् अन्यथा तदादेरित्यस्योपस्थित्यादृश कवर्गान्तत्वादेरिति सूत्रा-
र्थेन नत्र जट्टनापतिरनोलक्ष्यानुरोधान्नेवमर्थः किन्तु दृशकवर्गोभ्यां परस्य तदादेरवयवोयः प्रत्ययस्तदवयवस्वसंकारस्य षत्वमित्यर्थ इ-
ति वक्तव्यं स्यात् लक्षणादीति प्रादिना आये सोत्रत्वात् द्वेहः व्यधिकरणान्वयश्च अन्त्ये प्रसज्य प्रतिषेधः व्यधिकरणान्वयश्च इति चरि-
तार्थमिति एवं च एकैव कल्पनया द्रयोश्चारितार्थ्यमिति लाघवं कैयटमते कल्पनाहयमिति गौरवमिति भावः ननु कृत्स्नविवक्षायाः फलं वि-
द्वर्थमिति पक्षे आप्नीयेति नियमार्थमिदं सूत्रमिति पक्षे तद्विवक्षायाः किं फलमिति चेच्छृणुत द्विवक्षां विना तस्य निधामकतायाः तत्रैव कुमश-
क्यत्वमिति किं वप्रथिमानमाचष्टे प्रथिमयति ततः किं प्रथिमत्तस्य स मीपमुपप्रथिममित्यत्रानश्चेति तदचः सिद्धिः एवं वाग्मिनमाचष्टे वाग्मयति त-

स. भ.
१०८

तः किंप्रयोगान्तलोपेवहवोवाभ्योयस्यंगगर्भोसावहुवाम्कानगरीत्यत्रनः स्त्रियामितिकपूसिद्धिश्च एवं सर्वत आचष्टे सर्वतयतिततः किंप्र
सर्वादिन्यत्रात्वसन्तस्येति दीर्घसिद्धिश्च अचः परेतिस्थानिवत्त्वं तु न नव्यमते सपादसप्ताध्यायीस्थदीर्घविधौ तन्निवेधात् एवं सर्वादिभ्यो न्य-
स्यससर्वत्वीसर्वत्विनावित्यत्रास्मायाभेधास्त्रजडूतिविदप्रत्ययस्यसिद्धिः ॥ एवंसुसर्वादिन्यत्रतसुधातोः किंप्रपुरमेणसमासे आचक्षणोणिवि
किपिपरमत्तः सुनासमासेसुपरमन् इत्यत्रसोर्मनसी प्रलोमोषसीतिस्वरसिद्धिश्च इहापिनस्थानिवत् आद्ये प्रपूर्वविधित्वात् अन्त्येस्व
रविधित्वात् अन्यथाप्रत्ययावयवलोपेपिप्रत्ययसाधारणधर्मनिमित्तकमेवेतिनियमेनान्मन्त्रत्वमिन्त्रतत्वमसन्तत्त्वात्स्थानिद्रोडावेनल-
भ्येतेत्युक्तोदाहरणेषुक्तविधीनामप्रवृत्तिरेवस्यात् एनेनक्वचित्प्रथुदासेनक्वचित् तत्सूत्रस्थपदान्तरसाहचर्येणक्रयमाणतद-
नेषेवोक्तविधीनांप्रवृत्तेरङ्गीकारेणवक्ष्यमाणलक्ष्येषुतदप्रवृत्तिसिद्धौप्रत्ययलक्षणसूत्रं व्यर्थम् साहचर्येणतत्रैवतत्प्रवृत्त्यङ्गीकारेउक्तलक्ष्येषुतदप्रवृत्त्या
तत् ज्ञापनार्थतदितिशब्दरञ्जाद्युक्तम् वहनांज्ञापकान्तराणांसत्वादिन्यथास्तम् साहचर्येणतत्रैवतत्प्रवृत्त्यङ्गीकारेउक्तलक्ष्येषुतदप्रवृत्त्या
पत्तिः नचेष्टापत्तिःसुदृष्टत्वात्सादृतिभाष्योदाहरणस्यासंगत्यापत्तेःनियेनार्थमिति तत्फलन्तुसुदृष्टत्वात्सादृत्यत्रैवस्थानिवत्त्वेनासन्त-
त्वात् स्वरदीर्घेन ननुनिर्दिश्यमानपरिभाष्यानिर्दिश्यमानावयवाचएवदीर्घविधानात् कथमत्रतत्प्राप्तिरितिचेत् षण्णुअसपदस्यषष्ठ्य
क्तत्वाभावेनतत्परिभाषयाअप्रवृत्तेरिति ननुअन्तरङ्गानपीतिपरिभाषयादृत्संज्ञालोपाभ्यांप्रागेवजसोत्सुकि स्थानिवत्त्वेनअसन्तत्वमेवने

रामः
१०८

सन्तत्वेन च स्थानिवत्त्वेन जसन्त्वे सन्त्वे मर्थसमाजप्रस्तमिति वाच्यम् एवं सति आटि रत् इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन रायन्तत्त्वे इत्यनिदि-
श्यमानि बुद्धेरपि अर्थसमाजप्रस्तत्त्वे मषाष्टद्वित्वस्यादेशत्वेण लोपोन स्यादिति भाष्योक्तेरसंगत्यापत्तेः एवं च ऋग्रमेतदुदाह्रिय
नेदृतिचेत् ष्टणुफले विशेषाभावेनोक्तपरिभाषया तस्य लोप इत्यस्यावाधत्तत् न च प्रकृतसूत्रारम्भे विशेषः अन्यार्थमावश्यकस्याक्तत्वात् फ
ले विशेषत्वेपी संज्ञासूक्तपरिभाषयाने वाध्यते आकडारादृतिनियमारंभे शासंज्ञानकस्यापि वाध्या न वाकस्यापि बाधिकावृत्त्यर्थस्य सामान्य
तो ज्ञापनांगीकारात् अतएव गगोः विदा इत्यादौ जिनित्यादिरिति स्वरवारणार्थं लुकिस्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति च न मारब्धं न लुमनेति सूत्रे
भाष्ये इत्संज्ञायालुकः प्रागप्रवृत्तौ तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव अतएव देवदोरोर्विकारः फलं देवदारु ओजित्वत्र फले लुगिति लुकस्य विकारिभि
तश्च तत्प्रत्ययानि न्यत्रिदैवदारवमित्युदान्तं सिध्यति तथा विदस्य गोत्रापत्यानि विदाः ततो विदस्यै युनि अत इज्जतस्य एयक्षत्रियेति जितश्च प्रत्य
यात् परस्वात् लुकिविदः इदं च न चैवं भसंज्ञापिलुकान् वाध्यते इति राजपुरुषासिद्धिरिति वाच्यम् उपजमिष्येति न्यायेन न लुमनेति निषेधे
न प्राप्तपितदप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति बोध्यम् एवं पीतमम्बरं यस्याः सा पीतमम्बरेत्यत्र सोर्लुकिस्थानिवत्त्वेनो गिदन्तत्वाद् गितश्चेति डीपन एवं शि
खिनमांशे इदृतिणि चिटिलोपे किपिशिगिन्यत्र स्थानिवत्त्वेन इत्तत्त्वादि नूहन्निति नियमेनोपधादीर्घवारणेपि वने माने सोचेति दीर्घाने मरितत्र
नेत्यनुवर्तते तदा मलुनो स्यात्स्त्रितलुनी तमाचष्टेणि चिक्विपितलुनौ तलुन इत्यादौ अनुनासिकस्येति सर्वनामस्थाने तिवादीर्घाने बहवः शिखि-

स.भ.
१०९

नो यस्यानगर्यासावहुशिद्वनगद्वयत्रेनः स्त्रियामितिकपून एवंकल्याणधर्माणमाचष्टे कल्याणधर्मयतिततः किपकल्याणधर्मतसममीपमु
पकल्याणधर्मम् दृन्त्यत्रापिस्थानिवत्तेनान्तत्वात् अनश्चेतिटचूनएवमुप्रजसमाचष्टे अप्रजयतिततः किपसोऽस्यास्तीति अप्रज्वान इत्य
त्रस्थापेवत्तेनासन्तत्वादसन्तलक्षणोविन्नइति अन्यथाकृत्तप्रत्ययलोपेपिस्थानिवत्तेनतदन्तत्वात् उक्तोदाहरणेषुतेतेविधयस्यु
रेवेतिबोध्यम् प्रत्ययस्यासाधारणमिति अत्रप्रमाणद्वितीयप्रत्ययग्रहणमितिभाष्यकृतः अन्यथातल्लक्षणमित्येववदेत् इतितकाश
यं कैयटः प्रकृततत्पदप्रत्ययपदयोः पर्यायत्वेपिप्रत्यासत्तिः प्रार्थनीयस्याप्रार्थितस्यैवलाभायइतिलाघवमिन्नितदाशयः वस्तुतस्तुन
तच्छब्दः कस्यचित्पर्यायइतिमंजूवायांसिद्धान्तितम् उद्द्योते यन्तुपर्यायत्वमुक्तं तत्तुकेचिदाहुरित्युक्त्यामभान्तरमितिबोध्यम् वृत्तोपि
नाघवमभिप्रेत्यस्थानिवत्तदनुवृत्तिरेवकार्येतिनदाशयंकोसुभंठनः॥ बहुव्रीहिलभ्यफलस्यनखमिन्नइत्यादेरन्यथासिद्धत्वादेवमुक्तमि
ति॥ तदाशयः नत्वेवंकार्यासाधारण्ययोर्विवक्षा येद्वयोरपिप्रत्ययपदयोः सामर्थ्यवर्गनीयतच्चासंभविलोपेस्थानिददित्युक्तावतिप्रसङ्गस्य
कत्वात् उभयोरप्यभावेप्रत्यातृजेरप्युक्तमवक्तुमशक्यत्वात् तृतीयस्यचप्रत्ययपदस्यभगवताप्रत्याख्यानात् तथाचकोस्यभाष्यस्यारायइति
चेदयम् तावन्मात्रफलकत्वेमन्त्रार्थवायप्रेक्षितपतिलाघवायच कृत्तप्रत्ययलोपेइत्येवब्रूयात् इतिनचैवमपिप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादवधारण
न्तर्भावेणसमासेऽसाधारण्यलभ्यास्वसमनाधिकरणवर्गविशेषत्वरूपंप्रत्ययस्यप्रार्थान्बुद्धेर्भम् तंविनापितस्यचारितार्थान् एवंचवित्त्रायांजा

रामः
१०९

नाचित्रादत्यादावनिष्टंहीवादिभिः अकल्पदेवास्पस्यान्ननियामकत्वमिति चेन्न अकारान्तायोरेदादयः तदन्तंयत्प्रातिपदिकं तदन्तादिति त-
 दर्थोङ्गीकारेणानन्विधावित्यनुवृत्तेर्विधिप्रक्षेपविविशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणकारान्तादित्यर्थोङ्गीकारद्वानत्रास्याप्रवृत्तेः स्पष्टश्रायमन्त्य-
 : प्रकारः प्रकृतसूत्रेकेयठे अस्ति सिक्रे एकइतिसूत्रेशेस्वरेच नचांन्यपक्षेसशमारज्जुरित्यत्रडीवर्थननुमावजितिप्रत्याहारमिर्देशइति सिद्धा-
 न्तेकतिस्त्रियइत्येत्तद्वारणाश्वबश्यकत्वेनान्यत्रइचात्रसामर्थ्याभावादिति वाच्यम् नषडितिनिषेधेनापिकतीत्यस्यसुसाधुत्वात् अस्तिवाप्रव-
 णेत्यादिनिर्देशेनउक्तप्राधान्यस्यताभइतिदिक् तत्रैवेतीति तदेतियुक्तम् अन्यत्रेति यडुलुडन्तशेभवरइत्यर्थः एवंपास्यडितिब्रह्मव्येवेसिदीती-
 तिउक्तमात्रमेकदेशिनोन्यत्सर्वेसिद्धान्तिनइतिबोध्यम् ॥ नलुमताङ्गस्यनदुदेश्यकमिति तत्पूर्वत्वेनतदुदेश्यकमित्यर्थः अन्यथास्वन्तत्वेन
 तत्पूर्वभागश्वराजनित्यस्योदेश्यतासत्त्वात् राजपुरुषेपदत्त्वनस्यादितिबोध्यम् संज्ञाचनेति आद्येपक्षेइतिशेषः जानन्तिष्ठतीति वक्ष्यमाणरी-
 त्याजानेपिलुकितत्प्रचन्यालुकोऽन्तरङ्गाङ्गसंज्ञानिमित्तविनाशकत्वाभावेनत्रकर्तव्यायांतनून्यायाप्रवृत्तेरितिभावः ॥ असंज्ञायास्तुलुकि-
 कृत्वेनलुमनेतिनिषेधात्प्रचन्यात्तद्रूपान्तरगनिमित्तविनाशकत्वंलुकोस्त्येवेति तत्रकर्तव्यायांतनून्यायाप्रवृत्तिरितिबोध्यम् स्त्रीपुन्ययेतिगौ-
 रवादिभिः ॥ स्त्रियांचेति सूत्रेभाष्यकारेकदेशिनः तृज्वत्वमिति जानन्तिष्ठतीतिभावः अङ्गसंज्ञायांतनुमनेत्यस्याप्रवृत्तेरेवंचलुकोऽन्तरङ्गसंज्ञा-
 निमित्तविनाशकत्वाभावात्तरङ्गाङ्गपीतिन्यायाप्रवृत्तेः पूर्वमङ्गसंज्ञायांतृज्वत्त्वेडीवादिरितिभावः ॥ स्वमोर्न्तुसकादिति सूत्रेइति इत्यनुव

स.भ.
११०

नेमानेनेतराच्छन्दसीति सूत्रे इत्यर्थः त्रेस्त्रयः शंकावारणायेति नत्रापिन्यासे उक्तनिर्देशप्रयणे तु जराया असुडीवप्रतिपत्तिगौरवमिभिभावः ॥
इत्त्वप्रकारेति अस्यतथेत्यादिः आदाविति फलितार्थकथनं भाष्यवकारप्रतिषेध इत्येव त्रिरुक्तेः आवश्यकमितीति इदमपिसंभावंनामात्रेण इति शेषः
अत्रपक्षचतुष्टयमुपलभ्यते नत्रावकारेप्रतिषेधइतिवार्तिकारम्भएवज्योयान् अन्यथाशंस्थाशब्देप्रत्ययलक्षणेन अत्रणष्ट इत्यत्रेवेत्वापत्ते
रित्येकः प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिरिति प्रत्ययलक्षणसूत्रंचवार्तिकानारम्भे प्रकृतेऽनिष्टत्वसिद्धयर्थमेवस्याद्यथेत्तरं मुनीनां प्रामाण्याच्चक्षिपी
त्वंभवत्येवहलीत्यस्यानचीत्यर्थकत्वात् शंस्थाशब्देविजेवभाष्यप्रयोगाद्देत्वाभावइतिहितीयः वार्तिकानारम्भणीयामत्विधाविधिप्रत्ययल
क्षणसूत्रेऽनुवर्तनीयमिति क्षिपीत्वंनेवप्राप्नोतिदधानेर्त्वेति तु एकदेश्युक्तिरेव यत्तुदृशिग्रहणादपूर्वत्वाशयकत्वंनस्यजीर्यतेर्युरित्यस्त्रैवेत्या
हुरिति तन्नसम्कृएवमपिजसनेति सूत्रेधियोधियइत्यत्रेयडिन्त्वस्याभीसासिद्धत्वेन न भवति क्षिपीत्वंविभक्तावियडिः तिष्ठाप्रयत्नादिति भा
ष्योक्तेरसंगत्यापत्तेरिति नूनीपुः इत्त्वेषयेक्विवेवनेति चतुर्थः तस्यायंभावः एवं इति वार्तिककारस्य प्रत्याख्यानयोः फलैक्यसंपद्यते अनत्विधा
वित्यस्यस्वरितत्वप्रतिज्ञामाण्डकनुवृत्तिनेवप्रत्ययलक्षणसूत्रेनियमार्थत्वंचाशंस्थाशब्देचक्षिपमङ्गीकृत्यवार्तिकारभावस्यकत्वकल्पना
भाष्यकारप्रयोगादीत्वाभावकल्पनात्त्रापेक्ष्यः कचेति सूत्रकृतस्वरितत्वप्रतिज्ञाकंविचू पदमेवानुवर्ततेनाक्तस्वरितत्वप्रतिज्ञाकंक्षिप्य
दमपीयमेवकल्पनायुक्तातत्रप्रथमक्षिप्यपीदंतुवार्तिकानुसारिणइति युक्तस्यायंक्षिप्यविधायकेदृशिग्रहणनकित्वप्रयुक्तकार्यादर्शनसंनद

रामः
११०

श्यते इत्यस्यैव युक्तत्वादिति बोध्यम् स्पष्टञ्चेदं सर्वेषु मेति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योतेषु इति दिक् पथ्यलोचनया सिद्धादिति इदं कृनिवर्थपाधान्त्व
 र्थञ्चोक्तं शेषं तु वार्तिकं शेषे उपलभ्यते एवेति बोध्यम् ॥ ह्रस्व इति कपूर्वेति शेषः ॥ यस्मात्प्राख्येन दी तदवयवेलक्षणोति शत्रुत्तस्याङ्ग संज्ञायामिति
 भूतेन यवयवे इत्यर्थः तेन तु दं न गौरीत्यत्र न दोषः न चैवमपिशत्रुत्तान्मनुषिषु दं इतीत्यत्र दोष एवमनुपलक्ष्य संज्ञानिमित्तत्वात् न च यव-
 त्वाच्च न चेषापत्तिः वर्णसंज्ञापक्षेऽप्राप्तिरिति चेन्न शीसाह चर्येणकार प्रक्षेपणवार्द्धकाररूपेन यवयवे इत्यर्थोङ्गीकारात् न चैवमपि तु दं नेहितं
 तु दं नीयं तमनति तु दं नीयान् तमाचष्टे इति णिचिक्किपिटिलोपेयलोपे तु दतीः ततो मनुषिङीपितु दती मतीत्यत्र दोष एवेति चेन्न वर्णसंज्ञाप
 क्षेपितत्र प्राप्यादृष्टापत्तेः अनगवशीङ्गारि तना सुत्रियदितत्रनुमोनिष्ठत्वे मानमुपलभ्यते ॥ तदा चरमावयवेलक्षणेति बोध्यम् ॥ आख्या
 ग्रहणादिति विचूपक्षे इदं कपक्षे तु ख्यग्रहणेति युक्तम् ॥ अनभिधायकत्वेति येन प्रवृत्तिनिमित्तेन लिङ्गान्तं संबेशिष्टेन स्वैनार्थोभिधीय
 नेयत्प्रकारकबोधजननेच्छयोच्चरितं नत्वयदास्वस्य तदानित्यस्त्रीत्व मितियावत् यस्य नदी संज्ञाचिकीर्षितासस्वपदार्थ इति बो-
 ध्यम् ॥ त्रिचिङ्गेनेति नपुंसके ह्रस्वात्प्राक्समानाकारत्वमिति बोध्यम् ॥ अस्य इति अनुवर्तते इति मुप्रिडिति सूत्रादिति शेषः अपचीति प्रसंभ्येति इद
 च्चासर्चनामस्थाने इत्यत्र न्यत्र सम्बन्धमभिप्रेत्य नेति इदमपि निषेधार्थकोऽशब्दमभिप्रेत्य स्वादिषु पूर्वपदं भवति ततो यजादावसर्वनामस्थाने परे
 मध्ये च संवन्ते तदपि पदं भवतीति वाक्यद्वयेन सुवाचेत्यादि सिद्धौ वाक्यत्रयकल्पनाच्चिन्यागवंचसौ परे फलमेवेत्यपरमनुकूलं संभवतीत्यादौ श्मपप

स.भ.
१११

दपूर्वसुवन्तभूशब्दादाचारकिवन्ताल्लटितिपिशपिगुरोपूर्वरूपमपिनयजादिन्यादिशस्यप्रकारवाचित्वेनशयोपियज्दित्वादिति एवंसजनतीभ्यादिवोध
मू. गोतोणित्. विपरिणाम्यनेइति. णित्कार्यमिति. एवंचणिच्छब्दस्यणिद्धतिलक्षणेत्यर्थः। वस्तुतःसप्तम्यन्तमेवास्तुगोतइतिनुषष्ट्यन्तणिच्छब्दस्यणिन्निमि
नककार्यलक्षणएवंचसर्वनामस्थानेपरेगोशब्दस्यणिन्निमिनककार्यभवतीत्यर्थवतीदंचिन्यमूनदोषइतिहेचित्रगोइत्यत्रनदोषः. विहितविशेषरौ।
स्यवश्यक्षणत्वात्॥ इत्याहुरितिगामिन्यत्रवृद्धिस्तु॥ इत्यजन्ताःपुष्टिङ्गाः॥ रमेतित्रीडार्थकरमधातोःपचायचिसाधुःस्वाद्यइति. आवन्तत्वायपूर्वीन्त-
वडावस्यावश्यकत्वेनततएवस्वादिसिद्धिरितिभावःएतेनवाचेत्यस्यसिद्धार्थलिङ्गविशिष्टपरिभाषासंचारस्यावश्यकत्वात्. प्रकृतेपितथैवसिद्धौपूर्वीन्तवडा
वोडावनेखिन्यंप्रयोजनमित्यपास्तम्. प्रतिपदोक्तत्वेनेति. नाप्राप्तलोपेऽस्यवाधकत्वादित्यर्थः॥ एतेनूलोपेपिआपइतिप्रतिपदोक्तत्वेनतत्त्वोपस्येत्पपास्त
म्. अनित्यत्वादिति. भाष्याक्तपरिगणनस्यनुपरिभाषास्वीकारेतात्पर्येनतुपरिगणनेनहिभिस्तुकाःसन्तीतिदृष्टान्तेनतथैवलाभात्. ध्वनितञ्चैदमितोन्य-
त्राप्रवृत्तिरितिबदताइतोन्नयेत्यन्नरुत्वेउत्वेगुणएडः. पदान्तादितिकुर्वत्तभाष्यकारेण. अथवाऽकारनिमित्तकत्वेनोत्त्वस्यगुणद्वारापूर्वस्फातद्विघातक
त्वात्तदसंगतिःस्यष्टैव॥ सर्वनाम्नःस्या. असंभवादिति. व्युत्पुलोःतुट्वेत्यादौतु. योगं वृत्तिस्तत्सामर्थ्याच्चतत्रोद्देश्यत्वंयुष्मद्युपपदेइत्यत्रतुतिड्. ग्रह
रांनस्थानिकलकारेलाक्षणिकम्. आपोहस्वञ्चेति. इदञ्चहस्वपदश्रुत्याअचपरिभाषेणस्थित्याआपइत्यावन्तात्सर्वनाम्नः. परस्यडित्तःस्याट्. अचञ्चह
स्वःसचालोऽन्यपरिभाषयाऽन्यस्यैवस्यात्तत्फलितार्थकथनमापोहस्वइति. एतेनापइत्यस्यावृत्तिपरंलापनञ्चित्यम्॥ आहुरिति. विभक्तौलिङ्गविशि

रामः
१११

छेतिनिषेधः स्यादेव न स्यात्प्रनडुही मन्मनडुहः स्त्रियामिति वार्तिकेनाम् विकल्पेत्वाभावात्थं विभक्ति प्रयोजककार्ये इत्यर्थे आवश्यक इति अत्रापि ते-
 नैवनिषेधः कुतो न स्यादिति विन्यमेतत् उद्देश्यत्वविधेयत्वप्रतीत्येति एवञ्च पूर्वतो वह्निमानिन्यादाविवोदेश्यविशेष्यत्वविधे-
 इतीदंचिन्यम् एवञ्च पूर्वो शब्दस्य पूर्वो प्रकारकज्ञानलक्षणया पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासाप्तसिद्धेत्तरेत्येव परमप्राचीनोक्तं पूर्वोत्तरेत्येव युक्तं
 म् नविधोपरः शब्दार्थः इत्येव चिन्यम् आयुर्वेद्यनमित्यादौ घृतमायुर्जनकमित्येव विधेयायुः शब्दस्य लक्षणया दुष्टत्वात् सिद्धोप्राणवक इत्या-
 दौ विधेयसिद्धशब्दस्य सिद्धसदृशलक्षणायाः स्वयमुक्तेश्च नियममिति ॥ अत्र द्व्यक्षरमित्यस्य अर्थशब्दस्य विशेषणत्वेनोपपत्तौ नियमपरतया व्या-
 ख्यानं क्लिष्टम् भक्त्येवेति पुनश्चाप्युक्तं न भवति वह्निरङ्गासिद्धत्वात् उक्तमिति ० एवं चेन्निर्जरेस्मिन्निर्जरसे इत्येवं भवितव्यमिति भाष्यविरोधात् पूर्व-
 विप्रतिषेधेन जरस इत्येवोचि तमिति निर्जरशब्दस्थशेखरश्चिन्य एवेति स्वश्रूयमाणेति स्वमादेशत्वमिति वक्तुं युक्तम् अकाराश्रयमाकारत्वमित्यर्थे पौनरुक्त्यस्या-
 त् वक्ष्यमाणरीत्येति साचपरंपरासम्बन्धेन स्थानिनिष्ठधर्मस्य नातिदेश इत्येवंरूपा एवं चेद्वा त्वन्नयकोस्तु नित्यं मुनयि का अत्र नीधेत्ता गुणअयादेशे धा-
 तुञ्च शिवोऽर्च्य इत्यत्र पूर्व रूपम् प्रारतुः आरुर्नित्यादावसंयोगात्सिद्धेति इति कित्वन्न स्यात् मध्ये किंचित्कार्योभावेन तद्गर्भानतिदेशादिती-
 मपि चिन्यमेव भावश्चेति पाठः लौकिकमिति नञ्च वाक्यार्थवत्वे सति सार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपेण न इतरविशेषणत्वरूपेण तस्योक्तत्वेन
 सर्वलोपसर्जनस्यैव सत्त्वात् इदंच समासे एव वाक्ये तु न तेन सर्वस्मै पुरुषा येत्यादौ न दोषः त्वासंमवादिनि तन्मात्रलौकिकोपसर्जनत्वञ्च स्त्री प्र-

स. भ.
११२

न्ययान्तपरितत्वात् बोध्यम् यद्यप्येतादृशोपसर्जनत्वं यत्रोदाहरणेन तत्र तदादिनियमप्रसक्तिः न तत्रोपसर्जनत्वं तथ्यधिपरिभाषाया अपनुपसर्जनस्त्रीप्र
त्ययेोपस्थापकस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमोनेत्यर्थात् ननु अस्य स्त्रीद्वयर्थेऽशब्दात् डीषियस्येति चित्तलोपेर्द इति तस्य निर्शब्दे न समुद्रे कविभक्तिचे
ति प्रत्ययमात्रस्य शस्त्रीयोपसर्जनत्वसम्भव इति न च फलाभाव ह्रस्वस्तुस्वसृते स्यादेव उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकादिनिवाच्यम् स्त्रीभ्यो ङ
गिति निर्शब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वे ङकि आदि वृद्धिरिति चेन्न स्त्रीभ्यो ङगित्यस्य स्त्रीत्वरूपार्थवाचकाद्गुणित्यर्थस्यैव वक्ष्यमाणत्वेन द्विरित्यस्य तत्वाभा
वान्तदप्राप्ते वस्तुतस्तु कुम्भकारे योप्यापद्ये तस्त्रीभ्यो ङगिति ङोऽत्र प्राप्नोतीति भाष्यविरोधाच्चिन्त्यमिदं तत्र श्रेखरोपि चिन्त्य एव मातृषसेय इत्यादि तु
एषोदरादि च बोध्यम् न तेनेति ॥ तेन स्त्री ॥ प्रत्ययान्तेन किंतु स्त्रीप्रत्यय एव तदादिनियमः प्राप्त इति तत्रैव निषेध उचित इति भवः वस्तुतः शस्त्रीयोपस
र्जनत्वमेव स्त्रीप्रत्ययान्ते इति बोध्यम् तत्र तदादिनियमप्रसक्तिस्तु भवानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययोपस्थापकस्त्रीप्रत्यये इवानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तघ
टकस्त्रीप्रत्ययोपस्थापकस्त्रीप्रत्ययान्ते बोध्या अत एव कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य न वा प्रत्याप्रयस्य च अपत एवार्द्धत्वं पुंसुकृमिषिकदेशिसमाप्तप्रत्या
ख्यात्परभाष्येण फलभेदप्रमेतत्रार्द्धपिप्यलीत्यादौ कर्मधारयाश्रयणेन भाष्यकृता प्रत्याख्यात्वं तत्राऽभेदो लौकिकोपसर्जनत्वेन ह्रस्वो न प्रत्याख्यात्वे
त्वनुपसर्जनत्वाद्भ्रस्वः स्पन्दे वेति मम तु पूर्वमिदानीं च शस्त्रीयोपसर्जनत्वाभावात् न ह्रस्व इति निशयामिति हलन्तादृशेन मिधाने तु बहुयज्याया
मित्यादि बोध्यम् ॥ सत्त्वादिनि एवंस्वति खद्वायेत्यत्र ह्रस्वात्पूर्वमाकारसत्त्वेन कथं तस्य लाक्षणिकत्वम् किंच तत्र च्छब्दानुवादेन विहितत्वरूपप्रतिप

एमः
११२

दोक्तत्वस्यसत्त्वेनकथंपरिभाषयोवारणमितिचिन्त्यमेतत् तस्मादतिखट्वायेत्यत्रयकारमुपजीव्यजायमानोदीर्घः यकारसन्निपातविघातकयाटन्नप्र
 वर्तयतिइतिसन्निपातपरिभाषयावारणं बोध्यम् ॥ मानाभावादिनि अत्रयत्तुवक्तव्यंनदुक्तं प्रोक्तं ब्रश्च विभ्रागित्येवेत्याहुरिति एवंचेत् भ्राशो
 विभ्राडिति भ्राजोविभ्राशिति रूपद्वयसिद्धौ भ्राजिग्रहणं व्यर्थं किंचाकानुबंधकसजिसोहवत्त्वे कानुबंधकभ्राजेरेवकुतो नग्रहणं तथाच
 फणादेः षत्वन्स्यादितिसाहचर्य्यचिन्त्यम् अविचार्य्यइतितुच्छेदइतितुनसम्यक् अविचार्य्युक्तिस्तुपूर्वोक्तैवाडितिह्रस्वश्चहयमितिअत
 एवसूत्रेचः आद्येइत्यस्यत्तन्नइत्यादिः ह्रस्वयोरप्राप्तेइति तत्रपुत्रारव्यस्यत्रह्रस्वग्रहणपुत्रस्यापिभाष्येउक्तत्वात्कअममीतिरितिवा
 च्यम् तत्रैवपक्षेशेषपदमकृत्वापरत्वात् घिसंज्ञायाबाधइत्यस्यप्युक्तत्वेनादोषात् निषेधादिनि नन्नदीर्घबाक्ते इयडितिनिवृत्त्या
 भयत्रविभाषात्त्वमेवंकुतोनेतिवाच्यम् भावमात्रतात्पर्य्यलाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वस्यवैचिन्त्यात् उभयत्रकल्पनातएककल्पनेलाघ
 वस्यवाक्ययोः साम्यस्यचसत्त्वान् ॥ ह्रस्वशेति इडाद्युपक्रमानुरोधादेकदेशावृत्तेरयुक्तत्वात् भाष्येह्रस्वघटितवांकेयस्याख्याविस्स्यकण्ठतउ
 क्तत्वात्वाहयदेतिहिदाक्षिप्रेति इदं प्राचीनवासनयावस्तुतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयान्त्वाभः नेदंप्रत्ययमात्रग्रहणमितिचेन्नामीतिसाहचर्य्य
 यत्तस्मात्त्रग्रहणात् अत्रएवहेगौरिशेतेऽयम् इत्यादौनदीत्वविकल्पेनेअत्रडितिह्रस्वश्चेतिस्त्रविषये अन्वारव्यायकेइति अस्तिदमपूर्व
 मितिभावः अत्रएवतदाचार्य्यः महत्तभूत्वान्वाचछेदइत्युक्तं ह्रस्वोह्रस्वेवर्णाद्यनौशब्दौ इयडगदिस्थानेवर्णाद्यनौचतावित्यर्थः प्रवृत्तेः प्रवृत्तिर-

स. भ.
११३

र्थान्तरसंक्रान्तिः तस्यासंख्यं दूतिकै यटः ननु पुंवाचकेति यद्यपीदन्नभाष्यतथापिनपुंसकेनुमावाधाफलति वार्तिकेदूति दूत्यथेकवार्तिकव्याख्यानाव
सरेदूत्यर्थः डिःदाक्षितेति यतोहि द्विहितनदादित्वाभावादित्युद्द्योतोक्तेरुक्त एवाशयोऽस्यमुख्याऽर्थान्तरसंक्रमः अद्वैत्येवेति भावः अर्थिन इति
इतिवतिवार्तिकव्याख्यानभाष्येदूतिभावः अज्ञानतदूति अन्यथाह्रस्वावित्यस्यनियमार्थतान्नवदेत् उभयनिङ्गादौविध्यर्थत्वंसंभवात् एकदे
शीत्युक्तहेतौर्गौरवाच्चास्यतत्वमितिभावः तदन्तस्यवेति तेनकटपुषेब्राह्मण्येदूत्यत्रनदीत्वं अथेब्राह्मण्येदूत्यत्रनदीत्वं अतएवप्रकृतौच
प्राक्चप्रवृत्तेऽस्त्रीवचनावेवेतिभाष्येउक्तमितिभावः नदत्ताभादिति स्त्रीवचनावित्येवभाष्योक्तः उक्तप्रणेषाणामनभिधानाच्च अनएवोक्तवार्ति
कंचद्वयरहितम् अपरप्राहेत्यादिनापठित्वाकृन्मेजन्तश्चनिकारोक्कारप्रकृतिरतिरनन्यश्चकृतिरितिप्रवक्तव्यमित्यादृविचन्यास्यविचारानकृ
तोभाष्यकृताकैयटेमाप्युक्तश्चशब्देनत्रतन्मतेदूतिपूर्वस्माद्विशेषः नद्रेप्राक्प्रवृत्तेर्भक्त्येदूतिप्रपद्यते ब्राह्मण्येदूतिनसिद्धेत् अन्तेनदनिवेश
अन्यशेनये अतिषयेब्राह्मण्येदूतिनसिद्धेत् अयमेवचकारमपठत्तेवार्तिककारस्यापरस्यनहिप्राक्प्रवृत्तेः किंचिदनिष्ठमापद्यतेदूतिकैयटस्यचोश
यः नित्यस्त्रीवचनस्यस्त्रीवचनत्वान्यमिषारदूति आद्यवाक्येनित्यस्त्रीत्वनिवेशादेवोपक्रमेनिषेधपरतथाव्याख्यानेन फलभेदः तदुक्तमित्यस्त्रीत्वा
र्थमजीनये एकदेश्युक्तिसुखसहसमानम् साधकान्तरभाष्याभावात् विपरीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च अतिषये अजिभुवेदूत्यनयोक्तदन्विधिनोपपत्तेश्च
अप्रेननिवेशदेवयुदूति इत्येवैप्रहृष्यमितिपक्षेह्रस्वश्चेत्यस्यनियमार्थतासिद्धान्तिता अनएवाकडारसूत्रेएतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यान्नदी

रामः
११३

संभ-
११४

प्रतिषेधकरणेनेत्यर्थः १४ त्रयादेशइति तत्रादेशेदीर्घेत्तदसंगतिरितिभावः उत्तरपदत्वाभावादिनि ऋकारान्तोत्तरपदक बहुव्रीहवित्यर्थः एतेन
बहुमातृकद्वय्यादितदुदाहरणेषुसमासान्ताः प्रलौकिकप्रक्रियावाक्येवहुजसमातृजसूत्रैवप्रवृत्त्यात्तत्रऋकारान्तोत्तरपदत्वाभावादिन्यशु-
स्तम् सूत्रान्तरमावर्त्येतेपूवोक्तार्थोद्गीकारात्। नेयदुःखदुःस्थानावाधकादिषयइति इदंचस्वरूपकथनेनत्वपूर्व्येयगउवडोपवारित्वोत्तस्येनप्र-
वृत्तेः तमेरिति अत्रस्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षयासहमी व्याख्यानादिति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः हे श्रीरिच्यंदाविति इयदुःखदोः कापि
स्थित्यभावात्। नदीकार्याश्रयेऽङ्गे इति सुधीन्यत्रसुसुधीसु इति स्थिते समासान्तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्ये प्रवृत्त्यात्तत्रसुवन्तेनदीकार्याश्रयेः
ङ्गे इयदुःखदोः स्थितिः कापिनदृष्टा इति तत्रनिषेधाभावेयूख्यारव्यावित्यनेन नदीसंज्ञायां प्रपस्यात् किंचनैकत्रगृहे वा कदर्शने अन्यत्रग-
हेकाकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इति भवतीत्युपलक्षणताप्यशक्येति चिन्त्यमेतत् तस्माद्यदृक्कण्टशधर्मावच्छिन्ने इयदुःखदोः स्थितिर्दृष्टा
नदर्थकत्तद्रूपावच्छिन्नस्येत्यादिशब्दार्थोक्तं युक्त इत्यस्यैव सीमापहारेति अत्रैकयोगोऽस्मात्सस्यनिषेधात् सीमायां अपहारेति वक्तुं
युक्तं विधिनेति विधिनात्त्वयोहापि तस्याजितः किं कुर्वः हे सुभृत्वं कासि इत्येवंसदाह विललापेति योजनाननुत्त्याजितः म इति त्वयेत्यस्यान-
न्वयापत्तेः भावप्रकाशे तु विधिनात्त्वयोहापि तस्याजितः सलक्ष्मणः हे सुभृत्वं कासीत्येवं ब विललापेत्यर्थः इत्युक्तम् तत्रलक्ष्मणस्यविल्ला-
पे कर्त्तव्येनान्वयः रामविलापोऽयमिति स्वपरग्रंथविरोधात् किंच यमप्येको विलापप्रकार इति बोध्यम् परन्तु तच्छब्देन लक्ष्मणपराम-

रामः
११४

शोदुर्लभः ॥ स्यात्प्रकान्तत्वात् रामद्वयस्यैव विलापे कर्तृत्वेनान्वयित्वस्यैव स्वरसत्तः प्रतीतेश्च परं त्वयमथानप्रकरणस्यानुगुणानापित्त्यंद-
 व्याख्यायाः तथा हि षष्ठसर्गेण कादंशं भद्रिपद्यम् ॥ प्राः कष्टं वक्तुं हि चित्रं हं मातर्द्वैव नानिधिकं हापितः कासि हे सुभ्रुवत्त्वं विललापसः शोकेना
 कान्तमना विकल्पनाद् ॥ आर्त्ति प्रीडायां वापि वियोगात्पीडितं आर्त्त्याह ॥ अस्मद्विभो भामात्रात्पिता प्राणस्य क्तवान् इत्याहं कष्टं कृच्छ्रमि-
 ति भर्तृमरणादस्मद्वियोगाच्च मातुः कावस्थेत्यभिप्रायेणाह वनेति प्रतशब्दः खेदे सौमित्रिरपि सीतया शयितं इति विस्मितः हीन्याह हि विस्म-
 ये यदि नाम मूढतयापिशयितः सीतया तथापि सौमित्रिणा विदुषांस्तत्रापि कथं तादृशं शोपोदत्तं नित्या ॥ अभिप्रायेणाह चित्रमिति ॥ चित्रमाश्वर्यं
 पदेवं विधमनर्थं जातं तत्कैकयी प्रभवमिति क्रुध्यन् हं मातर्द्व्याह हे शब्दः क्रोधे ॥ अथ कौत्सश्च मेव दूरे देवदत्तविचेष्टितमिति न चनेषु मया
 मुचितमित्यभिप्रायेण भिक्षुदेवतानीत्याह ॥ धिक्कुत्सायां प्राणस्य क्तवन्तमपि पितरं न पुनरहं द्रस्यामीत्यभिप्रायेणाह हापितः कद्रष्टव्यो
 ५ सिहाशोकं हे सुभ्रुसीते कासीन्यादि नद्याख्यान्वेति बोध्यम् समुदायस्य चेति दूदञ्च पदान्तरम्विनापि स्त्रियाम्बर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्व-
 मिति वृत्ति कास्मत्तममुस्यन्यउक्तम् कैयटमते तु शोभने भ्रुवौ यस्य इति वृत्ती हिः शोभनं भ्रमतीति तत्पुरुषस्य वा नित्यस्त्रीत्वात् भ्रवान् दीत्व
 प्राप्तिरिवनेति बोध्यम् भावप्रकाशे तु जयमङ्गलादेो भ्रुशब्दाद् प्राणिजातेष्वेत्युक्तिं न दत्तेन समासे उपसर्जनं ह्रस्वे कृते पि प्रभाषन्मनुष्य-
 जातिवचनत्वेन पुनरुक्तुं न दन्त्युक्तिं पूर्वोक्तत्वेन प्रातिपदिकत्वे सति सन्बुद्धौ ह्रस्वत्वम् उह भावे तु दीर्घत्वम् इत्युक्तम् उह च भगवतीनामिति

स. भ.
११५

व्युत्पादिनस्य क्रियाशब्दत्वाज्जातिवाचकत्वाभावेनोद्भवति अन्वयन्त्रस्य ऊङ् प्रत्ययान्तस्य वा शुद्धरूढस्य प्राण्यङ् वाचकस्य तु जातिवाचकत्वाद् ऊङ् भवति तथा च धातुत्वाभावाद् उवड् भावे सर्वेषां दीर्घभृद् इति भृद्ग्रहणेन तु नो वङ् नत्र धातुसाहचर्येण तस्यापि धातुसंज्ञकस्यैव ग्रहणात् अत्र एव कैयटे न त्प्रत्याख्यातं कप्सु न समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्विन्तप्राण्यङ् योगरूढिस्वीकाराद् मरे भ्रूवोस्त्रिंशामिति प्राण्यङ् कवप्युपपन्नः तत्राप्यङ् तु न प्रजातिपर्युदासेन शुद्धरूढेभ्य एव तदुत्पत्तेरिति ॥ ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिंगाः ॥ अद् उं जरादिभ्य इति एतद्भाष्यप्रवृत्तेरिति एवं चैवत्रारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदे सूत्रानभिधाने किमर्थं क्रियते फलान्तरसूचनायैव तद्भाष्यप्रवृत्तेरित्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् वस्तुतः कर्ता धर्ता इत्यादौ सुनिमित्तानडिः सन्निपातपरिभाषा त्रिरोधात् सुलोपोनस्थितिदर्थविभक्तित्वेपितदेनित्यत्वं ज्ञापनीयमेव प्रत्रापिविभक्ति लोपेन नित्यत्वान्मदोष इति चिन्त्यमेतद् विहितविशेषणेन अदितुमाचीने मते षडर्थगतसंख्याभिधाधिर्रूपं विहितत्वमित्युच्यते तदाज्ञेयामपि न विधिः ॥ संन्तमहतः संयोगविशेषणमिति नन्वेवंहं सावित्यत्रेकादशे जाते हं सूदितिसान्तसंयोगस्य सर्वनामस्थानप्रौपरं कत्वादीर्घः स्यात् अन्तवत्त्वेन कारान्तत्वन्तुना ताद्द्रव्यनतिदेशात् सर्वनामस्थान परकंसान्तसंयोगान्तं यद्गमित्यर्थे न सान्तत्वाभावात् नन्वेतीति यद्वाऽन्यसदेशस्येति न दोष इति ननु परिभाषेदुशेखरे इयं चोभयोर्युगपत्प्राप्तावेवेत्युक्तम् अत्र तु नोभयोर्युगपत्प्राप्तिरिति चेन्न यस्य कस्यचित्स्ये युगपत्प्राप्तिरस्ति तस्य एकत्रापि प्राप्तावपि भवतीत्यर्थान् शिरांसीत्यत्रोभयोः प्राप्तिरस्ति हं शिरांसीत्यत्रान्यस्ये

रामः
११५

वेति न दोषः ॥ ह्रस्वो न पुंसको ॥ अजन्तस्येति ननु वारिणीत्यत्र ह्रस्वः स्यात्तद्धारणाय प्रातिपदिकग्रहणमिति वाच्यम् ॥ ह्रस्वशो कर्तव्ये दीर्घकरण
 वैयर्थ्येन ह्रस्वाभावज्ञापनात् ननु ह्रस्वान्ते शिसर्चं नामस्थानमित्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञायां ज्ञाने इत्यत्र न पुंसकस्येति नुमं स्यादिति चेन्न
 सुडनपुंसकस्येति सूत्रेऽनपुंसकग्रहणेन कर्तव्यं शिसर्चं नामस्थानमिति नियमार्थं नपुंसकात्परं शिएतदेव सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति नान्यदि-
 तिनियमेन सिद्धावनपुंसकग्रहणसामर्थ्येन जसृशसृ संवेधिशेरे बग्रहणमिच्छित्पनेनादोषात् सत्त्वप्रधानेति अन्नवद्वावात्प्राप्तसत्त्वप्रधा-
 नेत्यर्थः तेन काण्डे इत्यत्र पूर्वोत्तवत्त्वेन सत्त्वप्रधानत्वान्नदोषः तदवस्था एवेति शंका नात्र ह्रस्व इति ननु काण्डे इत्यत्र पूर्वोत्तवत्त्वेन सत्त्वप्रधान-
 त्वापूर्वं ह्रस्वे तत्तदकादेशे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन न पुनर्ह्रस्वप्राप्तिरेवेति चेन्न भाष्यप्राभाष्ये ननु पुंसकघटकवर्णिकादेशमिच्छेत्तस्ये ल-
 क्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेरित्यर्थात् अतएव ज्ञानेभ्य इत्यत्र न दोषः अन्यथानपुंसकाजन्तप्रातिपदिकत्वाद् ह्रस्वः स्यात् ॥ वहिरङ्गपरिभाष-
 या वारणम्वा एवं चादसो सेर्द्वादुदोम इत्यत्र त्यशेखरोपि चित्य एवेति बोध्यम् स्थानिकसूत्रस्थभाष्यविरोधेपिन तत्र लक्षणान्तरेण पु-
 नः प्राप्तेः प्राधान्यमिति तत्त्वं चात्र प्रकारतानाश्रयत्वं समानानुपूर्वीक इति अन्यथाऽजरशब्दे पुस्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तत्वमादाय पुंशुद्वाव उक्त इ-
 त्यस्तु शब्दे पुंस्त्वत्वापत्तिः नन्वेवमप्यर्थभेदेपिशब्दे क्यमिति दर्शने सर्वोयंप्रयासः सफलः तत्र च दर्शने फलवाचकपीलुशब्दे लीतिपुवत्त्वं दुर्वी-
 रमत्तं ग्राह समानार्थश्चेति तत्रकारवोधेच्छयोच्चरित इत्यर्थः एवं च यत्र तत्रकारकवोधेच्छयोच्चार्यते तदा सपुंवदिति सूत्रार्थ इति भावः ॥

स भ
११६

वृत्त्यजन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥ ॥ दादेर्हीनोर्धे फलान्तराभावेति अत्रकेचित्दादेरित्यत्रकर्मधारयः धातोरित्यवयवषष्ठी धातोरवयवोयंप्रादि
र्देकारः सापंचमीतस्मान्तरस्यघः स्यादितिवाक्यार्थः धुगित्यत्रदात्पराव्यबहिन्नहकारसम्भवेनयेनानुव्यवधानन्यायेनैकव्यवायेऽप्यत्रमू दाम
लिङित्यत्रवर्हानोव्यवायसत्वान्नभवति एवमधोगित्यत्रापिनदोषइतिबोध्यम् त्वन्मतेऽधोगित्यत्रघत्वायदादेरित्यस्यावश्यकत्वात् तत्फला
न्तरंस्फुटम् एवंचदादेरित्यावृत्तिर्लक्षणचनकर्तव्याभवति त्वन्मतेधातोरितिब्यर्थंच कथमधोगितिशंकाचस्वरसात्संगच्छतेभाष्येत्पलक्ष
णमेवेत्याहुः ॥ एकाचो वक्तुंयुक्तमिति भषूप्रत्याहारोपिदृषस्योरित्यत्रैवकृतः अतोभषुकर्तव्यः उज्जितेत्यादि ज्ञान्तधातवः सेटकाएवेति
भषूप्रत्याहारएवास्तुकिंशषूप्रत्याहारेणेतिचिन्त्यमेतत् अशक्तीति शक्त्यभावेति वक्तुंयुक्तं कलाभाक्इति श्लालयोःसुध्वेरितिअन्वयेनवि
शेषणत्वेनान्वयसंभवेपितयोर्ज्ञालायोरेवसंभवेनानुवृत्तौफलाभवाइतिभावः एतेनशलांजशोऽन्तइत्यत्रान्तपदेनैवतन्निवृत्तौसुध्वोर्ग्रहणं
व्यर्थमेवेत्यपास्तम् ॥ ॥ ननुश्लोश्लीत्यत्रश्लूपदंश्लोदिप्रत्ययपरमित्युक्तम् तत्कथमुच्यतेश्लालयोःसुध्वेरितिअन्वयनयोः प्रत्य
यत्वाभाषादितिवाच्यम् श्लोषदस्यप्रत्ययवयवश्लूपरत्वस्यवक्तुंशक्यत्वेनाप्यन्वयसंभवात् तद्वाहिति आदिनाहिट् अतुल्यमिति नन्वेवम
लोन्यपरिभाषयाऽन्त्यस्यस्यात् तत्रजातेपितस्मिन्चत्वेननदोषः नन्वस्यभषुभावेधकारादिरेवस्यादितिचेन्न स्यविधानंव्यर्थमूतत्सा
मर्थ्याच्चत्वेनितिचेन्न एवमपिदामलिङित्यत्रढत्वेभषुभावेज्जनेएकाज्ग्रहणसामर्थ्येनालोन्यपरिभाषावाधेतकाररूपस्यस्यादितिबोध्य

रामः
११६

मिति ननु न्तस्याभावेऽप्येवमिति चेन्न वस्तुतोऽस्मिन् जशस्वशीत्यतोऽस्मिन् इत्यनुवर्त्यव्याख्ये यमिति पूर्वककारस्यापि स्थितिर्वाच्यम् स्प
ष्टेवेति अप्रशानिति निर्देशस्तुपदान्तेपि पदान्तप्रयोजकप्रत्ययद्वयार्थः दृग्ग्रहः हलइति दीर्घापत्तेरिति यदि हल इत्यस्याङ्गपदस्य संप्र
सारणपदे प्रत्यासन्त्यासंप्रसृष्टनिमित्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गेत्यर्थे न दोष इत्युच्यते तदात्र न दोष इति बोध्यम् अप्रदोष इति ननु यतु रित्यत्र वे
त्रोवयादेशेऽपि त्वसंप्रसारणयोः वयादेशयकारस्य संप्रसारणे प्राप्तेपश्चात्परस्य वकारे कृते न स्य संप्रसारणन्तु न च प्राप्तेत्येव वादेशवि
धानसामर्थ्यात्संप्रसारणन भवति तत्रोकारे संप्रसारणसंज्ञायां पररूपार्थमेव वादेशविधानं स्यात् ममत्पूर्वसूत्रात्संप्रसारणपदानुवृ
त्त्यापररूपस्यापि वकारविधानसामर्थ्याभावादि तिसुधियः ॥ ॥ किमः कः ॥ इमद्वयवकर्तव्यम् न्यदादेरित्यनुवर्तते तेनेमन्तन्यदादेश्वादे
शद्वयार्थत्वात्किं हीः क्वं तीत्यत्राप्येवमेवेति ककारोच्चारणसामर्थ्यान्यदाद्यत्वविषये इत्युक्त्वावपि दोषः स्यादेवात्त आह तन्मध्येति न चैमोनिर्हि
श्यमानत्वात्तस्यैकस्यादिति वाच्यम् इवर्णान्तोवर्णान्तर्धानीर्यथानिर्हिश्यमानत्वात्तत्रापि मन्तन्यदादेरेव निर्हिश्यमानत्वात्तत्र प्रनाप्यकः कि
भक्ताविति अत्र विभक्ताविति चिन्त्यप्रयोजनं हलिलोपः मौत्तुत्तक्रौडिन्यन्यायेनायं लोपवाधकः स्यादेवेति बोध्यम् अत्रुत्तुत्तमिति न
नुलोपकरणेऽस्वितो न भवति अशुकरोत्तु अशः संपूर्णस्थानिकत्वात्स्वरितः प्रसज्येनेति चेन्न अप्रशोनिपात्तानुशानकरणेनादोषात्
आहुरिति अत्रारुचिसुउपसर्जनत्वात्पूर्वमेवाकचोऽप्रचनौ प्रतिबंधकत्वाभाव इति तदनन्तरं गौणत्वेऽपि प्रवृत्तत्वादेति बोध्यम् आद्य

स. भ.
११७

नत्वदे एतन्नव्यमेवव्यपदेशिवदेकस्मिन्निति बोध्यम् वाधकवाधितेति ननु कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणैव नित्यत्वमस्तु मास्तु चेदम् अस्मायिन्य
त्रस्मै पुनः प्रसंगविज्ञानात्स्यादिति चेन्न इदमप्युक्तिस्थितेत्यदाद्यत्वापेक्षयानित्यत्वाद् नादेशापत्तेः वस्तुतस्त्वनतरङ्गत्वादुपजनिष्यमा
णितिन्यायात्मादेशः नास्त्येवेदं फलमिति बोध्यम् ॥ अन्यार्थतापत्तेरिति सामर्थ्यादकारस्यैव स्यादिति तदर्थमेव कुतो न तत्र स्यादिति भावः ॥
पर्युदासेति प्रसज्यप्रतिषेधेतु शास्त्रियत्वात्प्रसज्यलक्षणे ननिषेधः स्यादिति भावः ॥ जज्ञोर्ज्ञः ध्वनेरिति ध्वन्यनुवादकविशब्दस्य वा-
धितमत्त आहलिपीति नलोपः सुप् सर्वविभक्त्यन्तइति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासोत्रकर्तुमुचितः कर्मसाधनं इति एवं च विधि
शब्दस्यावृत्तिरिति यदि तु सुप् शब्दस्य सुप्सदृशेलक्षणात्तदा तु न विधि शब्दस्यावृत्तिरिति बोध्यम् ॥ भक्ष्यनियमे इति अत्र शास्त्रे नि
यमस्य सामान्यशास्त्रबाधकत्वमिति वचनस्य वचनेन वाधइति नियमत्वं युक्तम् पंचपेचनखेन्यस्य तु नैवं तत्र सर्वमासभक्षणस्य रा
गतः प्राप्तत्वेन वाध्यवचनाभावात् भाष्यन्तु इतरमासभक्षणनिषेधेतात्पर्येकम् ॥ किंच यथा वाच्ये प्रातिपदिकसंज्ञाशासधुत्वं स्यात्
एवं च पंचनखमक्षणभावे प्रत्यवायः स्यात् भवति तुनेति वैलक्षण्यसत्त्वाच्चिन्त्यमेतत् तद्व्याप्येति सचमिस्त्वादिति यदि तु पूर्वत्रास्ति
इमित्यनेन लोपः सुप्तरिति सूत्रे पूर्वत्रेत्यनुवर्त्यपूर्वेषु विधिष्वित्युच्यते नैवेदं द्यर्थं षत्वस्य सपादिस्थत्वाभावात् वैरूप्यापत्तेश्चेति सात्रं सरविकीविधिच
मितरेषु नियमत्वमित्येवं रूपा विधि शब्दे एकत्र कर्मसाधनत्वमिति वैरूप्यस्य त्वन्मतेपिसत्त्वाच्चिन्त्यमेतत् तस्मात्पूर्वत्रेत्यत्राप्यनुवृत्तिरेव ज्यायसीति

रामः
११७

बोध्यम् नृदोषइति ननुसंज्ञाग्रहणंमालुप्रयमर्थश्चनकर्तव्यो नियमश्चस्यादेवेति चेन्न ग्रामणिपुत्रावित्यत्र हृद्देश्यामणिशब्दस्य पूर्वनिपातोत्तरह्रस्वप्र
 त्यापूर्वधित्वाभावात्पूर्वनिपातो न स्यात् ब्रह्म वाचककशब्देन दिवशब्दस्य समासे युकावित्यत्र पूर्वनिपाते सति संधित्वं प्राप्नोति नोत्तरप्रयोगइति तदर्थ
 मेवैजादृशसूत्रार्थोऽयणस्यावश्यकत्वात् तत्रोत्तरपदे प्रत्ययलक्षणं न उत्तरपदत्वेति निषेधात् तन्निपातोत्तरं तु न तन्निषेधप्राप्तिः उत्तरपदस्य
 कार्यत्वे एव तन्निषेधप्राप्तेरिति वदन्ति नन्वेवमपि हरिहरावित्यत्र पूर्वमेव धित्वं प्रवृत्त्यादोषः न च तदुत्तरमपि न त्प्रवृत्त्यादोष इति वाच्यम् यदं
 शे एव घटो वर्तते तद्देशे एव घटो भवतीति प्रतीत्यापत्तेरिति चेन्न हृद्देश्यावित्यस्यावृत्त्यर्थद्वयाङ्गीकारात् ॥ हलिचरेफान्तधातोरुदाहृरणानि सुरधा
 तोः क्विपिसूंकरोतीत्यादीनि धातोः किमग्निः करोतीति नन्विदुदुपधस्येति व्यर्थः स्यादिति तदवयवार्थत्वेन न त्प्रवृत्तिरिति चेन्न हरिर्गतीत्यादौ हलि
 चेति दीर्घापत्तेः संयोगात् अत्र न हलोवमादित्येव सूत्रयित्तुमुचितं हलः परो योवमोततः परस्यानेकारस्येत्यादिसूत्रार्थः नन्वेवंपटमनइत्यत्रप
 टशब्दास्मिचित्ततोमनिन् प्रत्यये णिचिटिलोपेत्तस्यपंचमीसमासेन स्थानिवत्त्वेन हलुपरत्वाभावाच्चोपः स्यात्संयोगग्रहणेन संयोगसंज्ञायाद्विषुत्वात्पर
 स्येवनसविधिरिति न स्थानिवद्भावइति चेन्न तस्यानित्यत्वात् इन्द्रहन्पूर्वाभ्यां स्येति दीर्घइति एतेनोपधायादिसूत्रस्थोपधाग्रहणस्येदमे
 वफलमिति सूचितं यदित्वनन्तरस्येति न्यायोवाध्यसामान्यचिन्तेति चाश्रीयते तदात्वसन्तस्येति सूत्रे उपधाग्रहणानुत्तये गोमार्जित्वनुमूर्दीर्घयोः
 प्राप्तावुभयोरेकविषयत्वेन दीर्घस्यनुमपवादत्वं स्यात् इति गोमानित्यत्रनुम् नैव स्यात् उपधाग्रहणे तु उपधादीर्घः नुम्नु उगिङ्गोद्देश्यत्वात्नेति

स भ-
११८

रुद्रहयतीति नन्वत्र प्रकामः स्यात् उपधायाद्याः स्मादाजवेनाऽप्रत्र उपधायाइत्यत्रोपधाशब्देन पूर्वपदाघटकस्यैव ग्रहणत् अतएव वृक्षवयतीत्य-
त्र वृक्षोत्तराकारस्य वृद्धिर्न स्यानिवत्त्वन नपदान्तेति निषेधात् अतएव जगच्छब्दाणि विजागयतीत्यत्र वृद्धिः अन्यथा तु ल्यप्त्वाद् वृद्धिर्न स्यात् ॥
स्यायं नियम इत्यादि ननु हल्त्वादि सूत्रेण त्वसिद्धिरेव तत्कलमिति विधित्वा सम्भवमिति कथम् नियमत्वमिति वाच्यं र्वाभ्यामित्यनुत्पत्त्यरे फष-
काराभ्यां परस्येति सूत्रार्थोऽयमेव नियमं साधयितुमुचितत्वात् वस्तुतोऽत्यूर्ध्वस्येति परिभाषाहन्तेर्णत्वमात्रमस्यालिङ्गं एवंचयेन वाक्येन ह-
न्तेर्णत्वन्तत्र पूर्वस्येत्युपतिष्ठते इत्यनियमे नियमकारिणीत्वाभिप्रायेण नियम इत्युक्तम् हस्थानिकेति अत्यूर्ध्वस्येत्यस्वभाष्ये प्रत्याख्याने तु ह-
स्थानिककवर्गो भाववद्दन्तेरुपलक्षणत्वात् हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्याप्यत्रैव ज्ञाप्यर्थम् प्रथनाचन इति नन्वभ्यासस्यैरर्थक्यादर्षव-
द्दन्तित्वाभावात् नणत्वं परस्यत्वभ्यासव्यवायान्नेति चेन्न हन्तेरित्यस्यार्थवद्दन्तिसंबन्ध इत्यर्थे नणत्वापत्तेरित्याशयात् अतएव प्रणिहिनादौ नण-
त्वं उभौ साभ्यामस्येति चान्तिङ्गं न कर्तव्यमिति ननु प्रत्याख्यानपक्षे प्राचांतुर्दोषः तत्पक्षे नन्वनेव चनेनैव निर्वोहात् हादेशोऽन्तिचेदं वार्तिक-
कृतांस्तत्रस्य प्रतीकं गृहीतं कुव्यवाये इत्यादि गत्वविधायकशास्त्रेषु गत्वस्य प्रतिषेध इत्यर्थः तेन टीकोक्ता नुक्तिशङ्का प्रत्युक्ता मघवावहुलं लो-
केऽसिधुत्वमिति इदं चिन्त्यम् मघवनशब्दस्य तन्तादेशस्यासाधुत्वबोधनेनोपपत्तौ विशिष्टस्यासाधुत्वबोधने मानाभावात् अतएव न्द्रामरुत्वाभा-
षवाइत्यादयो लोके प्रयोगादहवोद्दृश्यन्ते अतएव वार्तिके तदित्येकवचनप्रयोगः संगच्छते अन्यथा एताविति वक्तुमुचितं स्यात् श्रीभाष्ये

एवः
११८

तरङ्ग इति नचामीशान्तरङ्गस्यासिद्धत्वेपि पररूपस्याभावेनान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यादिति एवं च संप्रसारणस्यासिद्धत्वेपि पररूपस्यासिद्धे
त्वाभाषाद्यस्येतिलोपइति वाच्यं संप्रसारणाश्रयपूर्वरूपे तन्निष्ठधर्मस्यातिदेशात् अतएवान्तरङ्गपरिभाषाज्ञापनपर्यभाष्यसंगच्छते
॥ अन्यथावहिरङ्गसंप्रसारणस्यासिद्धत्वेपि पररूपस्यासिद्धत्वाभावाच्च घृष्टगुणो विश्वो ह इति सिद्धौ चारिणा र्थाभावेनासङ्गतत्वं स्पष्टमेव
वस्तुतः असिद्धवदत्राभादित्यत्र जातसिद्धत्वमेव अतएव भाधिकारे परत्वादिनां वाध्यवाधकभावो भवति अतएव च नवीनाः अन्यथा जेनेदं बाध्य
मुक्तनेनेति विनिगमनाविरहः स्यादिति प्रकृतैतदभावादनन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यादिति चिन्त्यमेतत् नानर्थइति ननु स्थानिवशेनानन्त्वाभा
वेप्यनन्तत्वं स्यादिति सुवन्तत्वमिति चेन्न अहोपोऽनृत्यत्रानो निर्दिश्यमानस्यैव सत्त्वेनास्यैवानुक्त्यात्राप्यनो निर्दिश्यमानस्यैव प्रहणात् प्र
र्थोधिकारानुशेधात् यद्वा वैयधिकरणेन एषामनदन्त्यर्थोत्रसचनिर्दिश्यमान एव तस्यानुक्त्या तदन्तविधिरन्तस्येत्यादिरिति न दोषः ॥ किन्तु प्रत्य
यस्मिन् कुः घट्टीति यदि घस्यान्तरतम्याङ्गकारः फलमपेक्षतइति तद्यत्रापिन्यासे गइत्येवोचितम् अस्यासिद्धत्वेन जश्त्वा प्रवृत्तेः प्रक्रियाला
घवाच्च तथापि कैयटानुशेधेन घउक्तदाशयस्तु विवरणे द्रष्टव्यः नच यथा कथंचिद्द्वकारस्य वकारान्तरतमत्वोपपादनेऽपि नैवेत्यत्र श
कारषत्वजश्त्वाभ्यां डकारे डकारान्तरतमत्वं दुर्ध्वचमेवेति कथमुच्यते नशेवेत्यत्र घानुक्तावप्यदोषादिति वाच्यम् गृहं गंतुं प्रवृत्तस्य कपाटं
पर्याटवाग्रे इति न्यायेन तेन तस्य तद्देवसुवचत्तरत्वात् यद्वा श्लेषस्तथोरित्यतः प्राक्किनोपोत्तेन शेषोऽस्त्वो जशः इति न्यासेन जश्त्वसुसु

संभ
११६

भेफलभेदाभावः नचैवमपिप्रक्रियालाघवायगेविधेयेघविधानस्यकोऽभिप्रायइतिवेच्छृणु दादेरित्यतस्तदनुवृत्तिसंभवेनविधेयानुपादा
नेलाघवमिति॥ तथाचैवंन्यसनीयं॥ चोःकुरित्यस्यानन्तरंतदोऽधः प्राहस्यः प्रश्नश्च होतुः दादेर्धीतोः षाद्रुहः क्तिनोन्तेनशोर्वाएकाचोव
शोद्धस्तथोः झलांजशिति॥ ननुससुद्धमेव एवंतु नयुष्मदस्मदोरनादेशइत्यनादेशपदंयोचीत्यत्रैवक्रियते इतितुनोक्तंरूपस्यसौलभ्यादि
तिचेन्न युष्मयतेयुष्माकमित्यत्राकारप्रवरणार्थंनदावश्यकत्वात् अत्रिधानस्योक्तत्वात् नचपञ्चमीसमासेनस्थानिवत्वेनाप्रेष्यएव
अभ्यम्भ्यमोःफलभेदापत्तिरितिवाच्यम् पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वेनतत्राप्रयणेनफलभेदाभावेपत्राप्रयणमानाभावात् एवंदोषःसुष्ठु
एवेतिबोध्यम् किञ्चयुष्मदस्मदोरित्यस्यापिच चारितार्थेऽनादेशेचिह्नलिचोभयत्रापियत्वापत्तिरिति तत्राचीतिनकर्त्तव्यस्यात् अत्रा
प्यनादेशसत्वेतुपरिशेषलब्धमेवतद्वतीतिनकार्यमितीदानींगौरवापत्तिः एवञ्चैदंसम्यगेवेतिबोध्यम् किंचयोचीत्यत्रापत्रनादेशइतिमा
स्तुद्धितीयाश्चैत्यात्वविधानाज्जापकादादेशेऽचितदभावादिति इदत्तुपुनश्चिन्यम् प्राकमित्येव टिलोपेनसुटोऽप्राप्तेःससुद्धनिर्देशोव्य
र्थः व्याख्यातमिति शेषग्रहणस्यपूर्वकर्त्तव्यतायाउक्तत्वाच्छेषग्रहणमनुवृत्त्येतिभाष्योक्तीत्यास्वादिविषयेत्वमादेशवारणस्थितित्येनविप्रति
षेधकल्पनंभाष्यानुक्तामूलकतोऽन्युक्तम् एवंप्रशेषग्रहणस्यस्वमतेस्यस्यार्थोक्त्यातदनुमानस्याशक्यत्वात् पूर्वविप्रतिषेधाप्रथमभेदेनापिन
दप्यसङ्गतंएतदर्थंशेषग्रहणस्यावश्यकत्वाच्चेति चिन्यमेतत्॥ विग्रहेइति॥ नचविग्रहरूपाणामभावइतीदमयुक्तमिति विग्रहोयस्येति॥

रामः
११६

बहुव्रीहिणासमस्योपेक्षणीयत्वात्० पदस्यऽप्रतद्वृत्ति नन्वन्तग्रहणं मुख्यार्थलाभार्थं तेन न्नद्वयत्रयनदोषः तत्रान्तत्वस्यमिदं हि एत्वादिति चे
 न॥ उक्तार्थज्ञापनेमानाभावात् नपूर्वमित्यादावनुदानमित्यस्यानधिकारात् अतः प्रथमेति० वस्तुतः परस्येत्यस्यानुपदमेव अधिकरणत्वा
 क्तेः विपरिणामकथनमयुक्तमूने चत् ज्वत्क्रोष्टुरिति वन्नाभिनभञ्चेति वच्चस्थान्यादेशभावकल्पनस्यैवित्यानिडः नस्यानुदानात्क ० प्रादे
 शाभवतीत्यर्थाद्युदानसाम्येनाद्युदानएकानुदानत्वोभयविशिष्टादेशापत्तिः पञ्चमीत्याद्यनुदानत्वेकोदानविशिष्टावास्यादंतः सर्वग्रह
 णेसर्वानुदानत्वं कर्तव्यमेवेति चेन्न तिडिति भाष्योक्तज्ञापकान्तत्रान्तग्रहणाच्चात्र तिङ्गतावयवस्य लक्षणीयमिति न्यवयवस्यानुदा
 तत्वकद्रव्यैर्विनिगमनाविरहेण सर्वथावयवस्य सिद्धे वैयर्थ्यं मित्याशयात् नच तिङ्गतावयवस्येति स्थानं षष्ठीत्वादादेः परस्येत्यापत्तिः ए
 कैकावयवस्थानेनानुदानत्वविधानादादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ० प्रादि वस्यसमुदायविधाने एव संत्वात् यदि नुभंतत्रान्तग्रहणाद्वाप
 वानिङ्गसमुदायस्यैव षष्ठीकल्पयित्वा विधानमित्युच्यते तदात्वादेरिति प्रवर्तन एवेति सर्वमितिकर्तव्यमेवेति चिन्त्यमेतत् मेस्वमिति न
 च नद्ग्रामेकं वलोमेस्वमिति चान्दसत्वस्यैवोदाहरणं न वाक्यस्येति ० प्रस्तुपर्युदासद्विवाच्यम् शस्तीनान्तेद्वयत्रयान्दसत्वस्य वक्तुमश
 क्यत्वात् ॥ ० अन्वैत्विति ननुत्वमित्यस्यापि संबोधने वर्तमानत्वे प्रथमैव स्यादिति त्वामित्याद्यसंगतमिति चेन्न ० अत्र संवोधयत्वेन ज्ञानवर्त्यदार्थ्यु
 ष्यदर्थः ० अतएव चेतनेऽस्य प्रयोगः ० अहमनेन संबोधित इत्यचेतनस्य ज्ञानवाचाभावात् एवं च संबोधयत्वं प्रकारकज्ञानवदर्थकत्वेपिन सं-

स. भ.
१२०

बोधनार्थकत्वमित्यदोषात् नचैवमपि भवच्छब्दसंबोधनार्थकत्वाभावात् भवंतमित्याद्यसंगतम् प्रथमाया एवापत्तेरिति वाच्यम् चेतना
चेतनसाधारणतया संबोध्यत्वमात्रार्थकत्वेऽपि प्रवर्तनाविषयसंबोध्यत्वाभावात् अत्र प्रवर्तनाविषयसंबोधनस्यैव ग्रहणात् हे भवन्ति
त्युक्तेऽहितस्य प्रवर्तनाविषयकं ज्ञानं भवति मया यत् किंचित् कारयतीति मवानित्युक्ते तु मम ह्यक्रियान्वयि संबोधने प्रथमात्मा भवंत
मित्यत्र तु क्रियान्वयित्वाभावेनादोषः परं तु गदाधरेण क्रियान्वयित्वस्योक्तम् वस्तुन एतादृशक्लिष्टकस्य नापेक्षया स्वेति पदस्य स्व
रसतः सार्थक्यापचपूर्वोक्तमेव युक्तमिति प्रतिभाति आमंत्रितं ककाररामिति न च तदभावेऽस्यादर्शनापत्तिः न च लोपे एव कार्ये वि
द्यमानग्रहणेन विद्यमानवदित्यर्थः लोप्यक्यापत्त्याः लोप्यस्येत्यस्यापत्तेः सर्वदेशार्थमावश्यकमेवेदमिति वाच्यं सर्वलोपे न दर्शको धेनेव
स्यादिति तदो धार्थं परंप्रयोगस्तु स्यादिति पूर्वप्रयोगाभावमात्रफलकं स्यात्तथा च राजदंतादिषु परमित्युक्तं आमंत्रितमित्येव परंप्रयोगात् सिद्धे रि
दंष्यर्थमेव स्यादिति वत् करणार्थः प्रतिपद्यते इति अयं वतिर्व्यर्थ एव न च शिष्यमारां लुप्यमानेति न्यायेन सिद्धे परंप्रयोगात्मावश्यकं सजातीयविष
येतत्प्रवृत्तेः ननु व्यासदृत्त्यत्र पूर्वलोपे विजातीयेनाप्यर्थबोध इति प्रवृत्तेऽपि नथैव स्यादिति सर्वलोपार्थमावश्यकमिति चेन्न लोपपरदत्त्वेव सिद्धे स
मर्थ्यादित्यर्थसिद्धेः नचैवं त्रिपाद्याप्रवृत्तये वति घटितत्वमिति वाच्यम् तथा सति सन् इत्यस्याविद्यमानत्वेन तत्र डमुत्पत्त्यादिति अनिष्टमेवापद्ये
तेति तदप्रवृत्तेरिष्टापत्तेः नचैवं वत् करणमूलोक्तरीत्या त्रिपाद्याप्रवृत्तिः स्यादिति पूर्वदमुडनापत्तिः नहि पूर्वोपापरस्य प्रत्यासन्वाग्रहसोपवप्रवृत्तिः क

रामः
१२०

ल्यते नाम प्राभंत्रितात्परस्येति अत्रतत्रेदमित्यर्थः एवमनुगतरूपेण कल्पनया प्राभूत् इत्यत्रापि प्राभंत्रितात्परत्वेनाप्रयत्नाभावेनात्र प्रकृत्य
सर्वे नानुगतरूपेणादोषात् नचैवं प्रत्यासत्त्येवनिर्वाहेवतिर्ब्यर्थः प्रत्यासत्तित्वाभावात्परमिवावश्यकत्वात् दूदमेवकेचित्स्वाप्रयमितिर्दिक् ॥ स्मरामितिने
चपश्यथैरितिनिषेधः इन्द्रियज्ञाने एवनिषेधात् स्मरणस्येन्द्रियजन्यत्वाभावात् संस्कारजन्यत्वात् यद्वासाक्षात्कारार्थकेतिनिषेधः स्मरणं
तुनसाक्षात्कारः मानसंध्यानेतुसाक्षात्कारवत् एवमनसासाक्षात्कारोभीतिसंगच्छते ॥ इन्द्रियजन्यत्वंसाक्षात्कारत्वंतन्वास्मस्तीत्याग्रहेतुनिर्मा
गीकारएवेतिबोध्यम् निवृत्तिरिति ननुअयेदन्त्यस्यदोवत्त्वाभावात् अपादादाविति सत्त्वेपिनदोषदृतिचेच्चिन्यमेतत् अयेदन्त्वरुणे
ति वद्वचउदाहरणार्थमावश्यकमेवैतदित्यन्यदित्यादिबोध्यम् ॥ करोषीति सिवर्थे प्राप्रयः तेनैकाधिकरण्यरूपसामानाधिकरण्यमस्यैव
ननुवृत्तीति ननुघटोघटमित्यर्थप्रवृत्तिनिमित्तादेर्गर्भस्यविवक्षणेपिघटः कलशमित्यादौघटत्वकलशत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमेदमादायशाब्द
बोधवदत्रापि अग्न्यादिपदानामर्थपरत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादर्थेकेपिपूर्ववद्वर्गभेदोप्यस्येवेति किमर्थं ननुग्रंथदृतिचेच्चिन्यमेतत् परेनुअग्न्या
दिशब्दः शब्दपरएव अर्थपरत्वेत्वेत्तानिते अयेदतिपुनरप्येदतिपदकेयर्थ्यापत्तिः अग्न्यात्तानितवनामानिदृत्येवस्वारसिकोर्थः नचैक
र्थबोधरूपसामानाधिकरण्यभावः तवनामानीत्युक्ते त्वदर्थशक्तिरिवाधित्यर्थोवोच्यते इतिनस्तत्वात् नचपुनरर्थपरत्वंउच्चारणकालंशब्द
परत्वमेवतवनामानीतिवाक्यबोधोत्तरंतेषामेकार्थत्वेतिसामानाधिकरण्यंनुवर्तनेऽर्थपरत्वंतुनेतिपूर्वग्रंथः चिन्याशयानल्लितिग्रंथदृत्वाद्दुः

स. भे.
१२१

॥ ननु समानाधिकरण्याभेदान्वय्यर्थप्रतिपादकत्वमेवास्त्विनिनदोषः नचदेवकरोषीत्यत्राप्येवंबारणे >प्रामंत्रिते इत्यस्य वैयर्थ्यं >प्रपरमनुकूलमेवे
ति बहूनात्राप्यभेदान्वयेऽस्ति क्रियात्तद्वतोस्तादात्म्यामीकारात् नचत्वमीत्यनेनाभेदान्वयेपिनदेवेत्यनेनाभेदान्वयः देवत्वमितिवाक्ये एकदेश
न्यायेनदेवेत्येतात्प्रयोगे तुत्वंपदार्थस्य नस्मिन्नेषात्तर्भावेनाभेदान्वयस्यसूपपादत्वात् करोषीत्यस्यसुंदरं करोषीत्यस्यसुंदरं करोषी
त्यर्थे प्रयोगे सुंदरपदार्थे भेदस्य सत्त्वाच्चेति चेन्न >प्रपञ्चादिशब्दानां शब्दपरत्वेन वारणेपि >मर्थपरत्वेन तदसत्त्वात् मन्वर्थपरत्वे विशेष्य
विशेषणरूपसमाख्यवचनमप्यस्तीति कथं तेन वारणां सामान्यवचनमित्यस्या व्यापकधर्मावच्छिन्नमर्थः घटो नील इत्यत्र नीलापेक्षया घ
ठस्या व्यापकधर्मावच्छिन्नमेव प्रकृतैः >प्रादिपदार्थानां समाननियतत्वेना व्यापकधर्मावच्छिन्नत्वमिति नदोषः >प्रथमि मर्थे समानाधिकर
णोद्गतिपदमिति चेन्न शचकपाठकश्च युवांपचतमित्यादौ >अव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वरूपसामान्यवचनत्वसत्त्वादापत्तिस्तदावश्यकत्वात् न
नुप्रथमांतपदानिरिक्तस्य समुच्चय एव नास्तीति संवोधनांतरस्यापि समुच्चयाभाव इति चार्थे हं ह्रस्व इति सूत्रे शेषवरे उक्तत्वादिदं प्रत्युदाहरणमसं
गतमिति चेन्न उच्च उच्चैति मनरेमादिषु प्रामाराय प्रयोगेषु नदतिरिक्तसमुच्चयस्त्रीकारे बाधकाभावात् तत्र समानाधिकरणपदमपि मानमसं
वृत्तिदिक् निपातनैरिति ननु युजादिषु निरुपपदेपि निपातनसत्त्वात् कथं साहचर्येण सुवुपपदत्वलाभ इति चेन्न सर्वत्र लाक्षणिकस्य निपातन
स्य सत्त्वेन तत्साहचर्योदस्याप्यलाक्षणिकत्वसुवुपपदकत्वरूपनिपात्यनेदं न्याशयात् >प्रनिदृशं इति ननु >प्रबुद्धज्ञानापत्तेः नुचने

रामः
१२१

लोपोऽनिष्पत्तिवाच्यं दूरं संज्ञा वाच्येति वार्तिकसत्वे तत्र लोपस्य जायमानतया तु द्यास्थ्याने दूरं संज्ञा केकारान्तत्वं दन्तपुण्याफलमेव
व्याख्यानानापत्तेः यद्यपीदित्यदस्य शब्दरूपाध्याह तत्तदं न विधिना दूरं संज्ञा केकारान्तमिन्नत्वं न दोषः न चरे फ वान्त एवेकारः ॥ तदं न विधिना
टित वाक्यार्थसामर्थ्यादंत्वेदि न्नेग्रहणीत् नथापि एकदेशे शब्दाध्याहारस्य क्रतुं शब्दत्वे दोष एव न चेदि नोनेति प्रसज्येत् संभवः ॥ प्रसज्यस्या
त्र दृश्यमानत्वादिति चेत् पर्युदास श्रित्य एव किं तु प्रसज्येत् शब्दस्वरूपाध्याहारान्तदन्तत्वे दोष इति तत्त्वं प्रवृत्तिरिति अनन्त्यविकार इ
ति प्रत्ययप्रत्ययविशेषणाद्वेति भावः व्याख्यानादिनि चोदितिलिङात् अच प्रत्याहारग्रहणे हि तस्या संभव एव स्यात् न च वर्गग्रहणं तत्रेति वा
च्यं हे चेति वैयर्थ्यापत्तेः अन्त्यथा सर्वस्य परे दीर्घस्यैव सत्त्वे दीर्घादित्येव सिद्धेऽ संगतिः स्पष्टे वन चोत्तरपदे इत्यधिकाराच्च वर्गेषु उत्तरपदे एव दीर्घ
सत्त्वाद् उत्तरपदाभावे च्चेति चरितार्थतर्हि चावित्यत्र स्वरितेनाधिककार्योद्गर्गग्रहणं चुडिति पठितस्य च ग्रहणं चेति तत्त्वम् ॥ अत्र न मिधानमिति
तृतीयदृश्यत्रैव प्रयोजनस्य भाषिकथनात् विषयः अत्र चावित्येव कृत्वा अन्त्ययग्रहणं कार्यमिति केचित् अकामादिति पठित्वात्तदपि व
क्तव्यं नास्तीत्युक्तं न च गणग्रहणापत्तिः रु आदिसमुदायघटके उत्तरपदे इत्येवमर्थस्य विलंबोपस्थितिकतया रु आदिर्यस्य तस्मिन् उत्तर
पदे इत्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितिकतया तदभावादिन्याहुः निपातनादिति क्वचिदं तोदात्तस्यापि स्थानित्वाद् बाह्यप्रयोगे प्राप्तेः अन्त्याद् शकारा
रूपस्वामित्वात् निपातनाभावादिदं चिन्त्यम् अभेदकाभेदकादिति स्वीकर्तुं मते तु युक्तमेवेति तत्त्वम् अदसोऽसेः न दोष इति ननु अदक्यते

स. भ.
१२२

क्वपिमुत्वापत्तिरितिचेन्न निर्दिश्यमानत्वाभावेनवारणात् नचावाज्जविषयेनसात्तस्याः तिङं नविषयादावेवप्रवृत्तेरुक्तत्वात् नचैवममुकेद्
त्यसंगतंनस्यासाधुत्वात् परितुक्त्विंतेपीष्टमेवमुत्वमितिनामुके इत्यसंगतमित्याहुः ॥ शब्दांतरेति दीर्घेकृतेतद्व्यक्तेरभादेनृहस्व स्यापिशब्द
नरप्राप्तिकत्वमितिचिन्त्यम् परनिमित्तकत्वेनेति सुखूर्षति सुसूर्षति इत्यादावप्युक्तान्तरंगत्वात् द्वित्वेऽभ्यासेउकारअत्रणानापत्तिरिति
तादृशांतरंगत्वं बुंबुपूवणयोर्यक् वृद्धि कृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमिति एवोच्यतेत्रविषयेजातवहिरंगस्थले एव नतुसमकालप्राप्ति
केदुत्युक्तम् ॥ एवंचप्रकृतेपिनान्तरंगत्वमितिचिन्त्यमेतत् यद्वाउदवोढोमित्यर्थमेकव्यक्तिवृत्तिविकारकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमित्ये
वोच्यते ॥ प्रकृतेतुव्यक्तिद्वयवृत्तिदीर्घइकारस्यभेदएवेतिनलक्ष्यलक्षणन्यायप्रवृत्तिः ॥ ॥ ननृषतुरित्त्रच्यक्तिद्वयवृत्तित्वात् पुनर्ह
स्वापत्तिरितिचेदेवंवक्ष्यामः पूर्वोक्ताकारस्यनपुंसकत्वमुत्तरस्यतुपुंस्त्वंनञोः समाहारेसुबोधान्त्विति अपेक्षयापूर्वदीर्घह्रस्वदृष्टसिद्धि
रितिचिन्त्यमेवैतत् उ कालइत्यपिचिन्त्यमेवतन्मतेप्युकरणसवर्णग्रहणात् असंदेहासहस्वोच्चारितइतिचेत्सन्त्यं प्रकृतेपिवाच्यमिति वस्तुतस्त
स्वीकारेसनासंशयान्यादावापत्तिः अदे शएवेत्युक्तेतुसंकोचएवदोषः स्यात् किंचौदुपधायाइत्यत्रान्यैवसिद्धेप्रश्लेषपरभाष्यविरोधः किंचभा
व्यभानेनेत्यत्रस्वरिक्तान्तिरिक्तविशेषणान्निषेधाप्राप्त्यावैर्यथ्याभावः अष्टादशानांग्रहणंनुनत्त्रप्रयोजनाभावात् स्वरमात्रस्यैवोपयोगात् किं
चतपरप्राप्तस्यनानयानिषेधइतिपश्चिमधीत्यत्रशेखरउक्तत्वात् तपरकरणंचरितार्थमेव किंचादसीमादिशायनेनेप्रश्लेषसिद्धौप्रयोजनाभावात्

रामः
१२२

चङ्कारे एवं प्रगृह्यार्थं चरितार्थम् ॥ अत्रापि ॥ प्रदस ॥ प्रमु ॥ प्रादे शवि ॥ अनेनैव सिद्धे गुरूपन्यासादेव तत्सिद्धेः ॥ अमुके इत्यत्र सर्वे देशपतिषु
 तस्यासाधुताया उक्तात्वात् ॥ अदमु यडर्थेन तत्राद द्रु इत्येव सिद्धं नपि घ्यमाणत्वात् ॥ अत एव द्रु यं नाप्रयणीये वेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ मेवादेश्य
 कमिति इदं तु तत्त्वमसंज्ञापदं च पेशं स्त्रीयेपि मवति न पदं तु भाष्यादि जिनलोपपत्तिस्तत्रेपि यच्च भमिति ॥ अमि प्रवृत्त्यापदत्वप्रतिबंधात्
 लोपाभावात् कार्यकालत्वं युक्तमेव किंचाष्टाध्यायीकृतपरत्वाप्रयणत् परत्वात् भसंज्ञैवेति न दोष इति तत्वम् ॥ एवं च भाष्यमपि नैकदे
 स्युक्तिः ॥ अंगेन प्रत्ययाक्षेपस्य सर्वत्रोक्तेः प्रत्यय इत्युपस्थित स्यान्ने विशेषणाच्च ॥ उन्विताकां सत्वमत्र निरस्कृतम् ॥ अत्र विषय इति तेन
 ॥ अत्रात्विषयस्यापि संग्रहः ॥ मानाभावादिति ॥ अत्र गुरु चरणाः क्वचिदंत्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्रातिप्रसिद्धे ॥ अंत्यसदेशोर्ध्वस्थिति रत्रोत्वस्य
 तथात्वेपिन प्रवृत्तिः ॥ अवधारणगर्भानंत्यसदेशस्यैव विकाराभावात् ॥ अमुमित्यभास्यापि प्राप्तेः मकारादावपिन प्रवृत्तिः एकप्रयोगे दद्विशब्दे
 न्त्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्रास्यभावानुरेफेराव्यवधानादंत्यसदेशत्वाभावात् ॥ अत एवोक्तं एके इति भाष्यप्रयोग उपपन्नः ॥ अन्यथांत्यसदेश
 शत्वाभावात् मुत्वानापत्तिः तस्मादप्रवृत्तिरेव युक्तेति नाप्यदमुषडिति भवितव्यमिति भाष्यविरोधः तत्र ॥ अः सेरिति पक्षे एवं भविमव्यं तन्न
 स्यादिति शंकायामुक्तं चेति समाधानेनारोषात् समाधानं तु केचिदिच्छंति वस्तुतस्तु येनेत्येवेति भाष्याशयेनारोषात् तस्मादद द्रु इ-
 त्येवैष्टं नह्यमिति सिद्धं तमाहुः ॥ अत एव त्रिः प्रयुक्त इति सुधियः ॥ समोमिडिति ननु ॥ प्रकचिठने विशिष्टस्यादेशार्थं यथान्यास एवास्तु इति शं

स. भ.
१२२

किपिमुत्वापत्तिरितिचेन्न निर्दिश्यमानत्वाभावेनवारणात् नचावाज्जविषयेनसात्तस्याः तिङन्तविषयादावेवप्रवृत्तेरुक्तत्वात् नचैवममुकेद्
त्यसंगतंनस्यासाधुत्वात् परितुक्त्विंतेपीष्टमेवमुत्वमितिनामुके इत्यसंगतमित्याहुः ॥ शब्दांतरेति दीर्घेकृतेतद्व्यक्तेरभादेनइह स्व स्यापिशब्दं
नरप्राप्तिकत्वमितिचिन्त्यम् परनिमित्तकत्वेनेति सुसूषति सुसूषति इत्यादावप्युक्तान्तरंगत्वात् द्वित्वेऽभ्यासेउकारप्रवृत्तानापत्तिरिति
तादृशांतरंगत्वं चुंबुपूचणयोर्यक् वृद्धि कृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमिति एवोच्यतेत्रविषयेजातवहिरंगस्थले एव नतुसमकालप्राप्ति
केइत्युक्तम् एवंचप्रकृतेपिनान्तरंगत्वमितिचिन्त्यमेतत् यद्वाउदवोढांमित्यर्थमेकव्यक्तिवृत्तिविकारकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमित्ये
वोच्यते ॥ प्रकृतेतुव्यक्तिद्वयवृत्तिदीर्घइकारस्यभेदएवेतिनलक्ष्यलक्षणन्यायप्रवृत्तिः ॥ ॥ नमृषतुरित्यत्रव्यक्तिद्वयवृत्तित्वात् पुनर्ह
स्वापत्तिरितिचेदेवंवक्ष्यामः पूर्वोक्ताकारस्यनपुंसकत्वमुत्तरस्यतुपुंस्त्वंतयोः समाहरिसुबोध्यात्विति अपेक्षयापूर्वदीर्घइहसदृशसिद्धि
रितिचिन्त्यमेवेतत् उ कालइत्यपिचिन्त्यमेवतन्मतेप्युकरणसवर्णग्रहणात् असंदेहायहस्वोच्चारितइतिचेत्सन्धप्रकृतेपिवाच्यमिति वस्तुतस्त-
स्वीकारेसनासंशेत्यादावापत्तिः एतेषुदेशेषुकेतुसंकोचएवदोषः स्यात् किंचोदुपधायाइत्यत्रानमेवसिद्धेप्रश्लेषपरभाष्यविरोधः किंचभा
व्यभानेनेत्यत्रस्वरितान्तिरिक्तविशेषणान्निषेधाप्राप्त्यावेर्यर्थ्याभावः अष्टादशानांग्रहणंनुनत्तत्रप्रयोजनाभावात् स्वरमात्रस्यैवोपयोगात् किं
चतपरप्राप्तस्यनानाननिषेधइतिपश्चिमधीन्यत्रशेखरेउक्तत्वात् तपरकरणचरितार्थमेव किंचादशोमादिशायतेनेप्रश्लेषसिद्धौप्रयोजनाभावः न

रामः
१२२

चङ्कारे एवं प्रगृह्यार्थचरितार्थम् अत्रापि अदस प्रमु प्रादेशविधनेनैव सिद्धे गुरूपन्यासादेव न त्तिद्धेः अमुके इत्त्वत्र सङ्घे शेषपतिशु
नस्यासाधुताया उक्तात्वात् अदमुयडर्थेन तत्राद इड् इत्येव सिद्धं न सिध्यमाणत्वात् अत एव इयं नाश्रयणीयैवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ मेकवैश्य
कमिति इदं तु तत्त्वमसंज्ञापदं च पेशीस्त्रीयेपि भवति न पदं तु भाष्यादि जिनलोपपत्तिस्तत्रेपि यच्च भितिभ्यामि प्रवृत्त्यापदत्वप्रतिबंधात्
लोपाभावात् कार्यकालत्वं युक्तमेव किंचाष्टाध्यायीकृतपरत्वाप्रयणात् परत्वात् भसंज्ञैवेति न दोष इति तत्वम् एवं च भाष्यमपि नैकदे
स्युक्तिः अंगेन प्रत्ययाक्षेपस्य सर्वत्रोक्तेः प्रत्यय इत्युपस्थित स्यादो विशेषणाच्च उन्विताकां सत्वमत्र निरस्तुतम् अत्र विषय इति तेन
प्रात्वविषयस्यापि संग्रहः ॥ मानाभावादिति अत्र गुरु चरणाः क्वचिदंत्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्तिप्रसिद्धे अंत्यसदेशोर्ध्वस्थिति रत्रोत्वस्य
तथात्वेपिन प्रवृत्तिः अवधारणगर्भानंत्यसदेशस्यैव विकाराभावात् अमुमित्यत्रास्यापि प्राप्तेः मकारादावपिन प्रवृत्तिः एकप्रयोगे दद्विशब्दे
न्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्रास्यभावानुरेफेरणव्यवधानादंत्यसदेशत्वाभावात् अत एवोक्तं एके इति भाष्यप्रयोग उपपन्नः अन्यथांत्यसदेश
शत्वाभावात् मुत्त्वानापत्तिः तस्मादप्रवृत्तिरेव युक्तेति नाप्यदमुयडिः निर्भवि तव्यमिति भाष्यविरोधः तत्र अः सेरिति पक्षे एवं भविमव्यं तन्न
स्यादिति शंकायामुक्तं चेति समाधानेनारोषात् समाधानं तु केचिदिच्छंति वस्तुतस्तु येनेत्येवेति भाष्याशयेनारोषात् तस्मादद इड् इ-
त्येवैष न ह्ययमिति सिद्धं न माहुः ॥ अत एव त्रिः प्रयुक्त इति सुधियः ॥ समोमिडिः ति ननु प्रकचि कृते विशिष्टस्यादेशार्थयथा न्यास एवास्तु इति शं

सं. भ.
१२३

कावसरइतिचेन्न सर्वनामसाहचर्येणाव्ययादपिवाचकत्वरूपप्राधान्ये एवप्रवृत्तिर्नतुद्योतकस्थलेप्रकृतेतुसमोद्योतकत्वान्नोक्तवः प्रसंगइ-
तिनात्यर्थीत् ननुनलोपोनत्रइत्यत्राशित्तिन्यासेः कत्रास्यणइत्यत्रदोषदानसाहचर्येणाभिप्रेतमितिचेदुच्यते उपसर्गस्याप्रतावित्यत्रभा-
ष्येणोपसर्गविषयेऽक्तवोऽनभिधानात् तत्रहि अयत्तावित्युपसर्गविशेषणारेफस्यवाऽप्राद्येपरः प्रतिषेधः अंशेप्रतेरपूर्वविधिरित्युक्तमू य-
द्यकच उपसर्गस्यानदापरिबदकच्यपिनिषेधः प्रावश्यकंइतिनदनुत्तयाऽनभिधानमावश्यकमित्याहुः निरसः अत्रंतिर्येइतिअनीतिअनी-
तिबास्तुइतिकेचित् ॥ अयंविचारः आद्येअमंचतीत्याइ इत्वत्राकारपरत्वादापत्तिः अलोपग्रहणे तुएकादेशपहतरूपलोपसत्त्वेननापत्ति-
द्वितीयेपि अइत्यस्यानुकरणोप्रकृति वदनुकरणेनेति पक्षेअआइइत्यत्र अपदात्तादकारादौगुणेइतिपररूपे आदेशः स्यात् अलो-
पग्रहणेनूक्तरित्कदेशइतिनदोष इतिचेन्न अनीत्युक्ते आडिः न्यत्रदोषत्तादवस्थ्यात् अतः पसहचंतुसर्वत्रएकेत्याहुः ॥ नांचेः रूढस्ये-
ति ननुप्राचीनंइतिविशिष्टरूढत्वस्यादृष्टत्वेनवक्तुमशक्यत्वाद्योगिकेनलोपानापत्तिः पूजायाः गम्यमानत्वादितिवाच्यम् प्राचीनत्वंपदं क-
चित् पूजयोपादीयाते कचिन्निष्ठायां बलोपयुक्तः प्रयोगः पूजायांतुनकारसहितएवेतिकेचित् अपास्तमिति वस्तुतउत्तरोर्ध्वनकारस्य
वश्यकत्वेनात्रमियमगौरवेराचतदमुक्तमेवेतिभाति एतेनांचुगतावचिपूजायामितिपह्यते इदित्वादेवनलोपाभावेननांचेरितिस्तत्रमेव
व्यर्थमित्यपास्तम् पूजागम्यत्वेपिनलोपापत्तेः अंचुपुजिन्नुचामित्यत्रेकारकरणादचिइत्यस्य अग्रहणापत्तेश्चउकारादरगोमतस्याः

रामः
१२३

हणे अदिइत्येकेइत्य स्याप्यापनेः तत्राकारानं कृत्वा अनुबंधकत्वाद् ग्रहणमिति चेद्गौरवमेवेतिदिक् ॥ जोपधत्वेति कुं च्याडित्यत्र प्राश
तत्वं तत्र नोपधप्रयोजनं कुच्यदिति तत्र कुचिद्वीदित्यठनेनापिसिद्धमिति कुं चेति पाठोऽर्थः स्यादतोयं न जोपधः कथं तर्हि बुज्वमाशंकितं
र्हितं भाष्यात् कुत्वविषयेऽनुस्वारपरसवर्णत्वयोः सिद्धत्वमेव प्रतिपाद्यताम् ॥ प्राशीर्लिङि कुं च्याडित्येवरूपमस्त्विति चेत् चिंत्यमेत
त् शतृवदिति ननु प्रत्प्रत्ययाना एव निपात्यतां किमनेन गुरुभूतेनेति वाच्यम् ॥ प्रत्प्रत्ययस्वप्रकरणा पठितत्वाभावात् पूरणगुणेति
निषेधार्थमपिशतृवदिन्यति देशस्यावश्यकत्वाच्चेत्याहुः ॥ प्रत्वसं प्रनुवादेकमिति वस्तुतस्तच्छ्रयमाणा सत्प्रतिपत्त्यर्थेनेन चंद्रयते
क्वपि चंद्रमित्यत्र नदीर्घः णिलोपस्य तु नस्थानिवत्वं दीर्घविधौ न निषेधात् णिलोपः स्यादिति मतेऽदोषेण कथं तदुपरि व्याख्यानेन निर्वीह
इति दोषोदत्तः एतद्द्वचनेन निर्वीहादिति चेन्न इदमपूर्ववचनं न किंतु ह्यइत्यस्य च ॥ प्रादेशे स्थानिवन्मूलकः छेणकारं घटकत्वमारोप्य
ते इत्यारोपमूलको वा तत्राद्येऽनेकांतवादिनामुपरि न दोषः ॥ अंत्ये तु स्वधियवावयविनिस्वघटकत्वमारोप्यते इति तस्यैव यवत्वस्यैवाभा
वेन तदवयविनिस्वघटकत्वस्यारोपेपिनमशक्यत्वव्याख्यानाप्रयत्नवश्यकत्वमिति न विरोध इति यत्किंचिदेतत् ॥ अत्रेदं तत्त्वं नोपधा
याइत्युपधापदाभावे प्रकृते कृते तु मिदीर्घस्य चारितार्थसंभवात् तत्र कौंडिन्यन्यायेन दीर्घेणानुमोवाधापत्तिः तस्त्वेऽनवकाशत्वाद्वाधेपु
नरुत्सर्गप्रवृत्तिर्भवतीति न दोष इति सुधियः केचित्त्वपुपट्मौपदेशिकात्वं तस्यार्थं मत्तुप्यपि हलंत्यमिति संस्कारानंतरमात्रुमानिकादेशत्वं स

स. भ.
१२४

मस्त्येवेति ॥ प्रपितु उ पसंख्यानेनापूर्वमित्याहुः नलोपिनइति यथाश्रुते प्राङ्ब्राह्मणीत्वत्रोगितद्वितीयापत्तिः उभेलक्ष्यानुदिति वस्तुतस्तु
उभशब्दस्यद्वित्वावच्छिन्नवोधकत्वादुद्देश्यतावच्छेदकद्वित्वरूपमेकमेवेति न वाक्यभेदः किंचविधेयतावच्छेदकभेदेन वाक्यभेदेपि उद्देश्य
तावच्छेदकभेदे वाक्यभेद एव न यथाघटपटीस्तइति ॥ अत्र ननु गर्गादन्वयत्रशतनिष्ठस्वत्वनिष्ठस्वत्वनिष्ठि विधेयाधारत्वस्वत्वनिष्ठि पूर्व
कम्बास्वत्वप्रकाशरकेच्छायादंडनपदार्थत्वात् एवंचनिष्ठनेरेकत्वेपि विधेयतावच्छेदकं यत्तत्त्वम् तथात्र वाक्यभेदादेव वाक्यभेदेन तु वि
धेयतावच्छेदकभेदादिति स्वीकारेण प्रकृते विधेयतायाः प्रभेदेनादोषात् यद्वास्वत्वं न विधेयतावच्छेदकमानन्त्यप्रसंगात् ॥ प्रपितुस्वत्वनि
नुगत रूपेणेति न विधेयतावच्छेदकं मिन्नं न च शतनिष्ठ निर्गेषुनास्तीति वाच्यम् एकदेशद्वारासंत्वादित्यलम् ॥ असंज्ञि प्रयोजनाभावे स
त्यशब्दार्थप्रयोजनकथनस्योपहासपरत्वादिति भावः ॥ अन्तरंगत्वादिति वस्तुनो बो भवतु इत्यत्राभ्यस्तस्वरानापत्त्येह ॥ अयनसूत्रविषय
कमेव ॥ अन्वयाः अन्तरंगत्वाद्वादेशेन दाशय एवाभावेन तद्विचारासंज्ञिः एवंचांतरंगत्वादित्युक्तमेवेति बोध्यम् किंचेत्यप्युक्तमेव ॥ अज
सुरित्यत्र जुसञ्चारिणार्थेन सामर्थ्यभावात् सामर्थ्यमूलक एव प्रकृतेः नत्रापिशवभ्यस्तसंज्ञायपेक्षया वहिरंगत्वादिति स्यादेवेति समर्थ
सूपपादमिति ॥ केचित् नदोषइति वस्तुतएत्सन्नित्यत्रैकादेशेपरादिवत्त्वेन सत्त्वेप्यभ्यस्तत्वाभावः नचैकदेशविकृतन्यायेन तत्त्वत्तस्य फला
भावेनानाश्रयणात् ॥ अज एव स्थानिवत्सूत्रैर्दामुपन्यस्यैकदेशविकृतस्येति वक्तव्यमित्युक्तम् नत्रवक्तव्यं भवतीत्येव फलमुक्तं ॥

रामः
१२४

सिद्धिरूपमुक्तं भाष्ये तदाश्रयणे वाऽर्द्धविकारे तदप्रवृत्तिरेवेति अत्राभ्यस्तत्वाभावादेव दोष एव च समासान्तरयणेपिनक्षतिः अत्राभ्यस्तत्वाभावादेव दोष एव च समासान्तरयणेपिनक्षतिः
 नवारं त्वयुक्तमेव जुहुवत्तुरित्यत्राभ्यस्तत्वानापत्तेः सहचर्यमपि पूर्वमुक्तमित्यलम् केचित्तु देवतादयो भोज्यन्तमिति स्वीकारे प्रत्येकमर्थान्तरित्युभेग्रहणमित्याहुः ॥ चिन्त्यमिति केचित्तु बहुव्रीहिफलत्वेन मानम् स्वगिति भाष्योदाहरणेन अपवादत्वं युक्तमेव अन्यथारज्जुसदृशमित्यत्रैव षत्त्वापत्तेः न च कथमुपयट्काम्यनीत्यत्र षत्त्वं बहुव्रीह्यभिधेयापेक्षीवधित्वस्य सजो निरूपषट्कलक्षणस्वप्राद्युपसंर्गोपलक्षणस्य चाश्रयणेनादोषादित्याहुः ॥ तन्निषेधादिति ननु पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य ग्रहणादत्राप्रवृत्तिरेव स्यात् न पदांतेति स्मरेश्वरविरोधश्चेति चेन्न लोपसमानमिति कपटचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य तत्र विवक्षणमित्याशयान् ननु कौतुभमित्येव दोष इति वाच्यं पिपठिषतेः किंपूनिमित्तकाल् लोपस्य कौतुभत्वाभावात् तस्य सार्वत्रिकत्वाच्च पदसंज्ञानिमित्तकप्रत्ययनिमित्तकाभावाद्देशविषयत्वस्य वापरिष्कारेणादोषात् तस्मिन् प्रत्यये परे ये लोपः तस्मिन् प्रत्यये परे एव कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थे वा न दोषः तद्विनिमित्तकलोपान्तिरिक्तलोपेन स्थानिवदित्यर्थे वा तेन पठ्यतेः पठित्यत्र जनयतेः जनत्तत्तो जातइतिलापनेन जज्ञातइति अत्र श्रुत्वांसिद्धं अन्यथानिषेधाप्रवृत्त्यालोपस्य स्थानिवत्त्वान्नदनापत्तिरिति श्रूयमाणप्रत्ययनिमित्तकपदचरमावयवातिरिक्तइति वानिवेशनीयदृष्टिसुधियः ॥ ॥ नुमस्थानिकं इति शरिति प्रत्याहारग्रहणमात्रमानं तदभावे केवलानुस्वारोपलक्षणार्थमेव नुम् ग्रहणमावश्यकं शरग्रहणे तु केवलानुस्वारस्य तत्तदघटकत्वेन ग्रहणे सिद्धे तु

स. भ.
१२५

मूग्रहणं सामर्थ्यात् तत्स्थानिकानुस्वारेपलक्षणार्थं नुमूशुद्धस्तुनगृह्यते विसर्गसाहचर्येण अयोगवाहस्यैवग्रहणात् नुमूस्थानिकानुस्वा
रएवपर्यवसन्नवृत्तिवोच्यम् ॥ तडिति नन्वत्रसंयोगादिलोपेत्तस्यासिद्धत्वेनपुनः संयोगान्तलोपस्यप्राप्तिरेवेति चेन्न तत्रकौडिन्यन्यायस्य
त्रिपायांस्वीकारेणःशेषात् एतन्मूलकमेवयंप्रत्यपवायत्वंतस्यासिद्धत्वेनइत्युक्तम् इदमेवत्रिपायांन्यायप्रवृत्तौमूर्द्धाभिषिक्तोदाहरणमित्यलम्
षत्वस्यासिद्धेति अन्यथाषट्ठोः कइत्यापत्तिः तर्हि तन्निमित्तलोपानिर्गन्तव्येपदचरमावयवेति न निवेशनीयमित्यपिलाघवमिति पडित्यत्रतुन
दोषः श्रूयमाणतद्वितेति निमित्तत्वादितिदिक् विस्तरइति ननुमधुश्रौतमीमधिगितिकथमिति चेदयं सोपधः तेन संयोगादिलोपेदृष्टसिद्धिरि-
तिकेचित् ० दिधगिति ननुदिददिति उपदेशाभावाश्रयणं नापिदहित्युत्तरखंडस्योपदेशत्वम् प्रागंतूनामंतेनिवेशइति तस्य तत्त्वाभावात् नच-
स्थानिवत्त्वेन विशिष्टत्वं स्थानेद्वित्वानंगीकारात् किंचस्थानिवत्त्वेनोपदेशो गृहीतुमशक्यः नचभवतइत्यत्रादुपदेशत्ववदत्रलक्षणं भवत्वेन तत्त्वंस्था
देवतत्रप्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाश्रयणात् अदुपदेशप्रत्ययकालिकोप्राप्त्यइति तत्रस्थानिवत्त्वेन तदाश्रयणेपि प्रकृतस्यापि निमित्त
त्वेनानाश्रयणात् उपदेशप्रत्ययकालिकस्यस्थानिवत्त्वोपदेशस्य गृहीतुमशक्यत्वेन हलंत्यमित्त्रेवस्वभावसिद्धोपदेशस्य गृहीतुमशक्यत्वा
दुपदेशत्वाभावात् इत्याभावं एवमाप्तइति चित्यमिति एवंचदिधदिति जैमिनीयोक्तमेवपुनरुक्तमितिसुधियः ॥ वसोः ॥ वसुसादेशेनेति नचैवमपि ननु
स्तमेदृत्यस्यैवग्रहणं स्यादिति वाच्यम् सामान्यग्रहणंनेकानुबंधस्य धातोरपीतिज्ञापनार्थइति सकलेष्टसिद्धिरित्याशयात् एतेनैव स्थानि

रामः
१२५

वत्वेनैवा गित्वे लब्धे उकारानुबंधवसोः सामान्यग्रहणार्थमविष्यतीति भाष्यारूढमधिकसकारानुबंध नोत् संजनं व्यर्थमित्यपीत्ययोः
 त्वययोः प्रत्ययस्यां गीकारादिति केचित् उकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणम् अप्रिनाएकांतत्वादेकस्यापस्थितत्वादन्यस्यैव प्रत्ययस्यैव ग्रहणमि
 चिन्याच्च धातोरग्रहणपरिभाषावेनापि जातमिति अप्रिकेचिदाहुः नचैवं स्वसदृति साहचर्यात्तत्र सूत्रे धातोर्ग्रहणपत्तिः अत्र वसोरिति प्रत्य
 यस्यैव ग्रहणत्रापि तस्यैव ग्रहणौ चिन्यात् सांत्तेति विशेषणाच्च नहि धातोर्विशेषणे फलमस्ति सर्वत्र सांत्तस्यैव सत्त्वे वा व्यभिचारादिति दि
 क् परेत्विति वत्त्वे केन्यस्यापि प्रतिपदोक्तत्वमिति चेत् सदृश्यवस्थायामेत्वलोपाभ्यामेव प्रतिपदोक्तत्वात् संप्रसारणेनेनाधद्रत्यन्यत्र
 विस्तरः ॥ पुंसे बस्तुतदृति गौरवादेतदुक्तं भवति ॥ अदसु प्रसिद्धेरिति नचतक्रन्यायेन सिद्धिः इत्यादिसिद्धयेतदादिविषये तदप्र
 वृत्तिस्वीकारात् ननु अनन्यग्रहणप्रत्याख्यानेददमेवेति नियमे प्रकृतेः हं यदि स्यात् दकाराभावेन सनियमोऽसंगतः स्यादतस्सामर्थ्यादत्त
 नप्रवर्तनद्रत्यदोषः किंच परत्वात्सत्त्वे सकृत् गतिन्यायेन तदाद्यत्वमिति सुवचमेवेति चेन्न तत्प्रत्याख्यानेपक्षमादायैतत्प्रथमप्रवृत्तेः वस्तु
 त्त्वदादीनामद्रत्यत्र विभक्त्यविषयसप्तमीविहितविशेषणादिगौरवात् सैव चिन्त्यमित्युक्तत्वात् एवं च सकारस्यात्त्वेपररूपेऽप्रोच्चे शो टि
 लोपद्रतिन्यायेन पुनरत्वाप्रवृत्त्याऽदोषात् नच पररूपात् पूर्वमेवात्तरंगत्वात् लोपेऽसकावित्त्वं त्रटापि प्रोच्चेऽप्यकारविभक्तित्वा
 दिति वाच्यं द्विवचनोकारविभक्तेरेवौट्टितिसंज्ञास्वीकारात् प्रत्ययस्थादिति दृत्त्वात्पत्तिरिति चेत् द्वित्वसामर्थ्यात्पररूपात्तरमेवटिलोपस्यवक्तव्य

स. भ.
१२६

त्वात् प्रन्यथासेरोदित्वेववेदेवं चेदं चिन्त्यमित्याहुः ॥ नमुने ननु मुग्रहणं मास्तु इति चेन्न० पंचानाममुनेत्यत्रनाभावेकृतेनलोप्रस्थान्यथासिद्धत्वनिषेधम
पस्याऽर्थात्तरत्वेनमेर्षावर्गमितिस्वरूपनेः नेकृतेव्यवहितस्यैवासिद्धत्वनिषेधदूतिनदोषदूतिचेदत्रने ६ इत्यस्यविषयसंप्रभृत्वेनौपस्थेषिकस
सम्यभावेननस्मिन्निपरिभाषायाः प्रप्रवृत्त्याव्यवहितत्वांशस्वलब्धुंशक्यत्वादिनिदिक् ॥ इतिहलन्ताः पुष्टिंङ्गः ॥ पक्षदूति पदस्यादिरि
तिपक्षेतुगनिकारकेनिकृदंतेनसमासेपदत्वाभावेननिषेधोनेनितत्वम् षसुत्रः पंचमीसमासेनहुसेनाविन्यत्रनिघात्तापजिरितिबोध्यम् ॥ प्र
यो व्याख्यानादिति सानुबंधकपरिभाषायाउभयोः सत्त्वशास्त्रीयग्रहणमत्रमुल्लोकिकएवसंभवतीतिभावः नचप्रत्ययाप्रत्यययोरितिन्यायेनदो
षः नदभावात् प्रद्विरितिनिर्देशाच्चेत्याहुः ॥ इतिहलन्ताः स्त्रीलिङ्गः ॥ उत्तरपदत्वे। ननुकार्यत्वनिवेशेफलसत्त्वेपिप्रमाराणाममदूतिचेत् पदा
दिविधावितिपर्युदासएवावेह्नि तथाहिपूर्वकाला
व्यवहितकालदृतिर्हिपदादिविधिर्यथासेचदूति ॥ सकंरस्वपूर्वकालाव्यवहि
तकालदृतित्वं एवंचतन्साहचर्यात्परकालाव्यवहितकालदृतिरूपपदांतकार्यएव तथाचकार्यत्वनिवेशोऽर्थोत्कलितः यद्वाऽत्राभाषदृतिन्वे
नसाहचर्य्ययथासदन्त्यत्रप्राग्भावदृतित्वंतथाचध्वंसदृतित्वंपदांतकार्यएवेतिनपदव्यवायेपीत्येतद्विषयेप्रवृत्तिः ॥ अभ्रतुप्रतियोगित्वे
नवासादृश्यमितिनाशः नचपदादिविधिर्नान्तेत्यादौणत्वविधौपूर्वस्याभावेनपूर्वकालाव्यवहितकालदृतित्वंवाधिनमितिगान्धर्व उ
त्तरपदका कार्यपदादिविधेस्तथात्वेनारोपात् ननुपदप्रयुक्तकार्येउत्तरपदीयेकर्तव्येपूर्वपदीयपदत्वस्यापिनिषेधादितिचेन्न उत्तरपदी

रामः
१२६

येनेतिनिवेशेनोत्तरपदसंबन्धिनिकार्येदृतिनिवेशेनवादेशात् ॥ अत्रन्यकार्यित्वादिफलमुक्तं मुट्स्त्रेः अत्रनिधानमिति अत्रनिधानमिति
गतिकारकेतिसुबुत्पत्तेः प्राक्समासेऽपदत्वादनिष्टः स्यादितिभावः मसलिखितदृतिं ननुमधुशब्दात् यजंताद्दुवचनेजसिपुत्रे लुकि
द्वस्वस्यगुणोभवति अत्रपृष्टत्वादेडः पदात्तादितिदुर्वारंनचानेननिषेधः उत्तरपदत्वाभावात् एतत्प्रत्याख्यानेतुपजादौसर्वनासंस्थानि
पूर्वस्य ॥ पदत्वनिषेधेनोदाहादिनिषेधेन उत्तरशब्देनउत्तरपदंनलक्ष्यतेकिं नुवृत्तिचरमवर्ति तथाचप्रकृतेनिषेधसौलभ्यमितिबोध्यम्
युक्तं चैतत् अत्रन्यथाप्रत्याख्यानेऽस्मादेवाचारकिपिशपिमधवतिशंभवतीत्यत्रगुणेकृतेपूर्वरूपापत्तिः अत्रसर्वनामस्थानीभावेन
तस्यनिषेधुमशक्यत्वात् मन्मतेवृत्तिचरमएवसदृतिनिषेधः स्पष्टएवेतिदिकु संवध्यतदृतिः ननुतत्संबन्धि एनेतिरित्यत्रचारि
त्तार्थ्यात् सामर्थ्यात् लुकालुसेपिदृत्यसंगतमितिचेन्न प्राचीनानुरोधित्वात् तस्यस्वमतेह्येकवचनएवेतिबोध्यम् इदमत्रतत्त्व
म् एनेनवक्तव्यः नचत्रन्यायेनत्यदाभ्यत्वबाधः त्यदादिविषयेऽप्रवृत्तेरुक्तत्वात् यदिसोपिनोदाहावहः एनेदेवकर्तव्यदृतिभगवतः सिद्धांतस्त
त्रेनदेवकर्तव्यदृतिशंकिनेऽपरेयद्येनत्क्रियतेतर्ह्येनोपिनकार्येदृतिजदुपर्युपहासपरजयतत्सार्थक्यादिति सुंध्यः ॥ ननुउपसर्जनेतकारवा
रितार्थ्यमन्तः सामर्थ्याभावदृत्यत्वात् आह अत्रनयोरिति ॥ अत्रहनु निषेधेनापीति अपिनातक्रत्यायः ननुनिषेधविषयेचारितार्थ्यत्वं तत्रन्यायेमदृष्ट
दृतिचेन्न ब्राह्मणेभ्योदधिदीयतांनगत्रौत्तक्रं कौडिन्यायेत्यत्रबाधदर्शनात् नचवाक्यद्वयकार्येवाक्यत्रयकरणसात्तर्थात् तंवाप्येत् अत्रकिंगम

स. भ.
१२७

कमितिवाच्यम् ब्राह्मणेभ्यो गौडेभ्यो दधितक्रंशमश्रुमलं वदत्यत्र वाक्यद्वयेपि बाधदर्शनात् अत्र प्राचीनग्रामानहस्वाश्रास्त्रा प्रेवर्हिणस्तेन्ययोधा
द्वत्यत्र च दर्शनात् ननु नडि इति निषेधं पर्यालोच्य नलोप इत्यस्य संकोचे प्राप्तिरपि दुर्लभेति चेन्न संकोचस्य वाक्यार्थकालिकत्वेन वाक्यार्थान्त्य
र्वमेव च व्याप्य व्यापकज्ञानसत्त्वेन पूर्वशास्त्रस्यैतद्वाधत्तनादेतद्विषयसंकोचसुलभतया दोषान् निषेधशस्त्रस्य च प्रति योग्यपेक्षत्वेन पूर्वत
त्संकोचाभावात् नन्वाहयनेः क्विपि अह इत्यत्र नान्तत्वाभावात् कथं नान्तप्राप्तिपदिकत्वमहंशब्दे इति वाच्यम् पदान्ताहंशब्दस्य सर्वत्र
नान्तस्यैव सत्त्वेन तस्मिन् द्याप्यतायाः सोलभ्यादिति दिक् विभावयं च सुधियः ॥ दुर्गिति इयमूनीति वैदिकप्रयोगात् अस्त्रीलिंगत्वेन पुंनपुं
सकयोरेवेति न प्रमाणमिति किं वत्र कर्त्तरि वहूजीति ननु अत्र इत्येव कृत्वा तस्यैवानुत्त्वासिद्धे प्रत्याहारग्रहणं व्यर्थमिति पुंनपुंस्येदयमप
रोक्त इति तत्त्वम् अत्र इत्यनुक्त्येव इत्तु इति न कार्यमिति तु न औडश्यामित्यारंभेण सन्निपात्तेन परत्वेन औडस्यस्य औःसु अदोषेपिसस्येकव
चनेका रंनेपि नुमायुतीति दिक् ॥ शारासासिक इति अत्रयमपपाठः ॥ ठनिषण्मासिक इत्यपेक्षितत्वात् तुम्नेति वस्तुतः सर्वनामस्थानत्वमवनन
पुंसकत्वादिति चिन्त्यम् अन्वेति ॥ समासे ॥ भूतशब्दस्य पंचशतपरत्वमेव मक्षिशब्दस्य विशतिपरत्वम् अन्यथा भूतादेः पंचशिसंज्ञेयत्वेन
चतुर्दशसंख्यात्वस्यैवापत्तेः ॥ प्राच्छीपरोयः शतेति इदमेव युक्तम् अन्यथा शतभिन्नावयवेषु पिशतकारे समुदायावयवेषु शतयाप
निरेवस्यादिति शतभिन्नावयवेषु वान्ग्राह्यत्वे गौरवस्थात् पूर्वात्तत्वेन तस्य यत्रार्थवत्त्वतत्रैव प्रवृत्तिरन्यत्र तुनेतिकल्पनं चेति न चत्

रा
१२७

मनेष्वपवर्गाभावः पश्येनदृष्टोयः शनेतिव्याख्यानेनादोषात् उक्तगौरवेणास्याकिंचिक्करत्वात् इत्याहुरिति उक्तभाष्यद्वयविरोधः न च परि-
 हार्यद्वितिविषयम् अन्ये तु छदेषः आकृतित्वत्तृणेष्वेवप्रसिद्धमिति छदिरुपधीत्यस्यप्रतिपदविधित्वेपि चर्मणि तदप्रसिद्धेः प्रसिद्धे विधित्वा
 भावाच्चर्मणोऽन्येष्वपरिवृत्तत्वात्तौ पूर्वविप्रतिषेधार्थं भद्रत्येकेऽत्रपरिहरन्ति अन्यत्रशीघ्रोपस्थितिकत्वानिन्यविहितेष्वप्रभृतिभिः
 कपोवाधसंभवेपितथाविधकपूर्विधेरप्रवृत्तिपक्षेऽर्द्धे जातुरित्यत्रपाक्षिककपोनिष्ठस्यापचौभाष्यतात्पर्यान्नसः क्रितुषुर्द्धादिभेति-
 पाक्षिकोजुरित्याहुः अपरे तु लोहितान्मणावित्यनेनपुंसिचारिजाष्येनस्त्रियां प्रतिपद्धिधानमात्रालिङ्गबोधकप्रत्ययस्य प्राप्तेः क्रियमा-
 णाह्येहिताच्छिङ्गबोधनंवेति तद्वार्तिकनद्विरुद्धोक्तभाष्यद्वयेप्येकदेश्युक्तित्वंकल्पयतः तुल्यन्यायात् प्रकृतप्राप्तस्यापि दीर्घस्या-
 द्वातव्यूहपरिभाषयन्निम् अकारनिष्ठोपधात्वस्यविनाशेऽन्वत्वेनेदीर्घाप्रसृत्तेः स्वपीत्येकमेवेत्याहुः इति नपुंसकलिङ्गाः ॥ स्वरादिः प्राप्तेः इति
 ननुचादयः प्रथिदात्ता इत्येवंपाठेन तत्र न दोषः ननुस्वरादयोऽसत्त्वे इति पाठे स्वरादीनामसत्त्वे एवाव्ययत्वापत्तिः अव्ययमिति महासंज्ञया सिद्धांते
 पि असत्त्वे एषेष्टत्वात्तत्त्ववाचकानां तु क्वचित्सतिगमकएवेति न दोष इति चेन्न तत्र च चादय इति पदद्वयकरणनिपातप्रदेशेषु चादिपाठेन गो-
 रवापत्तेः यदि संज्ञाप्रदेशेषु निपातात् इत्यव्ययमित्युच्यते तदानसिद्धांतेन सममेव स्वरादिसूत्रे निपातग्रहणं न कार्यमिति तु अत्र पक्षे लाघेवं न
 चोपसर्गादीनाम्युदात्तानापत्तिश्चादित्वाभावादिनिवाच्यम् चादिगणे एवोपसर्गाद्व्याधिराश्वरे इत्येतपाठेन चादित्वसिद्धेः प्रादय इति च न

स. भ.
१२८

कार्यमिति चलाघवं न च चादीनामप्युपसर्गगत्योरप्यापतिरूपादिग्रहणस्य नियमार्थत्वात् न च कर्म प्रवचनीये घपि उपसर्गगत्योरप्यापतिरूपसर्गा-
दीनां गणोपाठत्वेन निपातवत् कर्म प्रवचनीयत्वात् प्रात्यापिसमावेश इति वाच्यम् कर्म प्रवचनीया एवेति पठित्वा गत्यादिवाध-
सिद्धः > अन्ययोग्यं वच्छेदो हि एवकारेण स्वघटितपदत्यागे एव निवेशे च किंलाघवमिति चेदेकं पदं कार्यमिति विशेषः इदमत्र तत्त्वं स्वसदयो-
व्ययमित्येव सूत्र्यन्तां चादयोपिनत्रैव पाठ्याः चादौ प्रादय एव उपसर्गा इत्येवकारेणोपसर्गादिवाधश्चादीनां चादयः > आद्युदात्ता इत्येव च पाठ्यम् >
सत्त्व इति पठित्वा चादीनां पाठः कार्यः नत्र कर्तव्यं वा तथा च चादयोः सत्त्वे इति प्राग्ग्रीश्वरान्निपाता इति स्वरादिनिपातमित्यत्र निपाता इति च न कार्यमि-
ति एतत्पक्षेपि पातपदमनुक्तमपिलाघवं निपातएकाचद्वत्यादिषु चादय इति पाठे च गौरवेपिसप्तपदाकरणात् मात्रालाघवं त्वनिशयितमेव-
न च संज्ञाकृतलाघवं तदनाश्रयं गस्योक्तत्वात् ननु स्वरादिषु चादिपाठे स्वरादेराकृतिगणत्वात् > प्रतिरिक्ताव्ययानामसंभवे पाठे नैषां चादित्वस्या-
प्यापत्याद्युदात्तापतिरिति चिन्नेत्र आकृतिगणोऽन्त्येव पाठ्य इत्यत्र विनिगमकाभावेन चादि नः पूर्वमेव तेषां पाठे मादोषादिनिष्क्रियैवानुस्येव तेषां प-
रममधुर इति भात्सर्येपि त्तोर्थविचारयं नु सुधियः ॥ सत्त्व वाच कत्व इति ॥ स्वरादिषु सत्त्व वाच कत्वेप्यव्ययत्वस्वीकारादि निचिन्नेत्रे साठ कस्तु-
चित्यः गमके एव तत्त्वकारात् वामिति यद्यपि विमत्स्यान्तार्थे न न साहस्यं तथापि प्रकृत्यर्थे न तत्त्वम् ॥ तत्त्व इति यद्यप्येकस्येव द्विरुक्तं तदुक्तं
तथाप्येकं तच्छब्दस्य प्रकृतिपरत्वेनैकस्य प्रत्ययपरत्वेन तदसंभवः न च तद्विज्ञेयत्वेन तदित्यस्य नम्यादित्यर्थे केन प्रथमं तदिति न्यूनं सा-

रामः
१२९

मानाधिकरण्याभावाद् द्वौ द्वौ दुर्लभः परिनिष्ठितविभक्त्या समासेनादोषात् न हि द्वंद्वसूत्रेशेषद्वयस्यानुवृत्तिर्येन प्रथमान्तानामेव संप्रतिविधिभा
 ७ प्रत्रकेचित्तु यद्विभक्तिस्मानुपृवीकत्वं तद्विभक्तिसमानार्थकत्वमेव प्रत्यासत्त्येति क्वमित्यादीनां पाठविनाऽव्ययत्वानुपपत्तिरिति दुः ॥ सार्ध
 यद्विभक्तिप्रश्नसाधीयद्विभाष्यात् ॥ सर्वेति ७ प्रत्रविभक्तिपदं त्रित्वपर्यवसन्नं प्रत्येकमेकवचनादविनिभावः द्वितीयेवेति द्वितीयाः कर्मत्वमे
 वार्थान्तर्यादयोपेक्ष्यत्वम् ७ त्रयाणामिति ७ प्रत्यथा कपिंजलाधिकरणन्यायेनायमेकः इमेत्रयद्वयपक्षाबुद्धिरेव चतुष्टयनिकाः प्रथमोपस्थि
 तत्रित्वावच्छिन्नबोधनेनैव बहुवचनसार्थक्येन द्वैयर्थ्यस्य एवमेव ७ प्रत्रेदं तत्वम् ७ सर्वविभक्त्येकवचनत्वांगीकारे गंगादिनायेत्येतेन ७ सर्वविभक्त्ये
 कवचनापत्तिर्न हि त्रुथाचानुभवः ॥ तस्मादेकैव विभक्तिस्तत्र स्वस्थितः ७ इत्यत्र सप्तम्येव स्वर्गतद्वय्यादौ पंचम्येव एवं चतुष्पद्व्यादौ हि प्र
 त्पाहारश्चरितार्थः ७ तत्र तत्र सप्तमी पंचम्यादेर्लुगर्थत्वात् त्वदुक्ता सर्वविभक्तित्वमयुक्तम् उक्तयुक्तेः न च येषामपादीनादिर्नास्ति स्तेषां
 नुसर्वैकवचनापत्तिरिति वाच्यम् ७ प्रथमे प्रथमेत्येव वक्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणान् प्रथमेवेत्यदोषात् कर्मादियोग्येत्यर्थस्तु न प्रातिपदिकप
 दवैयर्थ्यापत्तेः किंच पचतिकल्पमित्यादौ सदुर्वारः विशिष्टकर्तृत्वस्य केनाप्यनुक्तत्वात् ॥ कृत्स्ने संज्ञायाऽप्रपीति ७ प्रतएव नैभ्येषामि
 त्यादिसिद्धिः ७ प्रायेयेन विधिस्तदं त संज्ञाप्रतित्यदाद्यत्वस्यासिद्धत्वात् ७ प्रत्यादं तत्त्वापत्तिः ७ प्रत्येगुरुसंज्ञाप्रतिदीर्घस्यासिद्धत्वात् ७ प्रत्य
 नापत्तिः वस्तुतः ७ प्रव्ययीभावश्चेत्यत्र सामर्थ्यात् महासंज्ञायास्त्यागेपि एतद्विषये महासंज्ञायास्त्यागे मानाभाव इति सुधियः ॥ ७ प्रयंभाव इति ॥

स. भ.
१२९

॥ नन्वस्वस्तुतः कल्पेन न वै लक्षण्यम् ॥ प्रतएव ध्वननपरत्वेन तदर्थलापनं कुर्वतीति केचिदिति चेन्न ॥ अयं भावः कल्पे समानाधिकरण्य
संबन्धेन लिङ्गान्वयित्वं विशिष्टस्य न केवलस्येत्याशयः द्वितीये केवलस्यपिनेत्याक्षेपात् ननु तथापि वस्तुतेऽग्रंथेनातएवेत्यसंगतं तन्प्रत्याख्यान
रीतेरभावादिति चेन्न ॥ सर्वनामसंज्ञासाहचर्येणास्याप्यर्थत्वेन प्रत्याख्यानेनादोषात् प्रधानन्यायोपन्यासस्तु चिन्त्यः दृष्टोपूनेत्यादिगमके
एव तत्र चत्तेरिति दिक् उच्चैराविति ॥ प्रकारेवासुदेवस्तस्मादौ प्रत्ययः परादित्वेन सुपूर्त्वे एवमिदमशब्दात् ॥ अमिद्वितीयमपि न च समासे उप
सर्जनत्वमेवेति वाच्यम् ॥ कुगतिसमासे उभयपदार्थप्रधान्यात् उच्चैरभ्यामित्यादावदोषात् ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैत्रात्र लुकनप्राप्ते
नीतिकश्च मनभिधानमिति चेन्न ॥ अंत्येस्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति विषयादिति कश्चित् प्रत्येकमेवेति स्वरे विशेषादिनिर्दिष्टम् ॥ हयग्रीवपदा
भोजं हं हकारुण्यमूर्त्तये ॥ मग्राशेखरचंद्रस्य रचितावरचन्द्रिका १ चन्द्रिकायाः प्रव्ययानिसमाप्तम् ॥ ॥ श्री ॥ इन्द्राक्षेति ॥ निरूपितमिति ॥ नच
महाशूद्रसमुदायस्य निषेधेऽपि ॥ प्रवयवाद्वापूस्यादिति वाच्यं ॥ प्रमहत्पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः नच ॥ समुदायनिषेधेऽवयवभेदोत्पत्तौ ङक् ॥ प्रव
यवादेवेति तत्फलमिति वाच्यं ॥ स्त्रीवाचकेभ्य इत्यर्थे समुदायादवयवाच्च प्राप्तौ वृक्षप्रचलनन्यायेनावयवाद्नुत्पत्तेः न च कुंभकारेणोप्याप
द्येनेति भाष्यविरोधः ॥ एतन्न्यायेनाऽवयवाद्नुत्पत्तेरिति वाच्यं ॥ स्त्रीप्रत्ययानादित्यर्थस्यैव सिद्धं नत्वात् परंतु ॥ प्रनुपसर्जनात् ॥ अकारेण जदं न
विधीमहापृष्टीनिनस्यादित्यमहदिति निषेधः ॥ नच शूद्रशब्दार्थस्य स्त्रीत्वाभावः ॥ महाशूद्रे इति स्त्रीत्वविवक्षायामपि नागेशमतेऽपि नोप

रामः
१२९

नचादंनलक्षणष्टापु डीषावाभात् वस्तुनोविवक्षादिकमप्रयोजकम् उपजनिष्येतिन्यायेनसमासात् प्राकृटावनुत्यादात् अत्रवयवेजास्योपेण
जातिसत्त्वाद्वापुस्यादेवेतिचेन्न प्रियामरुतीशूद्रायस्येतिविग्रहेयत्स्वीप्रत्ययान्तंशूद्रेजिनत्तदुपसर्जनमितिह्रस्वोत्पत्त्यादित्यत्रबोधप्रतिष्ठामु
नूडीपु अत्रवयवाद्वापुचेस्यात्तत्रयस्येतिलोपेपिचक्षेतिन्यायस्यफलभेदेऽप्रवृत्तेर्हृगापादानशंकेनिबोधं कुक्कुटाण्डेति ~~वैवर्तिकामा~~
वेकुक्कुट्याण्डमितिस्थानप्रत्याख्यानभाष्येणानभिधानात् टावृचिशेषात्सूत्रभाष्येति नचपरत्वाद्वावृचीत्यस्यापवादत्तत्रिषोच्यं प्रत्याख्यान
नभाष्येणपूर्वमितिप्रतिषेधांगीकारात् सूत्ररीत्येष्टस्येति पादंनकृतसमासंनस्थानभिधानेद्विपरीतिसामान्यतोपिनसिद्धिनिश्चायः नचसू
त्रवैयर्थ्यमितिऋच्येवानभिधानेसूत्ररीत्येतिग्रंथासंगतिरितिवाच्यं सूत्रमनेद्विपरीति सिद्धं कृत्वापश्चाद्गिनिलोपनिमित्तमित्यतिसि
ध्येदित्यर्थात् नचैवमेकपादिनिसिद्धं कृत्वाऋगिनिलापनेसूत्रमनेपित्तिसिध्यतीति अनभिधानशंकासंगतिरितिवाच्यम् अस्य
ग्रंथस्यचित्यत्वात् वस्तुनप्रभावपर्यंतव्यापारस्यलक्ष्यानुरोधेनव्यवस्थितंनयात्रनदभावेएकपदीऋक्प्रभावपक्षेऽविनिसूत्रकास्मिन्
डीवंतस्यासिद्धिरित्याशयः त्यकनोकारस्येतिजिकनीकारकरणेनेतिभाष्यं नचप्रक्रियालाघवेनतथाकरणप्रथमोपस्थिताकारत्यागेवीजाना
पनेस्तादृशलाघवानाद्गात् प्रत्ययस्थानचसर्वाङ्गनिकृत्वानंतरमकविपूर्वत्वेनट्टस्यकार्याभावेनस्थानिकत्वात्प्रवृत्तौत्तत्रावधानेचारिणाथ्ये
नकारिकेत्यत्रस्थानिवत्त्वेनव्यवधानान्प्रस्तासमर्थनामित्यनुवृत्तेरितरत्रनव्येकृत्वात् कृतसंधेः कार्योचितत्वादितिवाच्यं क्षिपकं दीनांवेतिनिषेधा

स. भ.
१३०

ज्ज्ञापकात् व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः अत्रेदं तत्त्वम् अप्रापियः ककार इत्युक्तेः स मर्ष्या ज्ञापकेन वा एकवर्णव्यवधानं सिद्धम् अप्रापियोऽकार इत्युक्ते
नुवर्गाद् यम् उद्दीर्घानचस्त्रीबोधकाकारस्य सांकाशिकेऽभावोऽनुत्पन्नशक्तेरभावात् अप्रापित्क्रान्ता ॥ प्रत्याप्रज्ञाताप्रत्याप्रत्यकेत्यादौ च उद्दी
प्रग्रहणे दीर्घ इत्यस्य प्रत्याख्याने प्रकारस्य स्थानिवत्त्वेन स्त्रीबोधकत्वान्न दोष इति वाच्यं तद्रूपयोगाभावात्प्रत्याख्येयमेवेत्याशयात् उद्दीर्घाभावात्
काभ्यामिति बक्तव्यमत्रानचप्रतिपदोक्तेः अप्रापोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वेऽप्यस्याऽस्ति वाच्यम् अप्रायकेत्यत्रापि ह्रस्वबाधित्वात्प्रत्यप्रत्यादोषात् बहुच
टकिकेत्यत्र ह्रस्वभावेन प्रत्यचारितार्थ्येन वाधनायोगेऽपि वाच्यम् एवं चेदत्तदिति नानुवर्तते तथा चार्थकेत्यत्र स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वदोषात् उद्दीर्घा
ग्रहणे इति तु प्रत्याख्यातमेव अन्येऽनुस्विस्तुच्छापिकेत्यत्र विकल्पः स्यात् सिद्धानेऽनुस्वीबोधकेत्यर्थस्य सिद्धाति तत्त्वेनैवैतन्मार्गकदेशस्य स्थानि
वत्त्वेन विशिष्टे स्त्रीबोधकत्वेऽपि प्रवयवेऽप्रभावात्नेत्वविकल्पः न च समासेऽवयवगतस्त्रीत्वं तथा सत्वधापि प्यलीत्यत्रात्प्रवनिष्ठमपुंसकत्वे
न ह्रस्वापनेः वलुनस्त्वर्थकेत्यत्र स्थान्यलुनिष्ठत्वेनाह्रस्वदुर्लभमिति केचित् परेऽपि त्येकेऽन्यत्रापोऽभावेन विकल्प्याभापतिरित्योहः प्रत्रफ
लभेदानुद्दीर्घात्प्रग्रहणेऽदीर्घ इति प्रत्याख्यानासंभव इति तत्त्वम् अनुपसर्जनान्त आचारकृतिवन्तेति न च कर्तृकृतिपि जतौ लोपः प्रत्य
भावाद्देवादोष इति वाच्यं गौरादिपठितानुद्दीर्घादित्यदिक्त्वं तस्यानभिधानमित्याशयात् नचोपसर्जनत्वं स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वम् अप्र
पवतदारिनिमूत्रे ह इति प्राप्नोति स्वदूचेऽप्येते इति भाष्यस्यैकदेशु कित्त्वकल्पनाऽभावः पदेचोपसर्जनत्वाभावः प्रकृते इति वाच्यम् अर्थान्तरवत्त्वे

—
रामः
१३०

नट्टयत्त्वाथवोधकत्वं नदरूपोपसर्जनत्वात् वस्तुनोदृष्टपदनिवेशानाभावः तदोरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधश्चेति बोध्यम् पञ्चगव्यं नदंति
चराजपुरुषे कार्यकाले नलोपार्थदृष्टस्मरान पेक्षत्वस्य ग्रहणे दोष एवेति वाच्यं तत्र यथोद्देशेनैव निर्वोहे दृष्टपदनिवेशाभावेन प्राप्तिपदिकत्वात्
रूपमित्यर्थ इति यद्विभक्तिसौधनविधिशब्द सदापन्तेरलग्नत्वात् स्यादतः कर्मसाधनेन नदं तशब्देन कर्मधारयस्य च नदं नं यद्विधीयमानमसंज्ञात्
मित्येवं रूपमित्यर्थः प्रत्ययविधाविति नच विशिष्यत्तद्रूपेणापादाने एव ग्रहणं वेति निषेधप्रकृत्या ज्ञापकत्वेति वाच्यं षिरोरेतिसूत्रे विशिष्यो
पादानात्तदानात्र फलमित्याशयान्न नच तथापि न ज्ञापकत्वेति कुम्भकारे या पादनभाष्यासंगतिरिति वाच्यम् एतद्वाच्यं प्राप्तिपदनिविष्टस्य चि
त्यत्वात् अतन्वयापत्तेरिति नच परपत्त्यस्त्रीद्वयादौ संभव इति वाच्यम् प्रत्ययग्रहणद्वयस्य वाचनिकत्वेन नस्यानेन निषेधकत्वात् इति तत्त्वं कुं
भकारे यदिति नेनुस्त्रियामिति गृह्यमाणविशेषणात् नदोषो बहुकुरुचरेत्यादौ नाप्यतिधीवरीतिफलं शूद्राचेति ज्ञापकत्वेन सिद्धेः नच शूद्राचेति ज्ञा
पकेन बहुकुरुचरेति व्यावर्त्यमेवेति वाच्यं तथापि ज्ञापकतासंगतेः किंच शूद्राचेत्यनेन नत्सूत्रे एव तदं न ज्ञापकम् अतिधीवरीति तु बहुव्रीहौ
वेति ज्ञापकात् तत्सूत्रं नदं तं यत्तु तेन चात्र सिद्धं कुम्भकारे यस्यापि निष्कृष्टे कार्ये भावाभावे च न्यभावेनानापत्तिः नच परमगार्थो यत्तदिति भाष्यादस्मा
च्च तद्भावेऽपि वृत्तिः तथासत्यपि वृक्षप्रचलनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्तिः स्यात् नच फलभेदे वृक्षप्रचलनन्यायाः प्रवृत्तिः तद्वन्त्यादावपि नदप्र
वृत्तौ दोषात्फलभेदेऽपि तत्प्रवृत्तिरित्यंगीकारात् किंच पारिष्कारिकार्थं यत्नान्न प्राप्तिपदिकत्वाभावात् वनदोषः नच मूलैवेनोपदंशमित्यत्र प्राप्ति

स भ.
१३१

पदिकत्वार्यनियतसमभिव्याहारानिरिक्तस्य तत्र ग्रहणेन अर्थवत्त्वमेवेति वाच्यं निपातस्यानर्थकस्येति स्थानेऽव्ययस्येति पठन्तं दोषात् न च भाष्य
प्रामाण्यादर्थवत्त्वं तर्हि निप्रतसमभिव्याहारानिरिक्ते विशिष्टस्य स्वर्थवाचकत्वेनावयवस्य स्वर्थवाचकत्वाभावेनादोषात् नचैतदपि प्रागेपि नवर्त
ते भाष्यादिति वाच्यं तर्हि वृक्षेति न्यायेनैव दोषदानस्य सुवचत्वात् नचावयवाद्युत्पत्तावपि विशिष्टस्यापि प्रकृतित्वेनोभयोर्द्वौ दोषोनेति उक्त-
न्यायेन खंडनमसंगतमिति वाच्यं घाटचकारोयेदोषतान्यर्थान् तत्रोभयवृद्धौ दोषात् इति चेन्न वृक्षेति न्यायस्यैतद्वाक्यात् प्रवृत्तः नचकरोभेदि
करः कुंभस्य कृते म्निरावन्तेन समासेऽवयवादेवोत्पन्नो कुंभकारे योगलेपति न्द्रति वाच्यं गतिकारकोपपदानामिति पूर्वसमासे नंतरं टापि नदेभावा
त् पृष्ठीशेषद्वयस्यापिकारकत्वांगीकारात् नचसेनां नलक्षणकारिभ्यश्चेति एतेन वाधाद्गोवनेडुी वाच्यं विशेषविहितत्वेन स्रक्तत्त्वं प्रवृत्तेः यद्वा
कुंभकारीवमनुष्यः कुंभकारीतस्यापत्यमित्यर्थे स्त्रीभ्यो ङित्यस्य स्त्रीप्रत्ययांतादित्यर्थेऽवयवाङ्गीपि अवयवे निष्कृते कार्यकारणभावाद्गनुत्पन्नो को
भकारे योनिसिद्धति इत्यनुपसर्जनाधिकाराभावेदूषणं नचस्त्रीभ्यो ङित्यत्र स्त्रीवाचकादित्यर्थेनादोषद्विति वाच्यं कन्नत्स्य बहु श्रीहो ह्रस्वानाप
निरनुपसर्जनाधिकाराभावेति विशिष्टस्योपसर्जनत्वेपि अवयवस्योपसर्जनत्वाभावात् यदि शास्त्रीयमुपसर्जनं तत्र गृह्यते तर्हि प्रत्याख्यानेन वरमि
तिदिकं नचटिडुति सूत्रे तदेतग्रहणं कर्तव्यमिति वाच्यं तथासति यदि तदंते स्त्रियामिति विशेषणं तर्हि बहुकुरुचरेति दूषणं यदि गृह्यमाणस्य तदे
ऽऽपिश्लेति दूषणं सिद्धं तेनुप्रनुपसर्जनदिनिगृह्यमाणविशेषणादुभयसिध्यतीति बोध्यम् अर्थवत्त्वाभावेनेति नचानुपसर्जनाधिकाराभावेऽ

ग. म.
१३१

वयवस्य प्रातिपदिकत्वेन डीवुत्पत्तिः कृतेदानीं तु तद्भाव इति विरोध इति वाच्यं तदधिकाराभावे इदृशार्थः वत्प्रहे प्रमाणभावात्तदधिकारस्य
तेनेदृशार्थवत्प्रापनादिति च बोध्यम् निष्कथे कार्यभावात्तच्च अपत्याद्यर्थान्वयिनावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वं न च विशिष्टं बुद्धान्नातिरिच्य
त इति न्यायात्केवलेप्यन्वयिनावच्छेदकावच्छिन्न इति अत्र पर्याप्तमत्वस्य निवेश्यत्वात् असहाय एवेति तत्त्वं प्रतिदिदिक्षितधर्मात्
च्छिन्ना समभिव्याहृतत्वं धर्मश्च स्ववृत्तिधर्मनिरूप्यः तेन राम इत्यत्र न सर्वशब्दत्वात्तिदेशः सर्वशब्दत्वस्य रामशब्दत्वमिदृशपितृत्वाभावात् न
चा समभिव्याहृतत्वमिति मास्तु दरिद्रेत्यत्र तत्त्वाभावान्न दोषः अतत्त्वं च स्वघटक प्रागभावानधिकरणत्वमिति इकारवृत्तिरूपत्वं नास्तीति वा
च्यं तदनधिकरणकत्वरूपाः कारस्य भाव इकारे स्तीति तादृशभाव रूपेकारवृत्तिधर्मेण तदधिकरणरूपा कारवृत्ति प्रयोगित्वस्य निरू
पितत्वात्तदेवाश्रीयते न च तदधिकरणभिन्नत्वमिति स्वस्मिन्स्वभेदानंगीकारेणानात्त्वमिकारस्येति वाच्यं पूर्वोक्तरीत्याऽप्यतत्त्वस्या त्रेतु
शक्यत्वात्ततोऽसमभिव्याहृतत्वमिति एवंचैकदेश्युक्तित्वमावश्यकमेव वस्तुतः एकस्मिन्नित्यस्यैकव्यक्त्याऽभिन्ने इत्यर्थः तत्सहाये इति व्य
पदेशश्च विशिष्टवैशिष्ट्यं तथाचैकव्यक्तभिन्ने विशिष्टवैशिष्ट्यवत्कार्यं विशिष्टत्वं च घटकत्वघटितत्वादिरूपम् अस्य प्रयमिरित्यादौ घट
कत्वात्तिदेशोर्थात्तदनधिकरणकत्वरूपमंतत्वमिति लक्षणसमन्वयः इयायेत्यादौ च घटितत्वात्तिदेशोर्थादवयवित्वमिति दरिद्रेत्यादौ तद्
घटकत्वात्तिदेशेपिन तदनधिकरणत्वरूपमिवर्णान्तत्वमायाति इति नानि व्याप्तिः इरियानित्यादौ तदादित्वात्तिदेशोर्थात्स्थानि वद्भावेन तद्वि

स. भ.
१३२

तांतत्वमानेयम् अतएव न प्रत्ययमात्रस्य तदंततां वृत्तं इति दीक्षितग्रंथसंगतिः न चास्य प्रत्ययमिति विग्रहे अत्र प्रणुत्तवस्थायां प्रत्ययमात्र
स्य प्रातिपदिकत्वापत्तिरिष्टापत्तेः नचौपगवद्व्येकदेशकारस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तिः वृत्तप्रचलनन्यायेनादोषात् इति निर्दुष्टः पंथाः नत्र
स्वर्जापुनरत्रेति नचवयोवाचिनां वैकल्पिकजातिकार्यत्वात् प्रयोगेरूपद्वयसिद्धं पुंयोगे वयस्य चरमद्विवाधित्वापुंयोगादीत्यायामिति डी
षेवस्यादिति वार्तिकं तत्र कृतेपि वार्तिकेन डीषं वाधित्वाडीवेवस्यादिति गौरादिपाठः तस्मात्सामर्थ्यात् न डीषद्विवाधित्वात् तत्र वृत्तादिषु
पाठः कार्यः किंवा मतोरोवेत्यनेतरं वार्तिकं कार्यत्वेन सर्वत्र रूपद्वये सिद्धे गौरादिपाठः किमर्थं द्विवाच्यम् एवं सिद्धे एवं क्रियमाणेन वैक
ल्पिकं जातिकार्यस्यानित्यत्वं बोध्यते तस्माच्च वृत्तादिपाठस्य अत्र पुंयोगे चरितार्थ्यं पुंयोगे परत्वात् डीषेवस्यात् एवं मनेभ्येभ्युक्तेः अनन्त
रपाठेपि पुंयोगे चरितार्थ्येनापुंयोगे डीष एव स्यात् तस्माद्गौरादिपाठः वार्तिकं चेति वहवः अनित्यत्वफलतु वृत्तादिष्वितिरेत्यत्र देवडीषु प्र
त्रैव वृत्तमः नरुणीसुरेत्यत्र वयोवाचकत्वाभावात् प्राप्ते डीवर्थं वार्तिकं तत्र अत्र पुंयोगे वैकल्पिकजातिकार्यत्वेन रूपद्वयेपि परत्वात् पुंयोगे डी
षेवस्याद्द्वार्तिकं तत्र चरितार्थ्यमिति पुंयोगे डीषघटितमेकमेवरूपस्यादिति सिद्धमिष्टं गौरादिपाठः अत्र चरितार्थ्यः अत्र विचारयंतु मुषियः वार्ति
कस्यान्यार्थं नापत्तेः अत्रैत्यर्थः तत्रे कंमिति ह्रस्वः पाठः शक्तियष्टारिकगेव विधेयः विधानसामर्थ्यान्नयस्येति लोपः ॥ अन्यथा कगमेवदि
दध्यात् वहिषष्टिलोपद्वयत्र वहिषः षलोपोऽयश्च कगिति पाठ्यत्वेन नदोषो विधानसामर्थ्यान्नलोपद्वित्वेन तीयादिकं किं तांतीयीका

रामः
१३२

सिद्धेः नचतत्रदीर्घान्त्रैल्लक्षः नार्नीयीकीदृत्यसिद्धेः प्राचांष् ननुष् डेवविधेयः किंतद्विजग्रहणेनडित्वसामर्थ्यादासुरेरुपसंख्यांनमिजिसिद्धमिति
चेन्न संहितापाठेडिरपिसंभाष्येत्किंचतस्पाट्टमात्रिकत्वेनाऽविशेषात् किंचगौरकक्ष्याशब्दाद्गर्गादियन्नत्प्रकृतिककौड्यादिसुद्धं
तप्रकृतिकचावंतानद्विवक्षायांभस्याढइतिपुंवत्त्वार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वाज् नचभाष्येत्प्रत्याख्यातमितिवाच्यं तद्वदस्यापिकृतप्राय-
त्वात् प्रत्याख्यानेषाद्यज्ञइतिचापिगोकक्षातस्मात्ष् इतिसिद्धागोकक्ष्यायणीनचगोकक्ष्याइतिस्यात् ष् स्यचाणोऽववादकत्वादि-
तिवाच्यं प्राचांष् इत्यत्रसर्वत्रग्रहाऽनुवृत्तिस्तच्चवाधकविषयेपिप्रवृत्त्यर्थं गोकक्ष्याइतिनु उदीचांमतेएवंचगोकक्ष्यायाः प्रतिषेधो
वक्तव्यइतिसम्प्रसारणनिषेधकंवार्तिकमपिनारंभणीयमित्यपरमनुकूलं टिड्डाणां टिदाद्यवयवेति नचटिदाद्यवयवोकारइत्युक्तेका-
रस्य प्रत्ययत्वञ्चदंजग्रहणाऽभावेनप्रातिपदिकविशेषणेनैव तदंतनिधौपरमकुरुचरीतिनस्यादितिवाच्यम् एकस्मिन्नपित्तदंतवि-
धौटिदाद्यवयवाऽकारंतत्वस्यप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणेप्रत्ययग्रहणइत्यस्याऽप्रवृत्त्यासमुदायेपिसत्त्वात् नचैवंबहुंकुरुचरेत्यत्रापिवार-
णार्थमनुपसर्जनाऽधिकारस्यचारितार्थेनज्ञापकताऽसंभवइतिवाच्यं टिदिन्यादिप्रत्ययग्रहणेनतदंतग्रहणेन टिदंतमित्य-
र्थोत्समुदायेतदभावेनाचारितार्थोत्पटिदाद्यवयवकारंतमित्युक्तेतुपरिभाषाबाधः स्यात् तथाचटिदंतान्तंयदकारस्यमित्युक्तेपचाप्ते-
ति प्रत्ययाऽकारष्टिदाद्यवयवोग्राह्यइत्याकलनीयं परेत्विति नच कचिदन्वविधावितिनिषेधइत्यस्याऽभावेनचकाराण्डइत्यत्रस्यानिवचे

सं. भ.
१३३

नटित्वादेरेत्वंस्यादिति वाच्यम् टित्त्वं तत्र तद्गमित्यनुवर्तते टित्त्वं तत्तद्गंटेरेदृत्तित्वासेन वाऽदोषात् न च डिः दादेशानां न डित्त्वमित्यस्याभा
विलविषीष्टेत्यत्र गुणो न स्यादिति वाच्यं लिङ्गसिचाविति क्ति कित्त्वविधानात् ज्ञापकात् क्वचिन्नडिः दादेशानां डित्त्वमित्युच्यमानत्वात् ह
लउपधायादिति वृत्तसामर्थ्याच्च वधानेपि भवति गार्ग्यायणीत्यत्र तु येननेति न्यायेन न दोष इति वाच्यम् उपधापदासु च नैर्वचन-
कल्पनापेक्षया लघीयत्वात् ॥ १ ॥ प्रादिरुपरंजकेति अविमदोष्टिषचू इत्यादावनायासतो वीरकतयेति केचित् नादेशादिति न
चेत्संज्ञाभवतुलोपं धित्वाऽऽदेशः स्यादेवेति वाच्यम् इदिति महासंज्ञया लोपं विना संज्ञाऽप्रवृत्तेः सर्वत्र सर्वेषां क्षितिफलित्वात् सत्संज्ञास्त्रुत्पत्तेः
प्रावत्यायनीति प्राचांष्कस्तद्धितः सर्वत्रेति न्यासेन सिद्धम् एतेनापकर्षः परास्तः आरंभसामर्थ्यादुत्तरसूत्रे नित्यत्वसिद्धेः न च माण्डूकस्यास्य
न्त्वेन डीप्रासः इति यापूडीपोरिति सुगम इति वाच्यम् कौरव्यसाहचर्येण गोश्राणं तमात्रस्य ग्रहणेन तत्र जातिलक्षणडीषा बाधादिति सुधिय
विभाषा ॥ बहुवोदृषलपत्तय इति न चात्र प्रयोजनादनुपसर्जनादिति ज्ञापनाऽसंगतिः अत्रैव कतयेतत्र करणात् न चात्र विशिष्टस्याऽनुपसर्जन
त्वमेव ॥ सपूर्वपत्तिशब्दत्वाभावात् ॥ पत्तिशब्दे समासकाले बहुवृषले न्यस्याऽनवयवत्वात् नदंत्वेति नासूत्रि मूलोक्तेदोषात् समासस्येति हु
नासूत्रि बहुचूर्वेऽनापत्तेः बहुवृषलपत्तौ तु न दोषः प्रत्यासत्यापत्तिशब्देन केवले भजा तस्य समासस्यानुपसर्जनस्य ग्रहणात् ॥ कृतेरिति तु नो
क्तं पत्तिप्रिवमनुष्यापत्तिरित्यत्रापत्तेः व्यपदेशिवत्त्वेन सपूर्वत्वात् सपूर्वग्रहणं तु न्यभावे चरितार्थं त्रीण्येति कुंभकपाललोहिनीत्यत्र न प्राप्नोत्यत्र

रामः
१३३

यं व्याख्या गृह्यमाण विशेषणमिति त्रिष्वेनीत्यर्थो बोध्यः सपत्नीतिनिपा तात्स्वीविशेषेणैवेत्यर्थः सूर्यः ॥ सूर्यो दीनामंगानामित्यर्थे सौरीनस्यात् यग्रहण-
मिति सूर्यमानयतीति सूर्योऽणीत्यत्रैकादेशेऽप्रकारस्य सूर्यसंबन्धित्वादुपधात्वाच्च लोपः स्यादित्यावश्यकमिति केचित् उपधात्वाभावान्नेत्यपर-
उपमिति विसारिणो मत्स्येदृतिर्निदेशोऽसंदेहायङावित्येव वक्तव्यत्वाद्वासप्तम्योऽग्रहणं नक्षत्रवाचकादिति व्यावर्त्यं तु निष्यसंज्ञ कपुरुषस्य
इदं नैष्यमित्याहुः दंष्ट्रादृत्त्यस्मजादौ पाठः ॥ अपरदृति कमण्डलोदृतिमेदिन्यापिठरेतुदृतिपिठरमिति कोशस्य संकोचेनानुमत्तत्वाच्चात्तत्त्वमि-
त्याशयः वस्तुतएकेन कोशेन कोशद्वयसंकोचस्यानुचिन्तत्वात् कोशद्वये तर्हि कमण्डलाविति कोशे उपलक्षणतया व्याख्यापतिः एवं च ॥ अत्र
सामान्यपरत्वेनानुमत्तत्वाच्च जातित्वमित्यप्राप्तद्वीषएव विधानं न नियमदृतिवोध्यं नीत्याऽप्रनित्यत्र प्रतिपदोक्तस्येति बोध्यं वाग्रेण सत्त्वे निविशते
ऽपेति पृथगिति ॥ अभावेऽपि व्याप्तेः सत्त्वे निविशत इति जातावति व्याप्तेरपेतीति ॥ प्रात्मनिष्ठधर्मेति व्याप्तेः पृथगिति ॥ प्राप्तेऽपि व्याप्तेरक्रियाज-
इति क्रियानामकृत्तिसाध्याजन्यस्य क्रियात्वात्तस्य च निषेधः ॥ अत्रेदं बोध्यं मानेनुगणलक्षणमभिहितमाक डारादृत्यत्र भाष्ये तु गुणवचनलक्षणम-
भिहितमेवं च विरोधाभावाद् हूविशेषणसार्थक्याद्भाष्यसु योजमित्येकदेशु क्तिवं चिन्त्यस्य ष्टुचेदं शब्दरत्ने शुचिशब्दे कृदिकारादिति स्यादि-
त्याह शुक्लेति नचसंयोगोपधत्वेन निषेधः खरुसाहचर्येण संयोगोपधेति निषेधोऽप्युकारं न स्यैवेत्याशयान् वस्तुतः शुभमित्युदाहरणीयं प्रिय-
कतिरिति नषट्स्वस्त्रादिभ्य इत्यस्य स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति व्याख्यानेनात्राऽपि निषेधे इदं फलं चिन्त्यसुगंधिरिति तु फलस्य पुराणशब्दस्यासंनत्वमि-

सं. भ.
१३६

निडीवृडीषोः स्वरेविशेषाभावद्वत्युक्तं पुंशोस्त्रियां वर्तेमानस्येति पुंस्येवेति नच ज्येष्ठा कनिष्ठे न्यजादिनिपातनं व्यर्थं डीषोः समाप्तेः पुंस्येव विद्यमानत्वाभावादिनि एव स्यात्प्रयोजकत्वात् अतएव शुक्लीति पुंयोगे सिद्धः महद्भिर्मिति नच स्वार्थे परिपूर्णपदार्थान्तरस्य कस्मिन् च इति न्यायेन सुबुत्पत्यनंतरं महत्त्वविवक्षायां डीवृजायमानः सुवंतात्स्यादिति वाच्यं प्रातिपदिकादित्यधिकारेण नदव्यवहितोत्पत्त्या सुवंतेपि दोषाभावात् तद्विनेते प्रातिपदिकप्रकृतिकेलक्षणया सुवंतादेवोत्पत्तिरिति ज्ञेयं यवनास्त्रियां यवनशब्दस्य यव नलिपिरेपचारिकत्वेन तस्येवमित्यणोप्राप्त्या नत्रेन स्य चारिनार्थेन यवनानां लिपिरिच्यत्राणवाधकः परत्वात्स्यादिति बोध्यम् एवं चाणवाधकोऽपि विनिवहव एव ग्रंथास्त्रियाः अयं पुंयोगेपि डीपूकालीत्यत्र न जानपदे निस्त्रेवर्णग्रहणात् अन्यथा वर्णादिति सूत्रे कालादित्युक्त्या अणो एव तादृशरूपसिद्धेः नच तेन डीवृभवतीति अनुदात्तः स्यादिति वाच्यम् कालशब्दस्यान्तोदात्तत्वेनोदात्तस्वरेण डीषुडीयोः स्वरेविशेषाभावात् यदि तु वर्णग्रहणमात्रागौरवान्यदगौरवमिति ज्ञापकतया चरितार्थमित्युच्यते तदा पुंयोगे डीषेष्ट एवेति बोध्यम् अंवावेति नच पदादादिरित्यर्थे गोस्य इत्त्वत्र सुबुत्पत्तेः पूर्वसमासेपि निषेधप्रवृत्त्या पत्वार्थमावश्यकमिति वाच्यम् पदस्यादिरित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तत्वेनाऽस्य चिंत्यत्वात् एवञ्च नियमार्थत्वं मप्रयुक्तम् हृदि स्थित्यपि पदादादिरिति विग्रहेणैव सिद्धमिति ज्ञेयम् अस्वांगप्रस्वांगादिति बहुव्रीहिविशेषणेपि नस्वाऽङ्गः अत्रेति विग्रहेणैव रासेरापीतीत्यादिसिद्धौ दोषाभावेन पूर्वग्रहणस्य छार्थमेवेति वाच्यम् उत्तरसूत्रेन स्वाङ्गं यत्रेति कर्तुमशक्यत्वेन स्वाङ्गमिन्नात्यस्यत्वाङ्गं नदत्ताद

रामः
१३६

नुपसर्जनादित्यर्थे कल्याणपाणिपादेत्यत्रापत्तिः स्यात् पूर्वपदग्रहणे तु यत्त्वाङ्गं नत्पूर्वपदं यच्च पूर्वपदं नत्त्वांगमित्यदोष इति बोध्यम्
 स्वांगाच्चो एकविभक्तीति शास्त्रीयमुपसर्जनमेव ग्राह्यम् अत एवा पराश्वत्ते केशाश्च अपरकेशाः प्राईषत् अपरकेशा इति विग्रहे प्राप
 रकेशीत्यत्र परादिवद्भावेन प्रापरेति पूर्वपदं तस्मात्परस्वाङ्गं केशेति शोखायोपसर्जनकमिति डीवृ भवति लौकिकाः प्रधानत्वग्रहणे
 तु नत्तदभावे तडीषु न स्यादिति कृत्रिमन्यायेन शास्त्रीयस्यैव ग्रहणमुचितमिति बोध्यम् एवं ज्ञाः धानत्वचेति ग्रंथश्चिन्त्यः समुच्च
 यार्थवेति सुधियः शिखेति प्रत्युदाहरणमिति नचोपसर्जनादित्यस्याऽभावे बहुव्रीहेरित्यनुपसर्जनादित्युभयमपि संतत्राऽनुपसर्जना
 दितिसंबंधे सुखेत्यत्र टापं वाधित्वा डीपू स्यादुपसंजनिष्येति न्यायेनेति सम्यगेव ग्रंथः अशिखेत्यत्रापि न सह न जिति निषेधः अस्य शिखे
 वं माथाऽभिप्रायादिति वाच्यम् अत इत्यनु र्नौ शिखेत्यत्र टापं वाधित्वा डीपू स्यान्न तु सुशिखेत्यत्रोपसंजनिष्यन्त्यायस्य सामर्थ्यमूलकत्वव
 शिखेत्यत्र चारि नार्थ्यादित्ये तद्ग्रंथसङ्गतिरिति कश्चित् बलुत उपसंजनिष्यन्त्यायस्याऽपि प्रवृत्तिरिति सम्यगेव मूलासिमत्तमूजा नेरं दे न दे न
 तिव्याप्तिः समानवालिंकाऽनेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानध्वंयेति तत्र समानकालिकेति विशेषणव्यर्थमनेकवृत्तीत्यनेनैव गंता र्थत्वात् गो
 त्रं चेति शास्त्रीयम् प्रोपगवीभार्ये पुंवत्त्वनिषेधेन प्राप्नोतीति नचाऽत्राऽपि शास्त्रीयगोत्रे वर्तते इति वाच्यम् एतद्वाच्यं श्रीमहायाद्विशेष्यतस्य
 श्रीवदद्रव्यपरिमाणे मित्यत्र परिमाणपदं व्यर्थं व्यावर्त्याऽलाभात् लक्षणया गोत्रस्य विवक्षितत्वात् परेत्विति ॥ प्रथमपक्षे षट्पदेशत्वेनाक

सं-भ
१३५

त्याश्रयान्यनरोपदेशव्यंग्यायद्वापक्षेऽप्राकृतिग्रहणाउपदेशव्यंग्याचेत्यर्थः अत्रेदंतत्वम् औपगवीभार्येनदोषः युधेऽन्ययलक्षणनगोत्र
त्वेन प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वात् किंचाऽणिजातित्वंपूर्वेकत्वेदानीं प्रत्ययलक्षणेन जातित्वाभावात् तस्यापिसाऽपुरणात् किंचत्वाव
न्मात्रे जातित्वेपित्तः परस्त्रीप्रत्ययाऽभावेन जातित्वाऽभावः ॥ किंचाल्त्वित्त्वेन ॥ पूर्वभाष्ये लये लौकिकगोत्राऽश्रयणमनुचिनम् नापि
ब्राह्मिनारदुस्मिद्धिः तत्र जातिपदेनाऽऽकृतिरिति लक्षणकस्य घटत्वेत्यादि लौकिकस्य वाग्रहणात् अत्र एव ब्राह्मो एव णट्टिसिद्धि
रन्यथा तत्र गोत्रत्वेन जातित्वादोषः स्यात् एवं चावन्तिरिति भाष्यमप्यनुकूलमिति तत्त्वविदः अत्रेदं बोध्यम् तदन्तिष्ठितिकोशस्य प्रामादि
कत्वमनुचिनम् किंचकस्य लिङ्गस्य न्यागदृतिविनिगमनाऽभावः जानैराविष्टलिङ्गस्वभावस्यऽपि आविष्टं प्राप्तम् स्वत एव नाऽन्यतो लि
ङ्गस्येति विग्रहेण स्वनिष्ठलिङ्गत्वेपिनदोषः शुक्लादौत्वाश्रयव्यक्तिगतत्वान्नाविष्टलिङ्गत्वम् असर्वलिङ्गाभित्यस्यापि सर्वेषां यानि स्वतोऽन्य
स्येति तदभाववान् किंचुस्वाश्रयमात्रलिङ्गवन्तीत्यर्थेनाऽविरोधः एतयोर्भेदिति द्वित्वनिर्देशोऽपि कुमारशब्दविषयद्विनेदोषः कुमारश
ब्दे हि प्राकृतीति लिङ्गानां चेति द्वयमेवेति नदोषः एवं च गोत्रचेत्यस्य साहचर्येण संज्ञात्वमेव प्रतिदेशमानाऽभावात् स्येवेति मत्त
शुद्धीति भाष्यमेकदेश्चुक्तिः ॥ वहूनामजादि पाठद्रोणी कुटीत्यादयोगोरादिषु बोध्याः ॥ उरू ॥ उपमानशब्देन सादृश्ये प्रतिज्ञेन स्मात्त्वार्थेऽप्य

रामः
१३५

ॐ सादृश्यविशिष्टपूर्वपदाक्षेपापेक्षया केवलपूर्वपदमाक्षिप्य प्रोपम्येति विशेषणं नेन करभोपमोरु रित्यत्रादोषइति चिन्त्यम् ॥ ॥
इतिस्त्रीप्रत्ययांसमाप्ताः ॥ ॥ शुभम् ॥ सम्बत् २८ २८ ॥ मीती चैत्रशुक्लत्रयोदश्या ॥ रबिवासरे ॥ शुभं ॥

स.भ.
१३६

॥ इति शब्देन्दुशेखरटीका सदाशिवभट्टी समाप्ता ॥ ६ ॥

साम
१३६

